Tarih Dizisi

SELÇUKLU TARİHİ

İbrahim Kafesoğlu

Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları

İBRAHİM KAFESOĞLU

SELÇUKLU TARİHİ

BİRİNCİ BASILIŞ

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL 1972

Millî Eğitim Bakanlığı Yayımlar ve Basılı Eğitim Malzemeleri Genel Müdürlüğünün 8/VIII/1972 tarih ve 7970 sayılı emirleriyle birinci defa olarak 10.000 adet basılmıştır.

İÇİNDEKİLER

Sahife

ÖNSÖZ

Tarihte topluluklara yüzyıllar boyunca tâkip edecekleri istikametler çizmeğe muvaffak olmuş "büyük devir" ler vardır. İnsanlar bu "devir" lerin oluşları sırasında elde ettikleri, eskisinden farklı, düşünce, telâkki ve hayat görüşü ile kadrolanan değer hükümlerinin izinde yürümekte ve günlük hayatlarını bile ona göre düzenlemektedirler. 11 - 13. yüzyıllarda Selçuklu Türklüğünün gerçekleştirdiği çağ işte bu "büyük devir" lerden biridir.

Selçuklu İmparatorluğu Türklerin kurduğu yüze yakın siyasî teşekkül arasında yer alan dört büyük imparatorluk (Hun, Gök - Türk, Selçuklu, Osmanlı) dan üçüncüsüdür. Temellerinin Horasan kıtasında, islâm muhitinde, atılmış olması, onda, önceki Türk devletlerinden oldukça ayrı bir siyasî ve sosyal yapı meydana getirmiştir ki, bunun başlıca özelliği, eski Türk topluluğu ve hâkimiyet anlayışı ile islâm içtimaî bünyesi ve teşkilâtının ahenkli surette mecz edilmiş olmasıdır. Böylece Türklerin islâmî düşüncelere intibakını sağlayan ilk büyük ve sağlam siyasî teşekkül olmak itibariyle Selçuklu devleti, Türk tarihinin akışına yeni bir yön vermiş ve islâm dininin akîdeleriyle donatarak zenginleştirdiği Türklüğe yeni ve köklü bir hamle kudreti kazandırmıştır. O derecede ki, bütün Türk topluluklarında ve siyasî kuruluşlarında kendini hissettirmiş olan bu Selçuklu damgası günümüzde bile tesirlerini devam ettirmekte bulunmuştur.

İslâm tarihi açısından bakıldığı zaman da Selçuklu Türklerinin aynı fonksiyonu icra ettiği görülür. İslâm tarihinde Selçuklu İmparatorluğu yine dört büyük islâm imparatorluğundan (Emevî, Abbasî, Selçuklu, Osmanlı) üçüncüsüdür ve getirdiği yenilikleri sonraki bütün islâm devletlerinde müşahede etmek mümkündür. O hâlde, Selçuklular

yalnız Türk tarihinde değil, islâm tarihinde de bir dönüm noktası sayılabilecek ölçüde derin ve şümullü bir vazife ifa etmişlerdir. Kısaca söylemek gerekirse, tarihin bu büyük çağı Türklerin ve müslüman milletlerin tarihlerinde, her ikisine de mâna ve muhteva kazandıran, Türk gücü ile islâm mâneviyatını elele verdirerek onların gaye ortaklığı içinde birbirleriyle kaynaşmasını sağlayan bir merkezî devir durumundadır. Türk ile islâmı aynı tarihî fonksiyon çizgisinde birleştiren Selçuklu devrinin, dolayısiyle dünya tarihi yönünden de ehemmiyeti açıktır.

Selçuklu İmparatorluğu 11. yüzyılda Oğuz Türkleri tarafından kurulmuştur. Oğuzlar umumî hayat ve devlet kuruculuğu gelenekleri bakımından Gök-Türklere bağlı idiler. Orta-Asyada Orhun ırmağı ile Ötüken yaylası bölgesindeki Gök-Türk İmparatorluğu (6-8. yüzyıllar) nun çözülmesinden sonra Oğuz kitleleri batıya doğru ilerleyerek 10. yüzyılda geldikleri Aral gölü havalisinde Oğuz "Yabgu" devleti çerçevesinde millî geleneklerini devam ettirmişlerdi. Daha sonra Mânevâünnehir üzerinden Horasan'a geçtiler ve orada devletlerini kurdular. Devlet kurucuları olan Oğuz başbuğları bizim atalarımızdır. Biz Selçuk'un, Tuğrul ve Çağrı Beylerin, Sultan Alp Arslan, Melikşah, Kılıç Arslan ve Keykubâd'ların çocuklarıyız. Böyle olduğu için de, bu şanlı devrin tarihî oluşunu herkesten önce bilmek, öğrenmek mevkiindeyiz.

Bu kitap, "Selçuklu Tarihi" adı altında, atalarımızın ortaya koyduğu büyük tarihî devri tanıtmak üzere hazırlanmıştır.

SELÇUKLU TARİHİ

I

SELÇUKLULAR VE BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

1 — Selçuklular ve Tarih Sahnesine Çıkışları

Selçuk adı:

Selçuklu hükümdar âilesinin atası olan Selçuk'un adı, telâffuz akımından, münakaşalara mevzu olmuştur. Önce Türkçedeki ses-uyumu kaidesi üzerine dikkati çeken Prof. J. Marquart adın **Salçuk** şeklinde söylenmesi gerektiğini ileri sürmüş ve ismin böyle kaydedildiği bir XIII. yüzyıl tarihçisinin eserini misâl göstermiştir. Sonra Prof. W. Barthold, XI. yızyılın ünlü Türk bilgini Kâşgarlı Mahmud tarafından tesbit edilen **Selçük** şeklinin en doğru telâffuz olduğunu belirterek, sonraki Türk kaynaklarından da bunu teyid edecek örnekler vermiştir. Daha sonra bu mesele üzerinde duran Prof. L. Rasonyi çeşitli delillere dayanarak, adın **Selçük** (Selcük) olması gerektiği üzerinde ısrar etmiştir ki, bu söyleniş şekli XII. yüzyıl Arap müellifi el-Azîmî ve Farsça **Enîsü'ül-kulûb** yazarı Kadı Burhân'üd-din'ül-Anevî tarafından da kaydedilmiştir. Buna rağmen, İranlı ve Arap müelliflerin büyük çoğunluğu tarafından, Arap imlâsı ile, **Selçuk** olarak zaptedilen ve bize de-

böyle intikal eden adın **Selçuk** telâffuzu Türkçede umumî bir hâl almıştır.

Selçük şeklinin "küçük sel" mânasına geldiğini ileri süren Rasonyi'ye göre, Oğuz başbuğu Selçuk'un Orta Asya'da Kırgızlar tarafından bâzan Muz-(Buz) tağ denilen Sel-tağ civarında doğmuş ve adını da bu dağdan almış olması muhtemeldir. Diğer taraftan Prof. P. Pelliot, kelimenin "Salçug" şekli ile Türkçede "mücadeleci" mânasında olduğunu ileri sürmüştür.

Selçuk'un âilesi:

Selçuk'un âilesi, gerek tarihî kayıtlardan, gerek paralardan ve damgalardan anlaşıldığı üzere Oğuzların **Kınık** boyuna mensup idi. Babası **Dokak** (veya Tokak) adını taşıyordu. Bazı kaynaklarda (msl. **Râhat'us-sudûr, Ahbâr'ud-Devlet'is-Selçûkîye, Yazıcıoğlu, Câmi'üt-tevârih-i Hasanî**) görülen Yakak ve Lukman şekli yanlış olup, Dokak'tan bozulmadır. Dokak Oğuzlar arasında **Temir-Yalıg** (demir yaylı) lekabı ile anılmakta idi ki, bu lekap, onun işgal ettiği yüksek mevkii göstermesi itibariyle ehemmiyetlidir. Eski Türk geleneğinde yay hâkimiyet alâmeti idi. Kaynaklarımıza göre de, o, Hazar bozkırlarında yaşayan bütün Türk boyları tarafından bu lekabı ile tanınmış olup "her hususta kendisine başvurulan" bir şahıstı. Kuvvetli olduğu için ona Demir - yaylı denmişti. Aral gölü civarındaki Oğuz devletinde vazifeli olduğunu gösteren kısa bilgi dışında, hakkında mâlûmat sahibi olmadığımız Dokak, eskiden beri reislik mevkiini elinde tutan bir âileden

gelmekte idi. Nitekim daha Tuğrul Bey zamanından itibaren tarihî kaynaklar Dokak âilesinin asaletini belirtmekte birliktirler. Tuğrul Bey'in **İnşâ Dıvânı** reisi (verizi) İbn Hassûl, bugün, kaybolmuş tarihî eserinde Selçuklu âilesini efsanevî Türk hükümdarı Afrasyab (Alp Er Tunga)'a bağlamakta ve **Tafzîl'ül-Etrâk** adlı eserinde de âilenin şerefli bir nesebe sahip bulunduğunu belirtmektedir. Selçuklu veziri meşhur **Nizâm'ül-mülk** ise **Siyâsetnâme**'sinde bu hânedan mensuplarının babadan oğula hükümdar olduklarını kaydetmiş ve Tuğrul Beyin 435 (1043) yılında halifeye bir mektup gönderdiğinden bahseden Süryânî yazar **Barhebraeus** sultanın bu mektupta kendisinin atalardan beri hükümdar âilesine mensup olduğunu yazdığını kaydetmiştir. Âilenin bu asaleti daha başka kaynaklarda da zikredilmiştir. Böylece eski Türk hanları veya Türk beyleri soyundan geldiği açıkça görülen Selçuklu hânedanını XIV. yüzyıl başlarında yazılmış **Câmi'üt-tevârih**'teki temelsiz bir rivayeti nakleden bir XVI. yüzyıl yazarına dayanarak Kerakuci adlı bir çadırcıya bağlamak teşebbüsünün yersizliğini ayrıca belirtmeye lüzum yoktur.

Dokak ile kendisine tâbi kitlelerin, Aral gölü kuzeyindeki yurtlarında iken, Hazar-Türk devletine mi; yoksa Oğuz Yabgu devletine mi bağlı bulundukları meselesi henüz münakaşa konusudur. X. yüzyılda Hazarların durumuna işaret eden bazı araştırıcılar, yukarıda zikredilen İbn Hassûl'ün bir kaydına dayanarak, Dokak'ın Hazarlara bağlı olduğunu ileri sürmüşler ise de, Dokak'ın hayatta bulunduğu tahmin edilen sıralarda Hazar devletinin hayli sar-

sıntılara uğradığı ve Peçeneklerin tazyiki sebebiyle de komşuları Oğuzlar ile ittifak etmek zorunda kaldığı düşünülürse, bu tâbiiyet keyfiyetinin şüphe ile karşılanması gerekir. Kıpçak bozkırındaki Oğuzların başbuğu bulunan Dokak'ın kaynakta ifade edildiği gibi Hazar melikine bağlı bir kumandan değil, fakat Oğuz devleti içindt nüfuzlu bir idareci olduğu veya aynı devlette federatif bir kuvveti temsil ettiğı ihtimali umumiyetle kabul edilmiştir. Nitekim Oğuz devletinde Yabgu'dan sonra gelen en büyük şahsiyet olduğu devlet idaresindeki mes'ul mevkiinden anlaşılan Dokak, Yabgu'nun bir Türk zümresi üzerine yapmak istediği sefere itiraz etmiş, bu yüzden çıkan kavgada kendisi yüzünden yaralanmış, fakat gürz ile vurduğu Yabgu'yu atından düşürmüştür. İbn Hassûl'ün Dokak ile oğlu Selçuk'u birbirine karıştırdığı bu mücadeleyi bahis konusu eden bazı kaynaklar Dokak'ın İslâm ülkelerine karşı tertiplenen sefere engel olduğunu kaydetmekle bu Oğuz başbuğunu İslâm müdâfii olarak göstermek istemişlerdir. Fakat 875 - 885 yılları arasında vuku bulduğu sanılan bu hâdise sıralarında İslâmiyetin Oğuzlar arasında yayılmış olması ihtimalden uzak bulunmakle beraber, o tarihlerde diğer Oğuzlarla birlikte Kınık boyunun ve Dokak âilesinin dinî durumu iyice aydınlanmış değildir. Vaktiyle Selçuklu âilesindeki İsrâil ve Mikâil gibi adlardan dolayı bu âilenin Hıristiyanlığı veya musevîliği kabul ettiği ileri sürülmüş ise de, bu hususları teyid edecek başka delil bulunmadığından, bu iddialar kuvvetli temellere dayanmayan tahminler olmaktan ileri geçememiştir. Oğuzların ancak X. yüzyılın ikinci yarısından

itibaren müslüman olmaya başlamaları ve Dokak soyundan ilk müslüman kişi olarak Selçuk'un gösterilmesi sebebiyle, Dokak'ın da İslâmiyet ile ilgisinin bulunduğunu kabûle imkân yok gibidir. O sıralarda Selçuklu âilesinin henüz eski Türk kamlık inancında olduğuna hükmetmek herhalde daha doğrudur.

Selçuklu göçü:

X. yüzyılın başlarında doğan Selçuk'un, babası Dokak öldüğü zaman, 17-18 yaşlarında bulunduğu sanılıyor. Yabgu'nun yanında yetişmiş ve daha sonra babasının devletteki yüksek yerini işgal ederek, Yabgu Oğuz'larına **sübaşı** (ordu kumandanı) olmuştu. Hükümdarlığın ilâhî menşeli olduğu inancına dayanan eski Türk geleneği icabı Türklerin tarih boyunca asıl hânedanlara karşı duydukları bağlılıktan dolayı, babası gibi, kalabalık Oğuz kitleleri başında bulunan ve bu defa sübaşı olarak devletin askerî kuvvetini elinde tutan Selçuk'un yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücadele rol oynamış görünmekte ise de, hâtunun (yabgunun zevcesi) kocasını Selçuk'a karşı tahrik ettiğine dair olan rivayet ve buna dayanılarak Selçuk'un memleketten yüz atlı ile kaçtığı hükmü sağlam esaslardan mahrum görünmektedir. Devlette ve memleketindeki durumunu belirttiğimiz Selçuk'un güneye doğru hareketi ile başlayan büyük Oğuz göçünün daha ciddî sebeplerden doğması gerekir ki, bu hususta kaynaklarımızda kâfi derecede aydınlatıcı bilgi mevcuttur. Tarihteki büyük Türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da başlıca göç sebebinin yer

darlığı ve otlak yetersizliği olduğu anlaşılıyor. Orta-Asya'dan batı ve Yakın-doğu istikametindeki göçlerin umumiyetle yer darlığından vukua geldiği XII. yüzyıl yazarları tarafından belirtilmiş, Selçuklu göçünden bahseden kaynaklardan bir kısmı da Selçuk'un emri altındaki kitlelerin, kalabalık oluşları ve yerlerinin kâfi gelmeyişi yüzünden, Mâverâünnehir'e doğru indiklerini tasrih etmişlerdir. Selçukluların Mâverâünnehir'de ve Horasan'da iken de çok kalabalık oldukları mâlûmdur. Oğuz devletinin kışlık merkezi Hazar ile Aral arasındaki Yeni-kent şehrinden (bugünkü Cankent harabeleri) ayrılırken de Selçuk'un beraberinde, başta Kınık boyu mensupları olmak üzere, diğer Oğuz kitlelerinin külliyetli miktarda at, deve, koyun ve sığır getirmiş olmaları bunu teyid eder.

Selçuk Sır-derya (Seyhun) nın sol kenarında yine bir Oğuz şehri olan Cend'e geldi (ihtimal 960'ı tâkip eden yıllarda). Yeni-kent'den uzak olmayan ve Mâverâünnehir'den göç etmiş müslümanların oturduğu, Türkler ile İslâm ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'e Selçuk'un gelişi tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur. Birçok kalabalık Türk kitlelerinin İslâmiyete girdikleri bu devirde, dinî inançlarına yabancı olmadığı ve esasen Kâşgarlı Mahmud'a göre, ahalisinin bir kısmı Türk olan bir müslüman bölgesinde yaşamak için zarurî ve ayrıca, siyasî imkânlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü İslâmiyeti kabûlü düşünen, böylece yeni çevrenin siyasî ve sosyal şartlarını hemen kavramak suretiyle devlet adamlığı vasfını isbat eden Selçuk, bu düşüncesinin gerçekleşmesini

etrafındakiler ile kararlaştırdıktan sonra Buhâra ve Harezm gibi civar İslâm ülkelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte müslüman oldu. Bundan sonra kaynaklarımızda kendilerinden bahsedilirken, "Selçuklular" (**Salçukiyân, Salâcika**) diye anılan ve aynı zamanda, yine kaynaklarda, belirli bir Türk zümresinin adı olmayıp daha önce Karluklar, sonra Oğuzlar arasında, islâmiyete girmezden evvel dahi, siyasî bir tâbir olarak kullanıldığı anlaşılan **Türkmen** adı ile de zikredilen bu Türk kütlesi, böylece siyasî ve sosyal yönden yeni bir hüviyyet kazanmış oldu. Oğuz yabgusunun, yıllık vergiyi tahsil etmek üzere Cend'e gelen memurlarını, "kâfirlere haraç vermeyeceğini" söyleyerek, uzaklaştıran Selçuk, islâmiyet için cihâda hazır "gazî" sıfatıyle, Oğuz devletine karşı mücadeleye girişiyordu. Böylece vukua gelen ve kendisine sonraları "el-Melik'ül-Gâzî Selçuk" denilmesine sebep olan savaşlardan iki mühim fayda temin etti. Önce bir kısım müslümanların yardımlarını ve muharebelere katılmak isteyen Türklerin kendisine ilhaklarını sağladı, sonra da Cend'de ve havâlisinde, yabgunun hâkimiyetini kırarak, müstakil bir idare kurmağa muvaffak oldu. Kuvveti gittikçe artan Selçuk, bu hüviyyet altında komşu devletler (msl. Sâmânîler) tarafından tanınmak sûretiyle devletler arası siyâset sahasında aldığı mevkiin ehemmiyetini, Mâverâünnehir'deki Sâmânî devletinin kendisinden yardım istemesi üzerine, oğlu Arslan (İsrâil) kumandasında gönderdiği kuvvetlerle, bu devlete Karahanlılara galibiyet sağlayarak, isbat etti ki, bu sebeple Selçuklulara Buhâra - Semerkand arasında ve Ka-

rahanlılara karşı olmak üzere sınırda, Nûr kasabası civarında, yeni topraklar (yurt) verildi. XIV. yüzyıl tarihçilerinden **Hamdullah Müstevfî** Selçukluların Mâverâünnehir'e gelişleri şeklinde vasıflandırdığı bu hâdiseyi 375 (985/986) yılında göstermektedir. Fakat herhâlde, Karahanlılar hükümdarı Buğra Han'ın 382 (992) de Semerkand'dan dönerken o civardaki Oğuz kuvvetlerinin taarruzuna uğramış olmasından da anlaşıldığına göre, hâdise son tarihten, yani 992/93 ten önce vuku bulmuş olmalıdır. Nûr bölgesine gelen Selçuklular Arslan'ın emrindeki Türkmenlerdi. Selçuklular bu yeni muhitlerinde, Mâverâünnehir için mücadele hâlinde bulunan Karahanlılar ve Sâmânîler gibi biri Türk, diğeri İranlı büyük ve teşkilâtlı iki devlet arasında, siyasî mahâret ve cesaretleriyle muvaffakiyetler sağlamayı başardılar. 992 de Sâmânî başkenti Buhâra'yı zaptetmiş olan Karahanlı Buğra Hârun'un hastalığına ilâveten Oğuz yardımı sayesinde Mâverâünnehir'e tekrar hâkim olan Sâmânî hükümdarı Nuh II. b. Mansur'un ölümünden (997) sonra da Sâmânî devletindeki devamlı iç karışıklıklar (Fâik, Ebû Ali Sîmcûr, Begtüzün mücadeleleri) ve Nuh II. un oğlu Mansur II. un öldürülerek, yerine kardeşi Abd'ül-melik II.'in geçirilmesi gibi hâdiseler, daha güneyde yeni ve kuvvetli bir devlet hâlinde gelişen Gaznelilerin Sâmânîler aleyhine Horasan işlerine karışmaları, Selçukluların Mâverâünnehir bölgesine karşı olan ilgilerini arttırmıştı. Karahanlı Nasr İlig-Han'ın Buhâra'yı tekrar zaptederek (ekim 999), Abd'ül-melik ile hânedan üyelerini kendi başkenti Özkent'e göndermesinden sonra, Sâmânî devleti fiilen yıkılmış ol-

makla beraber, Abd'ül-melik'in kaçmağa muvaffak olan akrabası Ebû İbrâhîm'ul-Muntasir, Horasan'daki mücâdelelerinden netice alamayınca, yardım sağlamak üzere Oğuzlara iltica etmiş ve Selçuklular yanlarında el-Muntasir oduğu hâlde, Karahanlı kumandanı sübaşı Tigin'i ve arkasından Semerkand civarında bir gece baskını ile, Nasr İlig-Han'ı mağlûp etmişler (ağustos, 1003), daha sonra da, kendilerinden bir müddet ayrılmış olan el-Muntasır ile beraber Usrûşana'da haziran 1004'de Karahanlı kuvvetlerini 3. defa bozguna uğratmışlardır. Selçuklulardan yüz çeviren bu son Sâmânî temsilcisinin başarısızlığı ve ölümü ile neticelenen bütün bu hâdiselerde rol oynayanlar yine Arslan'a bağlı Türkmenlerdi. Burada hânedan mensuplarından her birinin kendine bağlı kuvvetler ve boylara sahip olması şeklindeki eski Türk geleneğinin bir örneği görülmektedir ki, daha sonra da Selçuklu âilesinde devam ettiğini bildiğimiz bu durum dışında, Selçuklu hânedanı mensuplarının taşıdıkları **Yabgu, Yınal İnanç, Bey** vb. gibi ünvanlar da Selçuk'un idaresinde bulunan yeni hükûmette eski Oğuz devlet teşkilâtının tatbik edildiğini göstermektedir. Uzun ömürlü olduğu kaynaklarda belirtilen Selçuk, böylece dünya tarihinde sürekli tesirler uyandıracak olan Selçuklu imparatorluk ve devletlerinin temelini atıp, onu teşkilâtlandırdıktan ve savaşları ile sağlamlaştırdıktan sonra, büyük Türk-İslâm devletinin belirdiği yer ve ayrıca bir sınır şehri olarak siyasî ve tarihî ehemmiyeti daima takdir edilen Cend'de 1009'a doğru, 100 yaşlarında öldü.

Selçuk'un oğulları:

Türkmen "hükümdarlarından" birinin kızı ile evlenmiş olduğu rivayet edilen Selçuk'un 4 oğlu vardı: **Mikâil, Arslan (İsrâil), Yûsuf, Musa.** En büyük oğlu olan Mikâil, babası hayatta iken bir savaşta ölmüş (995'ten sonra) olduğu için, onun iki oğlu **Çağrı** ve **Tuğrul** dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir. Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak,**yabgu** ünvanını taşıyan Arslan, Selçuk'tan sonra idare başına geçmiş, erken öldüğü tahmin edilen (995'ten sonra) Yusuf **yınal** ünvanı ile ve, **inanç** ünvanı aldığı tahmin edilen ve bilâhare yabgu olarak uzun müddet yaşayan (ölm. 1064'ten sonra) Musa, Arslan'ın yardımcısı durumunda bulunmuş, o sırada en çok 17 - 20 yaşlarında olmaları gereken Tuğrul ve Çağrı kardeşler ise, bey olarak idaredeki yerlerini almışlardır. Selçuklu âilesinin mensuplarının, yukarıda belirtildiği üzere, Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetinde bulunmakla beraber, her biri kendine bağlı Türkmen kitlelerinin başında olarak Mâverâünnehir'e indikleri zaman, "müttefikleri" Sâmânî devleti ortadan kalkmış ve Buhâra - Semerkand bölgesi, üstelik Gazneliler ile de anlaşma hâlinde olan Karahanlıların eline geçmiş bulunduğundan, Karahanlılar ile doğuran doğruya karşılaşma mevkiinde kalmış oluyorlardı. Fakat Karahanlı Nasr Han, Selçuklulardan çekiniyor ve mümkün olursa kuvvetlerinden faydalanmak maksadıyle, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla beraber, karşılıklı güvensizlik havası yüzünden, aralarında mücadele başlamıştı. Bu esnada Tuğrul ve Çağrı Beyler diğer

Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a müracaata karar vererek, onun arzusu üzerine Talas havâlisine gitmişlerse de, orada Tuğrul Beyin Han tarafından tevkif edilmesi aralarının açılmasına sebep olmuş, Çağrı Beyin şiddetli bir baskında Buğra Han'ın kuvvetlerini mağlûp ve kumandanlarından bazılarını esir alması neticesinde, Tuğrul Bey kurtarılmış ve Selçukluların yanına dönmüştü. Bu hâdise Mikâil-oğullarına bağlı kitlelerin içinde bulundukları müşkül durumu gösterir. Tekrar Mâverâünnehir'e döndükleri zaman da, Nasr Han'ın 403 (1012/1013)'te ölümü üzerine, Buhâra'ya gelerek, burada müstakil bir devlet kuran Karahanlı âilesinden Ali Tigin'in mukavemeti ile karşılaştılar. Bu sırada Keş (Yeşil şehir) ile Nahşeb sahralarında oturan Selçukluları uzaklaştırmak için, Ali Tigin "Türkistan melik ve sultanlarına" mektuplar yazarak, yardım istemişti ki, siyasî tazyik ve yer sıkıntısı altında bunalan Selçukluların Çağrı Bey idaresindeki doğu Anadolu'ya meşhur akını (1016-1021) bu sebeple olmuştur.

2 — Selçukluların Horasan'a Geçişleri

Selçuklu - Karahanlı - Gazneli münasebetleri:

Ali Tigin, Arslan Yabgu ile ittifak hâlinde idi. Bir ara yine Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han tarafından esir edilmiş ve sonra hapisten kurtularak Mâverâünnehir'e geldiğinde Arslan Yabgu ile birlikte Buhâra'yı zaptedip (411 = 1020/1021), orada yerleşmiş olan Ali Tigin, yine onun yardımları sayesinde kuvvetlenerek, diğer Karahanlı şû-

belerine nazaran daha üstün bir durum kazanmaya çalışıyordu. Ali Tigin'i destekleyen Arslan Yabgu'nun da kudret ve nüfûzu artmış ve o bir taraftan Karahanlıların, diğer taraftan Gaznelilerin dikkatini üzerine çekmiş bulunuyordu. Mâverâünnehir bu iki büyük devletin hâkimiyet hırsını tahrik eden bir ülke olduğundan, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han (ölm. 1032) kardeşi Ali Tigin'in oradan atılmasını isterken, daha 407 (1016/1017) senesinde kuzeydeki Harezm bölgesini ele geçirmiş olan Gazneli Mahmud, hâkimiyetini Mâverâünnehir'e doğru yaymak arzu ediyordu. Ali Tigin, 1024'te mevkiinden ferâgat eden Karahanlı "büyük kagan"ı Mansur yerine geçen Yusuf Kadır Han'ı "büyük kagan" tanımamak için cephe aldığı bir sırada, Sultan Mahmud'a da Mâverâünnehir ahâlisinden Ali Tigin'den şikâyet eden mektuplar gelmekte idi. Her iki hükümdar Buhâra bölgesini bu huzur kaçırıcı komşudan kurtarmakta fikir birliği hâlinde idiler. Fakat onları Arslan Yabgu ve Türkmenleri düşündürüyordu. İşte bu sebeple Yusuf Kadır Han ile Sultan Mahmud arasındaki tarihî Mâverâünnehir görüşmesi vuku buldu (1025). XI. yüzyıl tarihçisi **Gardîzî**'nin eserinde de tafsilâtıyle anlatılan ve bütün "İran ve Turan meselelerinin" görüşüldüğü bu tantanalı mülâkatta, Kadır Han Selçukluların kalabalık ve savaşçı kimseler olduklarını, hükümdarlık peşinde koştuklarını belirttikten sonra, onların hattâ Gazneli devleti için de tehlikeli bir duruma girmelerinden önce, Türkistan'dan ve Mâverâünnehir'den alınıp - götürülmelerini sultandan rica etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud Türkistan ve Balhan dağları bölgesinde

on binlerce süvariye sahip olduğu meşhur ok gönderme hikâyesinden anlaşılan ve "Mertliği, savaşçılığı, şimşek ve yıldırım gibi avının üzerine düşmesi dolayısiyle kendisinden bütün Türkistan hükümdar ve Efrasyablıların korktuğu Selçuklu" Arslan'ı kurnazlık ve hile ile yanına Semerkand'a getirterek, tevkif etti ve Hindistan'da Kâlincar kalesine sürdü. 7 sene mahbus kaldığı kalede nihayet ölen (1032) Arslan Yabgu'nun tevkifi hâdisesi mühim neticeler vermiştir: Önce, adları geçen yerlerde Selçuklu idaresi sona ermiş ve başsız kalan Türkmenler şuraya buraya dağılmış, buna onları kendilerine bağlamak isteyen Mikâil oğullarının tazyiki de inzimam edince beyleri tarafından Sultan Mahmud'a yapılan müracaat sonunda 4.000 hane kadarı, uzak tehlikeyi sezen Gaznelilerin Tûs vâlisi Arslan Câzib'in şiddetli itirazına rağmen, Horasan'a nakledilerek, Nesâ, Bâverd, Farâve havâlisine yerleştirilmiştir (**Irak Türkmenleri**). İkincisi, tevkifin cereyan şeklini tasvip etmeyen Tuğrul ve Çağrı kardeşler ile Arslan'ın oğulları, yâni Anadolu Selçuklu devletini kuran kol, bu haksız muameleyi unutmamışlardır ki, bunun Selçukluların Gaznelilerden intikam almalarında müessir olduğu görülmektedir. Üçüncüsü, Arslan'ın tevkifi üzerine, Selçuklu tarihinde birinci plâna geçen Çağrı ve Tuğrul beyler yolu ile imparatorluk hânedanı Mikâil nesline intikal etmiştir.

Çağrı Bey'in doğu - Anadolu akını:

Mâverâünnehir'deki kötü durumlarını gördüğümüz Çağrı ve Tuğrul Beyler, kendileri için daha elverişli sahalar bulmak üzere, bir keşif seferi yap-

mak hususunda anlaştılar ve Tuğrul Bey taarruzdan uzak sahralara çekilirken ağabeyi Çağrı Bey, 3.000 kişilik süvari kuvveti başında batı istikametinde, Anadolu'ya doğru hareket etti. Bizans sınırları eskiden beri onlarca mâlûmdu. Daha 964 ve 966 yıllarında Horasan'dan Ermeniye bölgesine gazâ için kalabalık gönüllüler gelmişlerdi. Bunların arasında Türklerin de bulunduğu, Çağrı Beyin Azerbaycan havâlisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır. Çağrı Bey, Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek 1018 de "rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı" Türkmenleri ile, Van gölü etrafında Ermeni Vaspuragan kırallığı topraklarında göründü ve karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğratarak, ülkenin batı kısmını hâkimiyeti altına aldıktan sonra, kuzeye, Şeddâdîler arazisine doğru yöneldi. Müteakıben Nahçivan havâlisinde, Gürcü kuvvetleri savaşa cesaret edemeyerek çekildikleri için, askerî cevelânlarda bulundu ve daha kuzeyde kendisini durdurmak isteyen Ani kırallığının Bıcnı kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni'nin kalabalık ordusunu tatbik ettiği bozkır usulü savaş sayesinde mağlûp etti (Vasak'ın muharebede ölümü hakkında 1029 yılından kalma kitabesi vardır). Türk tazyikinden dolayı Vaspuragan kıralı Senekherim idaresinde Ermenilerin yurtlarını terk ederek, orta Anadolu'ya gittikleri bu akın neticesinde, Çağrı Bey bütün Ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra, Mâverâünnehir'e, Tuğrul Beyin yanına döndü. Horasan'dan bu geliş ve geçişine Gazneli kuvvetleri engel olamamışlardı. Çağrı Bey bu büyük keşif seferinin neticelerini, **Barhebraeus'un**

açıkça kaydettiği üzere, Selçukluların, "Ermeniye bölgesine gidebilecekleri, çünkü oralarda kendilerine mukavemet edecek kuvvet bulunmadığı" şeklinde kardeşine bildiriyordu.

Harezm hâdiseleri:

Çağrı Beyin hem askerî kudretini göstermek, hem de genimet elde etmek bakımından başarı ile nihayetlenen doğu Anadolu seferinden sonra Mâverâünnehir'de iki kardeşin nüfuz ve itibarları artmış, kendilerine yeni iltihaklar, bilhassa amcaları Arslan'ın tevkifinden sonra çoğalmış, böylece onlar kudretli bir duruma yükselmişlerdi. Kendileri Türkmenlerin fiilî başbuğları olmakla beraber, teşkilât gereğince, diğer amcaları Musa (İnanç)'yı yabgu seçmişlerdi. Gazneli Sultan Mahmud Mâverâünnehir mülâkatına geldiği sırada Buhâra'dan kaçan, fakat sultanın ayrılmasını müteakip tekrar yerine dönerek hâkimiyetini devam ettiren Ali Tigin, Arslan zamanındaki durumu muhafaza etmek düşüncesi ile, Tuğrul ve Çağrı Beylere elçiler göndererek, onların da, vaktiyyle Arslan gibi, Karahanlı devletine "iştirak" etmelerini teklif etmişti. Fakat teklif bunun bir hileden ibaret olduğunu sezen Selçuklu reisleri tarafından, tıpkı Gazneli Mahmud'un evvelce yaptığı Horasan'a gelmeleri teklifinde olduğu gibi, reddedilince kendi bakımından endişelenen Ali Tigin, bu defa Selçuk-oğulları arasındaki işbirliğini bozmak ve onları birbirlerine düşürmek için, fırsat aramış ve münasebet kurmağa muvaffak olduğu (Musa yabgunun oğlu Yusuf'u, geniş topraklar karşılığında, Türklerin yabgusu (İnanç Yabgu) tâyin edip,

Tuğrul ve Çağrı Beylere karşı harekete geçirmek istemişti. Yusuf buna taraftar olmayınca da, Ali Tigin'in emri ile, Karahanlı kumandanlarından Alp Kara tarafından Selçuklulara yapılan bir baskında öldürüldü. Fakat bu ağır hareketin intikamını Musa Yabgu ile birlikte Tuğrul ve Çağrı kardeşler, çok geçmeden Karahanlı ordusunu mağlûp ederek Alp Kara'yı öldürmek suretiyle aldılar (ocak 1029). Bu hâdise Tuğrul ve Çağrı Beyler idaresindeki Selçukluların başbuğ âilesi arasındaki dayanışmayı göstermesi itibariyle mühimdir. Ancak, Ali Tigin'in bütün kuvvetleri ile dört taraftan taarruza geçerek verdirdiği pek ağır kayıplar neticesinde, Selçuklular Harezm'e doğru çekilmek zorunda kaldılar ve orada Gaznelilerin vâlisi bulunan Harezmşah Altun-taş'ın gösterdiği bölgede oturdular. Bu sırada Sultan Mahmud'un ölümü (1030) ve yerine oğlu Mes'ud'un tahta geçmesi ile, Gazneli siyasetinde vukua gelen değişiklik, yani Mes'ud'un Ali Tigin'e karşı Altun-taş'ı Buhâra seferine memur etmesi ve Altun-taş'ın o sırada ölümü ile yerine sultan tarafından Harezm'i idareye memur edilen onun oğlu Hârun'un 1034 ilkbaharından itibaren istiklâl savaşına girişmesi Selçukluların durumunun tekrar düzelmesine yardım etti. Çünkü başkenti tehlike geçiren Ali Tigin Selçuklulara yanaşmak mecburiyetinde kaldığı gibi, Gaznelilere karşı onunla anlaşmış bulunan Türkmenlerin dostu Hârun da büyük faydalar beklediği Selçuklulara fazlası ile itibar etmek lüzumunu duymuştu. Böylece Gazneliler aleyhine üçlü bir ittifak meydana gelmiş oldu ki, bu, devletlerarası münasebetlerde Tuğrul ve Çağrı Beylerin, Yabgu'-

nun Türkmenleri ve Yınallıların (Yınal'a bağlı Türkmenler) hep birlik hâlinde yer aldıkları Buhâra-Harezm arasında seyreden Selçukluların yeniden bir role sahip olmaları demekti. Fakat bu sırada kısa zaman içinde birbirini takip eden iki hâdise Selçukluları bir kere daha çok müşkül duruma düşürdü. Bunlardan biri, eskiden beri Selçukluların baş hasmı olan ve aralarında "kadîm bir kin ve kan düşmanlığı" nın hüküm sürdüğü, — Oğuzların Baranlı (Koyunlu) boyundan Yeni-kent yabgusu Ali'nin oğlu ve Cend hâkimi — Eb 'lFevâris Şah-melik tarafından korkunç bir baskına uğratılmalarıdır. Selçukluları adım adım takip eden Şah-melik gizlice çöl yolundan geçerek, gaafil avladığı Türkmenlerden 7-8.000 kişi öldürmüş (425 yılı Kurban Bayramı = kasım 1034), bir hayli at ele geçirmiş ve esir almıştı. Perişan hâle gelen Selçuklular, Harezm'deki yurtlarını terk ederek, Ceyhun'u geçmek zorunda kaldılar. Fakat, Selçuklu desteğini kaybetmekten korkan Hârun'un rica ve teminatı üzerine, yerlerine döndüler. Şah-Melik Selçuklular aleyhine teşvik ettiği Hârun'un 30.000 kişilik kuvveti karşısında onları takipten çekinmişti. İkinci hâdise de, 1035 yılı başında Ali Tigin'in ölümüdür. Müttefiksiz kalan âsi Hârun işini halletmenin Gazneliler bakımından artık pek zor sayılmadığı, fakat asıl meselenin Şah-melik'in sönmez düşmanlığına ilâveten Ali Tigin oğullarının da tazyikine uğradıkları için, sıkışık durumda ancak Horasan'a geçebilecek olan Selçulular olduğu, Gazneli veziri Ahmed b. Abd'is-Samed'in sözlerinden anlaşılmaktadır. Çünkü Horasan'daki "Irak Türkmenlerinin" durumu meydanda idi.

Irak Türkmenleri:

Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra, Nesâ, Bâverd ve Ferâve taraflarına geçirildiklerini gördüğümüz "Nâvekî" denilen bu Türkmenler **Kızıl, Boğa (Buka), Yağmur** ve **Göktaş** adlı reislerinin idaresinde idiler ve kısa bir müddet huzur içinde yaşadıktan ve bu esnada Türkistan'dan gelen yeni kitlelerin veya İran'da dağınık hâlde bulunan Türkmenlerin kendilerine iltihakları ile çoğaldıktan sonra, âsâyişi bozucu inzibatsızlık hareketleri göstermeğe başlamışlardı. Bölge halkının bu husustaki şikâyetleri üzerine, Sultan Mahmud'un emri ile Tûs vâlisi Arslan Câzib onlara karşı harekete geçmiş ise de boyun eğmeyen Türkmenler, zaman zaman Dihistan ve Balhan dağlarına çekilmek ve tekrar karşı darbeler indirmek suretiyle Gazneli kuvvetlerinin tam başarı kazanmasını imkânsız kılmışlardı. Bu esebepledir ki, Arslan Câzib'i gayretsizlikle suçlayan Sultan Mahmud bizzat sefere çıkmak zorunda kalmış (1028) ve onları Ribât-ı Ferâve'de ağır bir mağlûbiyete uğratmıştı. Dağılan Türkmenlerden **Kızıllılar** ve **Yağmurlular** (yâni Kızıl ve Yağmur emrindekiler) Balhan ve Dihistan bölgesine çekilmişler, bir kısmı da Kirman'a inmişlerdi. Sultan Mahmud'un, Horasan'dan çıkarmakla beraber, kesin itaate alamadığı Türkmenleri daima tehlikeli gördüğü, kendi devlet sınırları dışında dahi onları takip etmeğe çalışmasından bellidir. Kirman'a gidenler, oranın **Buveyhî** hâkiminin 1028 de ölümü üzerine, Isfahan'a geçerek, Alâ'üd-devle Kâkûye'ye iltica etmişler ise de, Sultan Mahmud'un siyasî baskısı neticesinde, kendilerini öldürmek için

hazırlanan tertiplerden güçlükle kurtularak, maiyetlerindeki Türkmen kitleleri ile birlikte batı istikametinde harekete geçmişlerdi. Bunlar Boğa ve Göktaş ile diğer iki reis idi. Bununla beraber, Sultan Mahmud öldükten sonra, yerine geçmek isteyen oğlu ve o zaman Rey vâlisi Mes'ud, kuvvete olan ihtiyacından dolayı, yine Oğuzlara müracaat ettiğinden, Balhan'a çekildiğini söylediğimiz Yağmur ile birlikte, Azerbaycan'a doğru gitmekte olan Boğa ve Göktaş'ı tekrar Horasan'a dâvet etmişti. Bu Türkmenlerden bir kısmı, kasım 1030'da Gazneli ordusunda Mekrân'ın zaptında yararlık göstermişler, Irak'ta, Hindistan'da Lâhor'da faydalı hizmetler görmüşlerdir. Fakat Oğuzlara hâlâ da güvenemeyen Sultan Mes'ud'un, vezirin haklı itirazlarına rağmen, Türkmenleri Gazneli kumandanlarından Hâcib Humar-taş'ın emrine bağlama teşebbüsü ve bu hususta Irak başkumandanı Taş-ferrâş'a verdiği emir ile onları tazyike başlaması, nihayet Türkmenlerinden ayrı bulunan Yağmur başta olmak üzere, Irak'a gönderilmiş olan Oğuzlardan 50 kadar başbuğ'un Taş tarafından öldürülmesi (1033 baharı) Mâverâünnehir'den mütemadiyen yeni iltihaklar ile artan Türkmen kitlelerinin intikam hissi ile ayaklanmalarına sebep olmuş, böylece Merv, Tirmiz, Tûs, Serahs, Nesâ, Bâdgîs, Bâverd ve Dihistan bölgesinde, bilhassa Yağmur'un oğlu idaresinde Horasan'ın batısında Gazneliler ile mücadele alevlenmiştir. Kendine karşı Ceyhun ötesindeki üçlü ittifakın tesirlerine Horasan'ı kapamak maksadı ile türlü tedbirlere de başvurmak zorunda kalan Sultan Mes'ud veziri ve en büyük kumandanlarını, çeşitli yollardan bu bölgeye

sevkedip kendisi de yola çıktığı hâlde tutamadığı Türkmenler Rey, Dâmgan havâlisini alt-üst ettiler ve filler ile desteklenen Gazneli ordusunu bozguna uğrattılar, Taş'ı ve diğer mühim kumandanlarını öldürdüler. Bir Gazneli mukavemetini daha kırdıktan sonra (1034), Azerbaycan'a yönelerek, daha evvel oraya gelmiş olan soydaşlarına katıldılar.

Selçuklu'ların Horasan'a geçişi:

Yukarıda söylendiği gibi, Selçukluların yardımı ile Horasan'ı zapta hazırlanan Harezmşah Hârun'un ortadan kaldırılması zor olmadı; o bir suikast neticesinde öldürüldü (nisan 1035) ve gerçekten de Gazneli devletinin hem iç, hem dış mesele olarak düşünmek mecburiyetinde kaldığı en mühim husüsun Selçuklu - Türkmen meselesi olduğu, Selçuklular hakkında Gazneli vezirinin düşüncesinde haklı bulunduğu bir kere daha anlaşıldı. Hârun'un ölümü dolayısiyle bir destekten mahrum kalan, aynı zamanında, bir yandan Şah-melik'in, bir yandan da Ali Tigin oğullarının tazyikleri altında bulunan, son baskın yüzünden hayli zayıflamış olan Selçuklular için, Gazneli devletinden **izin almaksızın**, Horasan'a geçmekten başka çare kalmamıştı. Tuğrul ve Çağrı Beyler, yanlarında Musa Yabgu ve kuvvetleri, Yınallılar (Yusuf Yınal'ın oğlu, Tuğrul Beyin ana bir üvey kardeşi İbrahim Yınal ve kuvvetleri) olduğu hâlde, 1035 mayıs ayında Ceyhun ırmağını aşmak suretiyle Gazneli topraklarına girdiler. Sayıları azdı, fakat Merv ve Nesâ'ya doğru ilerledikçe çoğalıyorlardı. Horasan'da kalmış olan kısmen reissiz Türkmenler ve ayrıca Harezmliler eski Selçuk-

lu âilesinin bu iki ünlü mensubu etrafında toplanmakta tereddüt etmiyorlardı. Selçukluların böylece Horasan'a geçişleri tarihin mühim hâdiselerinden birini teşkil etmiştir. Zira biri cesaret ve şecâati, diğeri hâiz olduğu yüksek devlet adamlığı vasıfları ve siyaset zekâsı ile tarihte şöhret yapan Çağrı ve Tuğrul kardeşler en büyük iki Türk-islâm siyasî teşekkülünden ilkinin, Selçuklu İmparatorluğunun, temellerini Horasan'da atmışlardır.

Selçuklu reisleri Nesâ'ya geldiklerinde, Gaznelilerin Horasan vezirine mektup yazarak, yersizlikten müşkül durumda olduklarını, burada kendilerine yurt verilmesi için sultanın nezdinde aracılık yapmasını rica ettiler. Bundan büyük telâşa kapıldıkları görülen Gazneli devlet erkânının derhâl yaptıkları toplantıda, Sultan Mes'ud'un süratle onların üzerine yürünmesi fikrine karşı, o zaman 10.000 kişilik bir süvari ordusuna sahip oldukları bilinen ve esasen gelişmeleri, hazırlıklı olarak ve dikkatle tâkip edilen Selçuklular meselesini daha doğru değerlendiren Gazneli vezirinin ihtiyat tavsiyesi yerinde görüldü. Bunun üzerine Selçuklulara karşı Nesâ'ya değil de, şimdilik Nişâpûr'a giden sultan, orada yine kendi fikrini tatbike girişti ve "bütün Türkistan'ı zapta yetecek" bir ordu hazırlattı. Fakat Hâcib Beg-toğdı kumandasında harekete geçen ve fillerle takviyeli bu ordu Nesâ sahrasında Selçuklular tarafından ağır bir mağlûbiyete uğratıldı (1035 haziranın son haftası). Selçukluların Gazne devletine karşı kazandıkları bu ilk zafer kendilerine büyük bir güven sağladığı gibi, burada bir devlet kurmak imkânının mevcut olduğunu gösteren ilk alâmet olmuştur. Nite-

kim zaferden sonra iki taraf arasında "elçiler" teatî edilmiş ve Gazneli devleti tarafından Selçuklulara bir nevi muhtariyet tanınmıştır: Nesâ, Ferâve ve Dihistan vilâyetleri üç Selçuklu reisine veriliyor, ayrıca onlara hil'at, menşûr ve sancak gönderiliyordu (ağustos 1035). Fakat Selçukluların bununla iktifa etmedikleri anlaşmaya riayetsizliklerinden, akınlarını Belh ve Sîstan'a kadar genişletmelerinden, Harezmşah İsmâil Handân ile siyasî münasebetler kurmalarından ve Horasan'dan üç vilâyet daha istemelerinden anlaşılıyor. Bunun üzerine Mes'ud, Türkmenleri Horasan'dan bu defa tamamiyle çıkarmak için, tekrar büyük bir ordu topladı. Fakat şimdiye kadar da belirtildiği üzere, siyasî görüşten uzak ve üstelik de eğlenceye düşkün bir adam olan Sultan Mes'ud, Gazne devletinin başında dolaşan bu büyük tehlike karşısında dahi muharebenin idaresini kumandanlarına bırakıp, kendisi Hindistan fütûhatına gidiyordu! Nişâpûr'da bulunan Gazneli ordusu başkumandanı büyük Hâcib Sübaşı, Hindistan'daki sultandan aldığı kesin emir üzerine Selçuklulara karşı hareket etti ve Serahs yakınlarında vukua gelen savaşta (1038 mayısının 3. haftası), bilhassa Çağrı Beyin büyük gayretleri ile, ağır bir hezimete uğradı. Bu ikinci Selçuklu zaferi Horasan kıt'asını doğrudan doğruya Selçuklu idaresine sokan kesin neticeli bir savaş mâhiyetindedir. Eski Türk devlet geleneği gereğince, Selçuklu reisleri ülkelerini bölüşmeler, Çağrı Bey Merv'e, Musa Yabgu Serahs'a sahip olmuş, "âdil pâdişah" Tuğrul Bey ise Horasan'ın başşehri Nişâpûr'u almıştı. İbrahim Yınal'ın, öncü ve temsilci sıfatı ile, Gazne kuvvetleri

tarafından terkedilmiş olan Nişâpûr'a gelerek, halk ile yaptığı konuşmadan Selçuklu başbuğlarının öteden beri ısrarla gerçekleştirmek istedikleri devlet kurma hedefi ve bu devletin başına da Tuğrul Beyin geçirildiği anlaşılmaktadır. Merv'de "Melik'ül-Mülûk" unvanı ile Çağrı Bey adına hutbe okunurken, İbrahim Yınal'ın "es-Sultân'ul-muazzam" Tuğrul Bey adına hutbe okutmağa başladığı (mayıs 1038). Nişâpûr'a haziran ayında parlak bir törenle Tuğrul Bey girdi. Maiyetinde 3.000 atlı vardı. Kolunda, Türk hâkimiyet alâmeti olarak yay taşıyordu. Sultan Mes'ud'un oradaki tahtına oturduğu zaman, şehrin en sayılı adamı olan Kadı Sâid kendisine "Efendimiz" diye hitap etmişti. Derhal yeni Selçuklu idaresini teşkilâtlandırmaya geçildi ve etrafa memurlar tâyin olundu ve eski Türk geleneği gereğince ileride zaptedilecek mahaller, Tuğrul Bey tarafından diğer Selçuklu reislerine tevcih edildi. Abbasî halifesi el-Kaaim bi-emrillâh tarafından Nişâpûr'a elçi gönderilmesi Selçukluları haklı olarak memnun etti; zirâ bu, halifenin Horasan hâkimi ve bütün Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Beyi tanıması mânasına gelebilirdi.

3. Selçuklu Devleti ve Fütûhat

Dandânakan muharebesi:

Horasan hâdiselerini haber alan Sultan Mes'ud'un süratle harekete geçtiği sıralarda Çağrı Bey Tâlekan ve Faryâb taraflarını zapta uğraşıyor, süvarilerinden bir kısmı da Belh kapılarında görünüyordu. Sultan 300 savaş fili ile desteklenen 50.000

süvari ve piyadeden kurulu bir ordu başında Belh'e geldi ve hemen Serahs doğru yöneldi. Sultanın kumandasında ve devrin tarihçisi Bayhakî'ye göre "Bütün Türkistan'ın da mukavemet edemeyeceği kadar büyük ve techizatlı" olan bu ordu etraftan katılan yeni kuvvetler ile durmadan artıyordu. Çağrı Bey Serahs'ta idi. Tuğrul Bey de Nişâpûr'dan hareketle oraya gelmiş ve Musa Yabgu ile birlikte Selçuklu reisleri bir araya toplanmışlardı. Emirlerinde 20 bin süvariden kurulu bir ordu vardı. İçlerinde muharebe etmek kararında olan bilhssa Çağrı Bey idi. Ramazan 430 (mayıs 1039)'da başlayan ve uzun süren muharebelerde Selçukiular yıpratma savaşları yapmak üzere, dağınık şekilde, çöllere çekildiler. Gazneli ordusu tarafından sahralarda tâkip edilmeleri imkânsızdı. Bu esnada Sultan Mes'ud Selçuklular tarafından boşaltılmış olan Nişâpûr'a girdi (kasım 1039). Selçukluların yer yer ve devamlı tâciz akınları arasında Gazneli ordusunun sahra savaşları için yetiştirilmesine çalışıldı. Bahar gelince, Selçuklular yine Çağrı Beyin ısrarları neticesinde ortaya çıkıp, Sultan Mes'ud'u karşılamaya karar verdiler. Sultanın kumandasındaki Gazneli ordusu önünden yavaş yavaş Serahs'tan kuzeye, çöle doğru çekildiler. Bu yolsuz sahada bütün kuyuları bozuyor, arkalarından gelen ve fâsılasız ara hücum ve baskınlar ile sarstıkları, aş. -yk. 100.000'lik orduyu susuz bırakıyorlardı. Nihayet Selçuklular Merv yakınındaki Dandânakan hisarı önünde muharebeyi kabul ederek, 3 gün boyunca bütün şiddeti ile devam eden savaşta Gazneli ordusunu korkunç bir hezimete uğrattılar ve büyük kısmını imhâ ettiler (7-9 rama-

zan 431 = 22-24 mayıs 1040), hazineleri ve pek çok silâh, malzeme ele geçirdiler. Sultan Mes'ud, maiyetinden 100 kadar atlı ile kaçabildi ise de, Hindistan'a giderken yolda kendi adamları tarafından öldürüldü. Bu, Selçuklu İstiklâl savaşı idi. Artık Cend'e geldikleri yıllardan beri süregelen çetin mücadelelerden sonra, emellerine kavuşmuşlar, Horasan'da müstakil bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı.

Sultan Tuğrul Bey:

Muharebenin son günü, cuma namazından sonra yaptıkları toplantıda, Tuğrul Beyi Selçuklu devletinin sultanı ilân ettiler. O devrin âdeti gereğince, civar hükümdarlara fetih-nâmeler gönderdiler. Daha sonra aynı ay içinde Merv'de akdettikleri ve Tuğrul Beyin konuşması ile açılan büyük kurultayda mühim kararlar aldılar. Bu kararlar gereğince, Tuğrul Beyin imzasını taşıyan bir mektup, Selçuklu elçisi Ebû İshâk'ul-Fukkâî ile, Bağdad'a gönderildi. Halifeye hitap eden bu mektupta son durum arz olunuyor ve Horasan'da adâletin tesis edildiği, hak yolundan yürüneceği, Emîr'ül - müminîn'e olan sadâkat belirtiliyordu. Yine alınan karar tatbikatından olmak üzere, ülke ve ileride zaptedilecek memleketler Selçuklu hânedanına mensup üç reis arasında taksim edildi: Serahs ve Belh şehirlerinin dâhil bulunduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkez Merv olmak üzere, Melik'ul-Mülûk Çağrı Beye ve, Herat merkez olmak üzere, Bust ile Sîstân havâlisi Musa Yabgu'ya verildi ve sultan sıfatı ile başkent Nişâpûr'da kalan Tuğrul Bey, Irak bölgesini aldı. Hânedanın ikinci derecedeki âzasından

İbrahim Yınal Kuhistan'a, Kutalmış (Arslan Yabgu'nun oğlu) Curcan ve Dâmgan'a ve Çağrı Beyin oğlu Kavurd, Kirman havâlisine tâyin edilmişlerdi; bunlar Sultan Tuğrul Beyin emrinde idiler.

Sîstanın zaptı:

Selçuklu fütûhâtı bu esas üzerinde devam etti: Yabgu Kelân (büyük yabgu) diye anılan Musa 5.000 süvari ile Herat'ı zaptettikten sonra, 1040 senesi sonunda Sîstan'a giden ve orada kasım 1041'de hâkimiyetini kurarak Yabgu adına hutbe okutan, (Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi) Ertaş, Selçuklulara tâbiiyetini arz eden Sîstan hâkimi Ebu'l-Fazl ile birlikte, bölgeye ve Bust havalisine tamamiyle hâkim oldu ve orayı Selçuklulara bağladı. Umumiyetle Herat'ta oturan Musa 1051 yılında Gazneli büyük hâcibi Tuğrul'un eline geçen Sîstan başşehri Zerenc'i geri almak üzere, oğlu Kara Arslan Börî ile birlikte geldi ise de, baskına uğrayarak çekilmek zorunda kaldı. Tuğrul gittikten sonra Sîstan yine Musa'ya intikal etti. 1054 ekiminde Sîstan'a gelerek Hind denizi sahilindeki Mekrân bölgesini de Selçuklulara bağlayan, Çağrı Beyin oğlu, Yâkûtî'nin bu bölgede hutbeyi babası adına okutma teşebbüsü, Tuğrul Beyin müdahalesi ile durduruldu. **Muizz'üd-devle** ve **Fahr'ül-mülk** lekapları ile anılan Musa Yabgu, 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a karşı saltanat dâvasına kalktığı için sığındığı Herat kalesinde yakalanarak, sultanın huzuruna getirildi. Alp Arslan bu büyük amcasını affetmiş, bir müddet kendi yanında alıkoymuş ve daha sonra ona Mâzenderân'ı iktâ etmiştir. Sîstan'da babasına vekâlet

ederek, Ebu'l-Fazl ile birlikte bölgeyi muhafaza eden Böri hakkında son haber ise 1056 ağustos ayında kendisinin Zerenc'e gelişine ve orada hürmetle karşılanışına dairdir. Bir ara Musa Yabgu ile arası bozulduğu için Horasan'a dönmüş olan Ertaş, Gazneli Sultan Mes'ud'un oğlu Sultan Mevdûd'un Kaymaz adındaki kumandanı vasıtasiyle, Sîstan'ı Selçuklulardan alma teşebbüsünden dolayı, Ebu'l-Fazl tarafından haber gönderilmesi üzerine temmuz 1042'de Sîstan'a gelerek, bozguna uğrattığı Gazneli kuvvetlerini oradan çıkarmıştır. Aynı sene içinde Sultan Tuğrul Beyin Herezm seferi esnasında, Kirman'a kaçan Cend hâkimi, meşhur Selçuklu düşmanı Şah-melik, Ertaş tarafından yakalanarak, Tuğrul Beye gönderilmiştir. Sîstan'da Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesinde büyük gayretler sarfeden Ertaş Tabes'de bir suikast neticesinde öldürüldü (440 = 1048/1049).

Kirman'ın zaptı:

Kirman'a gönderildiğini söylediğimiz, Çağrı Beyin oğlu, Kara Arslan Kavurd 1041'den itibaren buralarda Buveyhîlere karşı faaliyete geçmiş ve emrindeki Türkmen kuvvetleri şiddetli mukavemetle karşılaşmış ise de, bizzat kendisinin kumanda ettiği 5-6.000 kişilik süvari kuvveti ile Kirman'ın kuzey bölgesi olan Serdsîr'e girmiş, (1051 başları) ve nihayet başşehre kapanan Buveyhî Abû Kâlicâr'ın nâibinden şehri teslim almış, Kirman'ın güney bölgesindeki dağlık Germsîr'i de, eşkiya Kufs ve Kûfec reislerini bir baskında kılıçtan geçirmek suretiyle, kurtarmış, böylece bütün Kirman'ı Selçuklu hâki-

miyeti altına sokmuştu. Kendiliğinden tâbiiyet arzeden Hürmüz emîrliği üzerinden gittiği Arabistan yarımadasındaki Umman'ı Selçuklu idaresine bağlamakla geniş bir ülkeyi ele geçirmiş bulunan Kavurd, küçük kardeşi Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına çıkması üzerine saltanata hak iddiası ile isyan etti ve Alp Arslan'ın Kafkas seferini yarıda bırakıp, süratle Kirman'da görünmesi neticesinde, sultandan af ricasında bulundu ve affedildi. 459 (1067) senesinde tekrar isyan etti. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın velîahd olarak adını hutbede okutmak istemiyordu. İmparatorluk kuvvetlerinin Kirman'a gelmesi üzerine aman diledi ve tekrar affedildi. Alp Arslan'ın ölürken yaptığı vasiyetler arasında, 460 (1068)'tan sonra Fârs'a da hâkim olan Kavurd'un elindeki ülkelerin sıkı kontrol altında tutulması da vardı. Kavurd, Melikşah sultan olunca, Rey şehrini ele geçirerek, kendi sultanlığını ilân etmek üzere harekete geçti. Melikşah ve Nizâm'ül-mülk'ün idaresindeki kuvvetlerle yaptığı Hemedân civarındaki savaşta (15 mayıs 1073) mağlûp oldu, yakalandı ve daha fazla karışıklıklara meydan vermemek için, gizlice kendi yayının kirişi ile boğduruldu.

Çağrı Bey'in fetihleri ve ölümü:

Melik Çağrı Bey de Selçuklu devletinin doğusunda kendisine ayrılan ülkeleri zapta girişmişti. 1040 sonbaharında kuşattığı mühim Belh şehrini, Gazneli ordusunu mağlûp etmek suretiyle aldı. Müteakiben Cûzcân, Bâdgîs, Huttalân ve diğer Toharistan şehirlerine hâkim oldu. 1043 senesinde, Tuğrul Bey ile birlikte, Harezm seferini yaptı. Daha önce Selçuk-

lular ile işbirliği etmiş olan Hazermşah İsmâil Handân, Sultan Mes'ud tarafından Harezm hâkimiyeti kendine verilen Şah-melik tarafından mağlûp edilmiş (şubat 1041) ve Harezm'e hâkim olan Şahmelik Gaznelilerin en büyük müttefiki hâline gelmişti. Tuğrul ve Çağrı Beyler Harezm'in merkezi Gurgânc'ı (Curcâniye) muhasara ve Şah-melik'i perişan ettiler. Harezm böylece Selçuklulara geçerken, Gaznelilere iltica etmek için kaçan ve yukarıda söylendiği gibi, Ertaş tarafından yakalanıp, Tuğrul Beye gönderilen Şah-melik hapishanede ölmüştür. Çağrı Bey 435 (1043/1044)'te hastalandığı zaman, ülkesi oğlu Alp Arslan tarafından korunmuştu. Yeni Gazneli kuvvetlerinin mağlûp edilerek uzaklaştırılması Alp Arslan'ın kazandığı ilk başarı olmuştu. Sonra Tirmiz ve civarını zapteden Çağrı Bey bütün bu bölgelerin idaresini Alp Arslan'a tevdi etti. Alp Arslan, idaresindeki ülkeleri almak için gelen Karahanlı Arslan Han'ı geri püskürttü ve Karahanlı hükümdarı Çağrı Bey ile yaptığı anlaşmada adı geçen bölgelerde Selçuklu hükümranlığını tanıdı. Çağrı Beyin Gazne'yi zaptetmek için yaptığı neticesiz teşebbüsten doğan uzun süreli mücadelelerde bilhassa Alp Arslan büyük yararlıklar göstermiş, 1050 sonbaharında Fârs bölgesini alarak, buradan Buveyhîleri uzaklaştırmıştır. Nihayet 1059'da tahta çıkan yeni Gazne sultanı İbrahim ile Çağrı Bey arasında sulh yapılmıştır ki, iki devlet arasında Hindukûş dağlarını sınır çizen bu andlaşma 50 yıl kadar devam etmiştir.

Selçukluların başlangıcından beri, hayret verici cesareti, büyük kumandanlık kabiliyeti ile devle-

tin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan, zekâsını ve siyasî ihatasının üstünlüğünü takdir ettiği küçük kardeşi Tuğrul Beyin devletin reisi olmasına rıza gösterecek kadar mahviyet sahibi olan Çağrı Bey son hâdiselerden sonra hastalandı ve 70 yaşında olduğu hâlde Serahs şehrinde vefat etti (safer 453 = mart 1060). Naaşı, daha sonra Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılan türbeye nakledildi. Anadolu Selçuklu âlisinin dışındaki bütün Selçuklu hânedanlarının atası olan Çağrı Bey'in Hatice Arslan adlı kızı halife el-Kaaim bi-emrillâh ile evli idi.

Selçuklu devletinin hâkimiyeti böylece doğu, kuzey ve güney yönlerinde yayılırken, batıda da Tuğrul Beyin idaresinde geniş ölçüde fütûhat gelişmekte idi.

İran'da, Azerbaycan'da fetihler. Doğu - Anadolu'ya akınlar:

Tuğrul Bey bizzat gittiği Taberistan, Curcân havalisini devlete bağlar ve oralardaki Bâvendî ve Ziyârî (Vaşmgîrî) hânedanlarını tâbiiyetine alırken (433 = 1041/1042) İbrahim Yınal İran'ın en mühim merkezlerinden olan Rey'i zaptedip, burayi hareket üssü yaparak, Berûcird'i ve arkasından Cibâl bölgesinin başlıca şehri Hemedân'ı Kâkûyelerden almıştı. Burası 437 (1045/1046)'de kesin olarak Selçuklulara intikal etmiştir. 1042'de Rey'e geldiği zaman İbrahim Yınal tarafından törenle karşılanan Tuğrul Bey, Nişâpûr'u bırakarak, fütûhat sahasına daha yakın olan Rey'i başkent yaptı ve şehrin imâr

edilmesini emretti; arkasından Taberek, Kazvîn, Isfahan, Dihistan ve havalisini, buraların mahallî hâkimlerinden bazılarını tâbiiyetine kabûl etmek, bazılarını yerlerinden çıkarmak suretiyle, Selçuklu devletine bağladı ve İbrahim Yınal ve Kutalmış idaresinde sevkettiği ordular Dînever, Karmîsîn ve Hulvân'ı zaptettiler (1042-1048). Buveyhîlerin elinden çıkan bu bölgelerde Sultan Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal adlarına hutbe okundu. İbrahim Yınal Kinkiver, Sermac kalesi ve Şehrizûr'u aldıktan sonra, Tuğrul Beyin emri üzerine, Azerbaycan'a gitti. Tuğrul Beyden önce ve o sıralarda Türkistan'dan yeni gelen Türkmenlerin buralardaki harekâtının önlenmesi için halife el-Kaaim bi-emrillâh tanınmış İslâm hukuk bilginlerinden meşhur **el-Ahkâm'us-sultâniye** yazarı Kaazi'l-kuzât **el-Mâverdî'yi** Tuğrul Bey nezdine göndermişti. Elçiyi 4 fersah mesafeden hürmetle karşılayan Tuğrul Bey ona "askerlerinin" pek kalabalık olduğunu ve mevcut topraklarının kâfi gelmediğini söylemişti.

Yukarıda "Irak Türkmenleri" olarak andığımız ve Kızıl (1041'de ölmüştür), Boğa, Göktaş v.b. gibi başbuğların idaresinde bulunan bu Oğuzların bir kısmı Van bölgesine (Vaspuragan) girdiler ve Erzurum'a kadar olan sahada "kartal gibi süratli" atlar üzerinde dolaştılar. Diğer Oğuz kitleleri ise, Diyâr-ı Bekr istikametinde **Mervânî'ler** arazisine, Meyâfârikîn (Silvan), Mardin bölgesine ve Cizre'ye kadar ilerlediler; bir kısmı da Sincar, Nusaybin ve Hulvan havâlisine girdiler. Fakat bunlar Mervânîler ve Musul hâkimi **Ukaylîler** tarafından durduruldular; ağır zâyiat verdiklerinden, oradan Azerbay-

can'a yöneldiler, Aras nehri ile Murad suyu arasında çarpıştılar. Diğer bir kısım Türkmenler de, Taberistan üzerinden, Kafkaslara doğru ilerleyerek, Erran bölgesine girip, Şeddâdîler ile birlikte, Ermeni topraklarına akınlar yaptılar, Gürcüler ile savaştılar. Bizans tarihinin meşhur şahsiyetlerinden "Bulgarokton" diye tanınan imparator Basileios II. (ölm. 1025) zamanından beri Bizans İmparatorluğunun tâkip ettiği doğuyu ilhak politikası sonraları da devam etmiş ve imparator Konstantinos Monomakhos (1042-1052) Ermenileri ve Gürcüleri baskı altında tutmak ve akınları durdurmak için, Türklere karşı harekete geçerek, bir yandan Ani'ye, bir yandan da Şeddâdîlerin merkezi Dvin'e kadar ordu sevketmişti. Bizans'ın bu suretle karşı koyması üzerine, Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile birlikte Irâk-ı Acem fütûhatında bulunan Kutalmış'ı büyük bir ordu başında Azerbaycan'a gönderdi. Bu harekâta Musa Yabgu'nun oğlu Hasan da katılmıştı. Selçuklu kuvvetleri Gence önünde Bizans ordusunu bozguna uğrattı (1046) ve arkasından Pasinler'in fethine girişen Hasan, oradan güneye indiği zaman Gürcü kıralı Liparit kumandansındaki Bizans-Ermeni - Gürcü ordusu tarafından pusuya düşürülerek şehit edildi (1047). Yalnız kalan Kutalmış'ın Gence muhasarası da netice vermeyince, Sultan Tuğrul Bey yukarıda Şehrizûr bölgesinde gördüğümüz İbrahim Yınal'ı Azerbaycan vâliliği ile. Bizans'a karşı gönderdi. Kutalmış da ona katılacaktı. Selçuklu şehzadeleri Erzurum ovasına kadar ilerlediler ve önce Erzurum şehri yanındaki büyük ve zengin Erzen

(Kara-Erzen, bugünkü Karaz) şehrini zaptettiler. Bu sırada, imparatorun emiyle, Liparit idaresindeki bütün Gürcistan ve Abhaz kuvvetleri ile takviyeli Katakalon kumandasındaki 50.000 kişilik Bizans ordusu Pasin ovasına gelmiş bulunuyordu. İki ordu Hasankale önlerinde karşılaştı. Korkunç savaş Bizans ordusunun hezimeti ile neticelendi. Esir edilen on binlerce kişi ve çok sayıda kumandan arasında Gürcü kıralı Liparit de vardı (18 eylûl 1048). Yüzlerce araba tutarında ganimet alındı, Erzurum işgal edildi. İbrahim Yınal, başta Liparit olmak üzere, esirleri ve ganimetleri Rey'e Tuğrul Beye götürürken, Türkler Van gölü yakınlarından Trabzon'a kadar olan sahada yayılmışlardı. Selçukluların Bizanslılara karşı kazandıkları bu ilk ve büyük Pasinler zaferi sebebi ile Bizans imparatoru Monomakhos Tuğrul Bey ile anlaşmaya mecbur oldu. Mervânî Nasr'üd-devle'nin aracılığı ile Tuğrul Beye zengin hediyeler getiren Bizans elçisi, fidye karşılığında, Gürcü kıralını kurtarmağa çalışıyordu. Tuğrul Bey, fidye almadan serbest bıraktığı Liparit ile birlikte barış müzakerelerini yapmak üzere, Bizans başkentine kendi elçisi Şerîf Nasr'üd-din b. İsmâil'i gönderdi (441 = 1049/1050). Yapılan anlaşmaya göre, imparator Monomakhos İstanbul'daki harap olan camii tâmir ettirerek içine kandiller astırmış, halifenin göndereceği imam tarafından beş vakit namaz kılınmasına ve orada Tuğrul Bey adına hutbe okunmasına müsaade etmiştir. Ancak, yıllık vergiyi kabûl etmeyen imparator endişe içinde doğu şehirlerinin surlarını ve kalelerini tahkime başlamıştı.

İbrahim Yınal'ın isyanları:

Şimdiye kadar Selçuklu devletinin kuruluş ve gelişmesinde büyük hizmetlerini gördüğümüz İbrahim Yınal, bilhassa Bizans'a karşı kazanılan zaferden sonra, Irâk-ı Acem, Elcezîre ve Azerbaycan'ın en kudretli siması hâline gelmişti. İsyana hazırlanıyordu. Tuğrul Bey'den Cibâl bölgesinin kendisine terkini talep etti, fakat sultanın karşısında tutunamayarak, sığındığı Sermac kalesinde teslim olmak zorunda kaldı; affedildi ve yine Cibâl ve Azerbaycan bölgelerinin başına getirildi. Bundan sonra Tuğrul Bey Isfahan'a giderek, burayı Bağdad Buveyhîlerine meyleden Kâkûye âilesinden, bir yıl süren muhasaradan sonra, almış ve kuvvetlerinden bir kısmı da Hûzistan bölgesini işgale başlamıştı. Şi'î Buveyhî hâkimiyeti, el-Melik'ür-Rahîm Husrev Fîrûz'un idaresindeki Bağdad dışında, her tarafta yıkılmakta, böylece Irâk-ı Acem'den sonra Fârs, Ahvaz, Hûzistan ve Elcezîre Selçuklu hâkimiyetine girmekteydi. 1054 sonlarına doğru, Musul hâkimi Ukaylîler'in elinde bulunan Karmîsîn'de Tuğrul Bey adına hutbe okunmuştu. Bu sırada Tuğrul Bey Azerbaycan üzerinden doğu Anadolu'ya bir sefer daha tertip etti. Bilindiği gibi, Selçuklu devletine yıllık vergi ödemeyi reddetmiş olan imparator, Gürcü kıralı Bagrat tarafından da desteklenen bir Bizans ordusunu Gence'ye göndermiş ve orayı kuşatmakta olan Kutalmış Tebriz'e doğru çekilmek zorunda kalmıştı. Kutalmış'ın sonra Kars'a hücum ettiği sıralarda, 1054 de, Azerbaycan'a gelen Tuğrul Bey, Gence ve Tebriz'de kendi adına hutbe okutmak suretiyle, Rev-

vâdî'lerden Mansûr ve Vahsûzan ile Şeddâdî Ebu'l - Asvâr'ı itaate aldıktan sonra Bargiri (Muradiye) yi zaptedip, Urfalı Mateos'a göre "ateş fışkıran kara bulut" gibi gelerek Erciş'i aldı ve müstahkem Malazgirt kalesini kuşattı. Burada kendisine iltihak eden tâbiiyeti altındaki Diyâr-ı Bekr Mervânî kuvvetleriyle Erzurum'a kadar ilerledi. Türk kuvvetlerinin Çoruh ve Kelkit vâdilerini ele geçirdikleri bu sırada, bıraktığı kuvvetler tarafından kuşatılmasına devam edilen Malazgirt'e döndü. Şiddetli hücumlar fayda vermedi. Selçukluların mancınıklarının Rumlar tarafından yakılması neticesinde, kış da yaklaşmış olduğundan, Tuğrul Bey başkenti Rey'e gitti. Tuğrul Bey, Anadolu'ya karşı yanında kalabalık kuvvetler bulunan, Çağrı Beyin oğlu, Yâkutî'yi memur ederek, onu Azerbaycan'a gönderdi. Yâkutî ve maiyyetindeki Türkmen beyleri, bölgedeki Bizans'ın şöhretli generali Nikephoros Bryennios'a rağmen, akınlarına devam ettiler.

Sultan Tuğrul Bey'in Bağdada girişi. Buveyhî'lerin sonu:

Sultan Tuğrul Bey, şi'î Buveyhîler'in tazyiklerini artırmaları, Husrev Fîrûz'un Şîraz'da alevî hutbesini ikame etmesi, hilâfet merkezinde daima Mısır Fâtımîleri tarafından desteklenen başkumandan Arslan'ul-Besâsîrî'nin Selçuklu taraftarlarını tâkibe başlaması dolayısiyle ve halife el-Kaaim bi-emrillâh'in dâveti üzerine Bağdad'a yöneldi. Halifenin elçisi Hibetullah b. Muhammed'il-Me'mûn vasıtası ile hilâfet merkezine gelmesi rica ediliyordu. Sultan yanında

veziri Amîd'ül-mülk'ül-Kündürî olduğu hâlde, fiilerin de bulunduğu ordusu ile Bağdad'a yaklaştıkça, huzursuzluğu artan Besâsîrî nihaytt Mısır'ı durumdan haberdar ederek, Bağdad'dan kuzeye doğru çekildi. Buveyhî hükümdarı el-Melik'ür-Rahîm, Tuğrul Beye itaatını bildirdi. Bağdad'da ve sünnî İslâm dünyasında hutbenin Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına okunmasını emreden el-Kaaim bi-emrillâh parlak bir tören ile karşılamağa hazırlandığı Tuğrul Beyden hilâfet merkezine girmesi için izin ricasında bulunan bir nezaket mektubu aldı ve Tuğrul Bey 25 ramazan 447 (17 ocak 1055)'de Bağdad'a girdi. Fakat ertesi gün şehirde çıkan bir kargaşalığa Kerh mahallesinde oturan şi'îlerin karışması ile durumun ağır bir şekil alması üzerine, âsiler te'dip edildi ve Tuğrul Bey tarafından el-Melik'ür-Rahîm Husrev Fîrûz ve adamlarının yakalanması ve hapsedilmesi ile, 120 yıldan fazla bir zamandan beri hüküm süren şi'î Buveyhî devleti sona erdi. Tuğrul Bey kumandan Ay-tigin'i Bağdad'a şihne (vâli) tâyin etti, para bastırdı. Halîfeye, eskisine 50.000 dinar ve 500 "kor" buğday ilâvesi ile, yıllık tahsisat ayrıldı. Sonra, Bağdad'da kendisinin yaptırdığı sarayda halifenin hediye ettiği, kıymetli taşlarla süslü, bir altın taht üzerinde oturan Sultan Tuğrul Bey böylece Bağdad ve Selçuklu Oğuzlarının yayıldığı Irak-ı Arap memleketlerini kendi devletine bağlamış, aynı zamanda Abbâsî halifesini himaye etmek yoluyle sünnî İslâm dünyasının müdâfaasını da üzerine almış bulunuyordu. Çağrı Beyin kızı Hatice Arslan Hâtun'un el-Kaaim bi-emrillâh ile evlenmesi sayesinde de hilâfet âilesi ile Selçuklu hânedanı ara-

sında bağlantıyı kuvvetlendiren bir akrabalık kurulmuş oluyordu.

Sultan Tuğrul Bey'in Dünya hükümdarı ilân edilmesi:

Arslan'ül-Besâsîrî'nin Fâtımîlerden aldığı yardımlarla Rahbe'de kuvvet toplaması üzerine ona karşı gönderilen Kutalmış'ın yenilmesi (1057 ocak) Tuğrul Beyi sefere zorladı. Aynı ay içinde harekete geçen İbrahim Yınal ve Yâkutî ile birlikte sultan Musul'a yönelince Besâsîrî Suriye'ye kaçtı. Sincar ve Cizre hücum ile alındı. Mervânî hükümdarı ile Hille hâkimi bir kere daha itaatlerini bildirdiler. Tuğrul Bey, Musul ve Sincar havalisini İbrahim Yınal'a tevdi ederek, Bağdad'a gelişinde hilâfet veziri tarafından büyük bir törenle karşılandı. Halife tarafından hilâfet sarayına dâvet edildi ve burada Sultan Tuğrul Beyin İslâm âleminin müdafaasını deruhte edişini meşrûlaştıran bir tören yapıldı. Bütün Selçuklu devlet ricalinin ve hilâfet erkânının hazır bulunduğu bu törende Tuğrul Bey kendisini hilâfet tahtının yanında hususî surette hazırlanmış tahta oturtan ve teşekkürlerini ifade eden halifeye hürmetle mukabele etti. Bundan sonra el-Kaaim bi-emrillâh sancaklar, hil'atlar verdiği Tuğrul Beye tac giydirmiş ve altın kılıç kuşatarak onu "Doğunun ve Batının hükümdarı" ilân etmiş (26 zilkâde 449 = 25 ocak 1058) ve ona **Ebû Tâlib** künyesi ile **Rükn'üd-dünyâ ve'd-dîn** lekabını ve **Yemîn-ü emîr'il-mü'minîn** ünvanını vermiştir. Böylece İslâm dünyası üzerindeki hâkimiyeti tasdik edilmiş olan Tuğrul Bey aynı

zamanda yeryüzünün dünyevî hükümdarı ilân edilmiş bulunuyordu. Bu durum, bir yandan şiîliği kaldırmak, bir yandan da batıya doğru fütûhata devam etmek hususunda Tuğrul Beyin düşünce ve siyasetini tamamiyle takviye etmekte idi. Bu arada, Kutalmış'ın kardeşi Resul-tigin'in Hûzistan'daki isyanının bastırılmasından sonra İbrahim Yınal'ın da emir almaksızın Musul'dan ayrılarak, eski bölgesi Hemedân'a gitmesi üzerine, Musul bölgesi Besâsîrî'nin istilâsına uğrayınca, oraya ikinci bir sefer yapan Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerlediği zaman, vazifesinden izinsiz ayrılması halifenin aracılığı ile cezalandırılmayan İbrahim Yınal'ın Fâtımîler ve Besâsîrî'nin de tesiriyle açıktan açığa isyan ettiği haberi üzerine geri döndü ve zevcesini, ordusunun bir kısmını veziri Amîd'ül-mülk ile Bağdad'da bırakarak, kendisi âsi şehzadeyi tâkibe başladı. Fakat, sevildiği bir bölgede olduktan başka, kardeşi Ertaş'ın Muhammed ve Ahmed adlarındaki oğullarının askerleri ile de hayli kuvvetlenmiş olan İbrahim Yınal karşısında müsbet netice alamayan Tuğrul Bey Bağdad'dan yardım isterken, Çağrı Beyin oğullarını: Horasan'dan Alp Arslan'ı, Kirman'dan Kavurd'u, Anadolu hududundan da Yâkutî'yi süratle yanına çağırdı ve Rey civarındaki savaşta (1059) âsi orduyu mağlûp etti. Esir alınan Ahmed ile Muhammed öldürüldü ve İbrahim Yınal da kendi yayının kirişi ile boğduruldu. Tuğrul Beyin meşguliyeti sırasında yeniden harekete geçen Arslan ül-Besâsîrî, Bağdad'a kadar ilerlemiş, halifeyi Bağdad'dan çıkararak hutbeyi Fâtımîler adına çevirmiş, ezanı şiî tarzında okutmuş, Basra ve havâlisini zapta girişmiş,

fakat Tuğrul Beyin muzafferen Bağdad'a gelmekte olduğunu öğrenince kaçmıştı. Bağdad'a ulaşan Tuğrul Bey, Besâsîrî'den kurtularak dönen halifeyi karşılayıp katırının dizgininden bizzat çekerek, onu sarayına götürdü, makamına oturttu ve Sav-tigin, Humâr-tigin, Gümüş-tigin ve Erdem gibi büyük kumandanların dahil bulunduğu kalabalık bir ordunun başında derhâl Besâsîrî'yi tâkibe çıktı. Hille'de yakalanan Besâsîrî kuvvetleri mağlûp edildi ve kendisi öldürüldü (ocak 1060). Hâdise, Bağdad'da ve sünnî İslâm âleminde büyük bir sevinç yarattı.

Sultan Tuğrul Bey'in vefatı:

Bu sırada Tuğrul Beyin pek sevdiği ve devlet işlerinde nüfuzu olan zevcesi öldü ve Tuğrul Bey halife el Kaaim bi-emrillâh'in kızıyle evlenmek istedi. Nikâh ağustos 1062'de kıyıldı, fakat evlenme işi ile pek fazla meşgul olunamadı. Esasen yaşlanmış olan Tuğrul Bey bu sırada isyan eden Kutalmış ile uğraşmak mecburiyetinde kalmıştı. İbrahim Yınal ile işbirliği yapmış olan Kutalmış onun mağlûbiyetinden sonra, kardeşi Resûl-tigin ile birlikte saltanat dâvasına devam ederek, Gird-i kûh kalesine çekilmiş ve vezir Amîd'ül-mülk tarafından kuşatılmıştı. Bu sırada Bağdad'da bulunan ve büyük şenliklerle düğünü yapılan Tuğrul Bey Rey'e dönerken hastalandı ve bir daha kalkamadı. Nihayet 8 ramazan 455 (4 eylûl 1063)'te 70 yaşında olduğu hâlde vefat etti. Rey'deki türbesine gömüldü. Adâleti ve dindarlığı bütün kaynaklarda belirtilen Tuğrul Bey zekâsı ve siyasî görüşlerindeki isabet ile, Selçuklu âilesi içinde temayüz etmiş, bu sebeble Selçuklu devletinin ilk sul-

tanı olmuş ve 25 yıl süren saltanatı esnasında temelini attığı büyük Selçuklu İmparatorluğunun Yakın-doğuda dinî anlaşmazlıkları giderici, âsâyişi yerleştirici vasfı ile de sarsılmaz bir siyasî teşekkül olarak gelişmesini temin etmiştir. Bu itibarla Tuğrul Bey Türk ve İslâm tarihinde seçkin bir yer tutmaktadır.

Sultan Alp Arslan:

Sultan Tuğrul Beyin çocuğu yoktu. Bundan dolayı o, kardeşi Çağrı Beyin oğlu Süleyman'ı velîahd göstermişti. Vefatı üzerine, Kutalmış'ı muhasarayı bırakarak acele başkente dönen vezir Amîd'ül-mülk Süleyman'ın sultanlığını ilân etti. Fakat, hükümdarlığı kardeşine bırakmak istemeyen Alp Arslan vâli bulunduğu Merv'den süratle yetişemeyince, kendi adına Kazvîn'de hutbe okutan, (Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbraihm Yınal'ın kardeşi) Er-Sığun ve Erdem'in yardımları ile duruma hâkim olmağa çalıştı. Süleyman güçsüzdü. Bu arada ordu başında Rey'e gelerek, kendisini sultan ilân etmiş olan Kutalmış, Alp Arslan ile Dâmgan civarında karşılaştı, mağlûp oldu; kaçarken atından düşüp öldü, kardeşi Resûl-tigin de esir edildi. Alp Arslan Rey'de 7 cemâziyelevvel 456 (27 Nisan 1064)'da tahta çıktı, 36 yaşındaydı. **Sultan Alp Arslan** Amîd'ül-mülk'ü azlederek yerine Merv'de iken kendi veziri bulunan Nizâm'ül-mülk'ü tâyin etti, yüksek devlet makamlarında değişiklikler yaptı. Musa Yabgu'nun Herat'ta baş kaldırma hareketini, bu ihtiyar amcasını yanına almak suretiyle bastırdıktan ve Kirman'da kardeşi Kavurd'un saltanat dâvasını da bağışlayıcılığı ile tatlıya bağladık-

tan sonra, fütûhata devam etti. Esasen Alp Arslan Kirman'a Kafkasya'dan gelmişti. Oradaki Türk kitleleri Bizans'a karşı hareket hâlindeydi. Tuğrul Beyin Bizans başkentine elçi gönderip, imparatoriçe Theodora'dan hayli hediye ve para almasından sonra da, Türkmenler kollar hâlinde Erzurum, Ahlat, Muş ve civarına kadar sokulmuşlar, Malatya ile Şarkî-Karahisar (Kolonia)'ı ele geçirmişler, Urfa'yı kuşatmışlar, diğer taraftan Kızılırmak bölgesine kadar ilerleyerek, Sivas'ı zaptetmişler (1060) ve imparator Konstantinos Dukas'ın gööndердiği Bizans kuvvetlerini (1061) de mağlûp etmişlerdi. Dînar, Kapar, Cemcem, Tuğ-tigin, Sâlar-i Horasan ve diğer başbuğların idaresinde hareket eden bütün bu kuvvetler Yâkutî'nin emrinde olup, kışları Azerbaycan'a dönüyorlardı.

Azerbaycan ve kafkasya harekâtı:

Sultan Alp Arslan 1064 baharında Azerbaycan'a hareket etti, kendisi Erran'da Lori küçük Ermeni kırallığını itaate aldıktan sonra, Gürcistan'a girerken, yanında bulunan oğlu Melikşah ile vezir Nizâm-ül-mülk de Aras nehri boyunda Sürmari (Sürmeli Çukuru)'yi ve kiliseleriyle meşhur müstahkem Meryem-nişîn kalesini ve civarlarını zaptettiler. Oğlunun başarısından çok memnun olan Alp Arslan, onları da yanına alarak, Sepîd-şehr'i hücum ile ele geçirip, müteakiben Bagrat hânedanının başkenti olup Bizans'a bağlı bulunan ve Rumlar tarafından müdafaa edilen, surlarıyle meşhur, Ani'ye yürüdü ve şiddetli hücumlarla bu şehri zaptetti (16 ağustos 1064). Sonra huzura gelip tâbiiyet ar-

zeden prens Gagik ile birlikte Kars'a girdi. Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük memnunluk yaratmış, her tarafa fetihnâmeler yazılmış, bizzat halife Alp Arslan'ın başarısını belirten, ona ve mücahitlerine teşekkür eden bir beyanname neşr etmiş, sultana **"Eû'l-feth"** ünvanını vermiş ve bu büyük sefer Bizans İmparatorluğunu Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbur etmiştir.

Rey'e dönen Alp Arslan, Kavurd meselesini hallettikten sonra, Merv'e gitti ve orada oğlu Melikşâh'ı sonraları **Terken Hâtun** (Celâliye) diye meşhur ve Melikşah üzerinde çok nüfuzu olan bir Karahanlı prensesi ile evlendirdi. Müteakiben oğulları ile akrabalarını ülkesinin çeşitli yerlerine "melik" tâyin etti. Buna göre, ihtiyar amcası Yabgu Mâzenderân'a, kardeşi Süleyman Belh'e, diğer kardeşi İlyas Toharistan ve Saganiyan'a, oğullarından Arslan-şah Merv'e, Arslan Argun Harzem'e, Togan-şah Herat'a "melik" olmuş, Ertaş'ın iki oğlundan Mes'ud Bagşur'a ve Mevdud İsfizâr'a gönderilmişti. Daha sonra diğer oğlu Ayaz, Süleyman'ın yerine Belh'te, Tutuş Suriye'de, Böribars Herat'ta, Arslan Argun Hemedân ve Sâve'de bulunmuşlardır.

Alp Arslan'ın doğu seferi:

1065'te doğu seferine çıkan Sultan Alp Arslan Ceyhun'u gerçek Türkistan'a girdi. Hazar denizi kenarındaki Mankışlak'ta Kıpçak reisi ile savaşarak, onu itaate mecbur etti ve sonra büyük babası Selçuk"un mezarını ziyaret etmek üzere, Cend'e yöneldi. Tâbiiyet arzeden Cend hâkimi, sultanı Sabran'da hediyelerle karşıladı. Ziyaretten sonra Harezm'in,

merkezi Gürgânç üzerinden Merv'e dönen (mayıs 1066) Sultan Alp Arslan'ın bu ilk Türkistan seferi ile eski ataları ülkesinin Mâverâünnehir'e komşu tarafları Selçuklu devletine bağlandı. Sultan Nişâpûr yakınlarında "cennet-i âlâdan bir örnek olan Radgân" a gelerek, oğlu Melikşah'ın velîahdlik törenini yaptırdı ve aynı yıl ortasında (temmuz 1066) Nişâpûr'a gitti. Müteakiben Kirman meliki Kavurd'un son isyanını da bastıran (1067) ve Kirman'dan Şîraz'a doğru hareketle İstahr kalesini tâbiiyete alan Alp Arslan artık bundan sonraki bütün gayretlerini batı cephesine, yani Türkmen kuvvetlerinin fasılasız olarak akınlarına devam ettikleri ve Orta-Asya'dan mütemadiyen kalabalık kitleler hâlinde buralara gelen Türkler sebebiyle zaptedilmesi zaruret hâlini almış olan Andolu üzerine teksif etti.

4 — Malazgirt Meydan Muharebesi

Savaşın hazırlık devresi:

Uzak bozkırlardaki yurtlarından bir daha dönmemek üzere gelerek, Selçuklu hizmetine giren ve bu devletin şuurlu sevk ve idaresi altında Bizans sınırlarına yığılan, cengâverlik hisleri İslâmiyetin gazâ ve cihâd anlayışı ile iyice gelişmiş Türkmen kitlelerinin, üstelik yayla iklimi ve bol otlaklariyle kendi yaşayışlarına son derece elverişli hayat şartlarındaki Anadolu'ya sahip olmak istemeleri kadar tabiî bir şey olamazdı. Tuğrul Bey zamanından beri Azerbaycan ve Erran'ın Bizans'a bağlı Ermeni, Gürcü ve Ahbaz hükümdarlarının mağlûp edilmesi ve Gence, Ani, Kars gibi mühim strateji merkezlerinin ele

geçirilmesi ile ortaya ve kuzey Anadolu'ya doğru akınlar icrası hayli kolaylaşmış oluyordu. Yine bu yıllarda Gümüş-tigin, Afşin, Ahmed-şah, Sâlar-i Horasan gibi bey ve kumandanların idaresindeki Türkmen boyları, Selçuklulara tâbiiyeti kabûl etmiş küçük Arap hükûmetlerinin sıralandığı güney sınırlarından Anadolu içlerine akmaktaydı. İlk bakışta intizamsız çeteler tarafından maksatsızca yapılmış gibi görünen bu akınlar hakikatte başı-boş olmadığı gibi, esas gaye de sadece ganimet elde etmek değildi. Sultandan emir alan Türkmenlerin hücum noktaları gayet iyi tertiplenmiş, gidecekleri şehir ve kasabalar, uğrak mahalleri tesbit edilmişti. Tuğrul Beyin, Alp Arslan'ın dikkat ve ısrarla tatbik edegeldikleri akınların daha ziyade askerî yönden ehemmiyetli yollarla, kalabalık Bizans kuvvetlerinin barınağı kaleler civarına teksif edildiği, tahrip müfrezelerinin mümkün mertebe az kayıpla düşman askerî yığınaklarını dağıtmaya çalıştıkları, erzak depolarına, harp malzemelerine karşı faaliyet gösterdikleri bu harekâtta sultanın umumî tâlimatına aykırı davrananların ağır takibata uğramaları bütün faaliyetin belli plân dahilinde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Nihayet kendilerine yeni bir yurt edinmek mecburiyeti ile savaşan Türkmenlerin ruhî durumları da unutulmamak gerekir. Sultanlar hassa ordulariyle imparatorluğun başka cephelerinde meşgul bulunurlarken, Türkmenler ve akıncılar, eski Türk harp usûlüne uygun tarzda, düşmanı yormak, direnme noktalarını hırpalamak, ahâliyi yıldırmaktan ibaret, gelecek istilâyı kolaylaştırıcı vazifelerini yapıyorlardı. Küçük çapta, fakat fasılasız olarak, yıllarca

süren hazırlık devresinin tek hedefi Anadolu'yu almak ve onu Türk yurdu haline getirmekti. Böylece 1071'den önceki yıllarda, biri dikkati çekmeyecek derecede ufak gruplar hâlinde görünmekle beraber, dalga dalga ve tükenmez insan selleriyle arkası muntazaman beslenen Türkmen kitleleri, diğeri de eski parlaklığının artığıyle geçinmeğe mecbur bir heyûlâ, yâni Bizans İmparatorluğu olmak üzere, iki kuvvet karşı karşıya gelmişti. Hâdiselerin gelişmesi iki kuvvetten birinin diğerini mutlaka yok etmesini zarurî kılıyordu. Ya Bizans bütün doğu sınırları boyunca yükselen ve serpintilerini kendi içinde hissettiği bu istilâ çığını eritip mahvedecek, yahut Anadolu üzerine gelen kuvvet oradaki devleti tamamen ezecekti. Malazgirt sahrası tarihin bu kesin mücadelesinin vukua geldiği yer olmuştur.

Bizans yaklaşan tehlikenin pek farkında değil gibi idi. İmparator Konstantinos Dukas'ın ölümüyle (1067), onun üç oğlu adına, yerine geçen imparatoriçe Eudoxia zamanında Doğu-Roma dahilî karışıklıklar içinde bulunuyordu: Sarayda menfaat esasına göre kurulan grupların yersiz müdahaleleri yüzünden sarsılan imparatorlukta ordu iyice ihmale uğramış, bilhassa eyâletlerdeki ve bu arada Anadolu'daki askerî birlikler yiyeceksiz ve parasız bırakılmıştı. Bunlar kendi ülkelerini yağmalıyorlar, halkı soyuyorlardı. 1067'de Malatya'ya kadar gelen Afşin idaresindeki Türkmenlere karşı duramamışlar ve onun Kayseri'ye akınına engel olamamışlar, Kilikya taraflarında dolaşan Türkmenleri püskürtmek üzere gönderilen general Nikephoros Botaniates kuvvetleri, muharebe etmeden, dağılmışlardı. Türk baskı-

sının artması imparatoriçeyi idarenin başına bir erkeği getirmeğe mecbur etti. Ve o asîl bir âileden olup, Sardika (Sofya) dukalığı zamanında Peçeneklere karşı başarılar kazanan Romanos Diogenes'i, hükûmet darbesi teşebbüsünden suçlu bulmasına rağmen, kendisine koca seçti; böylece Diogenes 1 ocak 1068'de imparator ilân edildi. Diogenes'in cesareti, atılganlığı, askerî kabiliyeti; ölen imparatorun kardeşi Caesar Ioannes Dukas ile birlikte, Dukas'ın taçtan mahrum bırakılan oğullarının taraftarı feylesof Mikhael Psellos dışında bütün Bizans tarihçileri tarafından belirtilmektedir. Fakat yine aynı kaynaklara göre, Romanos mağrur, kendine güveni fazla, dalkavukluktan hoşlanan bir adamdı. Memleketini barışa kavuşturmayı birinci vazife sayan yeni imparator, tahta çıkışından iki ay kadar sonra, mart 1068'de Franklardan, Uzlardan, Makedonyalılardan acele topladığı ordu ile sefere çıktı. Maliyenin bozukluğu dolayısiyle askerleri erzaksız ve silâhsızdı. Fakat uzun zamandan beri ilk defa ordunun başında bir imparatorun bulunuşu kayda değer bir hâdise teşkil ediyordu. Diogenes bu seferinde Kayseri-Sivas-Divriği-Toroslar-Haleb yolunu tâkiben güneye inmiş, Menbic'i zaptetmiş ve kış aylarında İstanbul'a dönüşünde büyük törenle karşılanmıştı. Ancak imparator bu dolaşma esnasında ne Niksar'ın Türkler tarafından tahrip edilmesini, ne de onların Ahlat üssünden hareketle tâ Eskişehir yakınlarında Amorion'a kadar sokularak, bu meşhur şehri yağmalamalarını önleyememişti. Diogenes ertesi yıl, 1069'deki, ikinci seferinde Kayseri, Palu ve Sivas bölgelerinde harekâtta bulunmuş, fakat aldığı esir-

leri öldürten imparatorun önünden muntazaman gerileyen Türkmenlere karşı herhangi bir başarı elde edemeden başkentine dönmüştü. Nitekim bu sene, Bizans orduları Anadolu'da iken, bir akıncı grup Kayseri'yi yağmaladığı gibi, diğer müfrezeler de, general rütbesi ile Malatya kumandanlığına tâyin edilen Ermeni Filaretos'u kaçmaya zorlayarak, imparatora sığınmaya mecbur etmiş, başka Türkmen akıncıları da memleketin ortasındaki "Anatolik" eyâletinin merkezi zengin ve nüfusca kalabalık Konya'yı yağma ve tahrip etmişler ve, Kilikia geçitleri Kataturias tarafından tutulmasına rağmen, güney yolu ile Haleb'e ulaşmağa muvaffak olmuşlardı. 1070'te tekrar muharebeye hazırlanan Diogenes, saraydaki muhâliflerin tesiri ile, seferden alıkondu. Yerine yola çıkan doğu orduları başkumandanı Manuel Komnenos Sivas civarında Er-Sığun tarafından mağlûp ve beraberindeki Nikephoros ile birlikte, esir edildi. Oğuz Yıva boyunun başında bulunan bu Türk kumandanı, Selçuklu âilesinden olup, Alp Arslan'ın eniştesi idi ve saltanat dâvasına kalkıştığı için, sultanın emri ile Afşin tarafından tâkip ediliyordu. Esir Manuel, nâzik durumunu farkettiği âsiyi Bizans'a gitmeye ikna ederek, onu İstanbul'a götürdü ve o, imparator tarafından karşılandı. Afşin bu münasebetle Phrykia bölgesine girmiş, Denizli yakınındaki Honas (Khonae) şehrini yağmalayıp, tahrip ettikten sonra, akınlarını Marmara sahillerine kadar uzatmıştı. İmparator Diogenes'in faal durumuna ve uzun cevelânlarına rağmen Anadolu'ya Türk hücumları gittikçe artıyor ve daha uzak bölgelere yayılıyordu. Mühim nokta, bütün bu

hâdiseler boyunca teşebbüsün daima Türkler elinde bulunması idi. Türkleri yok etmek, veya gerilere püskürtmek maksadı ile sefere çıkan Diogenes programını tatbik edemiyor, beklenmedik yerlerde ansızın ortaya çıkan akıncılar dolayısiyle sık sık yön değiştirmeğe mecbur kalıyordu. Anadolu'nun yıpratılması siyasetini, sabırla tâkip eden Sultan Alp Arslan her gün biraz daha hedefine yaklaşmakta idi. Şüphesiz bu hâdiselerin zoru ile Romanos Diogenes meseleyi kökünden halletmeğe karar verdi ve kalabalık bir ordu başında, Türkleri Anadolu'dan sürmek ve arkasından İran'a yürüyerek Selçuklu başkentini zaptetmek azmi ile, yola koyuldu (13 mart 1071).

O sıralarda Alp Arslan Suriye seferine çıkmış bulunuyordu. Görüldüğü üzere Selçuklu temel siyasetinden bir olan **Fâtımîler** ile mücadele tesirini göstermekte ve Selçuklu devleti kuvvetini arttırdıkça, çeşitli İslâm ülkelerinde eskiden olduğu gibi, Abbâsî hutbesi ikame edilmekte ve Selçuklu sultanının hâkimiyeti tanınmakta idi. 1070 senesinde Mekke emîri İslâmiyetin iki büyük merkezinde, Mekke ve Medine'de hutbeyi el-Kaaim adına okutmağa başlamıştı. Aynı yıl içinde Mısır'da iktidar mücadelesine girişen **Hamdânîlerden** Nasr'üd-devle, rakipleri Emîr'ül-cüyûş Bedr'ül-cemâlî ile diğer kumandanlara karşı Alp Arslan'dan yardım istediği ve onu Suriye'yi zapta teşvik ettiği zaman sultan ana siyaseti icabı, hemen harekete geçti. Azerbaycan'dan güneye inerken, doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından korunan Bizans'ın müstahkem kalesi Malazgirt'i bir hücumda zaptetti; Meyâfarikîn (Silvan), Âmid

(Diyarbakır) ve havalisini tâbiiyetine aldı. Bizans elindeki Urfa'yı uzunca bir kuşatmadan sonra, vakit geçirmemek maksadıyle, yoluna devam ederek, Haleb'e indi. İlk Bizans elçisi orada yanına geldi. Süryânî tarihçisi **Barhebraeus**'un rivayetine göre, Anadolu'da yürüyüş hâlinde olan imparator, Malazgirt ile Ahlat'a karşılık, Menbiç'i Selçuklulara bırakmayı vâdediyordu. Halbuki Türk istilâ yollarının üzerinde bulunan Malazgirt ve Ahlat, Anadolu fütûhatı bakımından fevkalâde mühim mevkîlerdi. Sultan müsbet cevap vermedi. O zaman batı Anadolu'dan dönen Afşin'den aldığı, Bizans topraklarının hiç bir yerinde ciddî mukavemet unsurunun mevcut bulunmadığı yolundaki rapor kendisini takviye etmişti. Haleb hâkimi **Mirdâsîlerden** Mahmud'u huzuruna getirtip, oradan Şam'a yürüdüğü sırada, imparator idaresindeki Bizans ordusunun doğu Anadolu'ya ilerlediğini haber alır almaz, derhal geri döndü (7 nisan 1071); çünkü o âna kadar Bizans ile karşılaşmak ihtiyacını duymayan ve daha ziyade Anadolu'nun fütûhat bakımından olgunlaşmasını bekleyen sultan, artık Bizans'ın çıkarabileceği son ve en kalabalık kuvvet ile hesaplaşmak zamanının geldiğine inanmıştı.

İmparator Diogenes uzun hazırlıklardan sonra, yüzbini aşan bir ordu ile, Anadolu kıt'alarının yığınak yeri olan Sakarya kıyılarına gelmiş, burada yeniden tertip ve tanzim ettiği ordusunda bazı tensikat yapmış, bu arada kendilerine güvenemediği Nikephoros Botaniates ve benzerleri gibi değerli kumandanlarla bir kısım askerini İstanbul'a iade etmişti. İmparatorluk ordusunun ağırlığını 3.000 araba

taşıyor, bunları tâkip eden türlü muhasara âletleri arasında, İslâm kaynaklarında etraflıca tasvir edildiği üzere, 1.200 kişi tarafından kullanılan muazzam bir mancınık bulunuyordu. Bütün belirtiler imparatorun kesin netice almak maksadını güttüğünü ve mümkün olduğu takdirde, İran'a kadar ilerlemeği tasarladığını göstermekte idi. Sivas'a gelen Diogenes, Alp Arslan'ın Suriye'den ayrıldığını öğrenince bir harp meclisi toplayarak yapılacak işleri görüştü. Onun gururunu okşamakta menfaat umanlar Selçuklu devletinin merkezine yürümeği teklif ediyorlar; fakat Nikephoros Bryennios ve Joseph Trakhaniotes gibi tecrübeli ve ihtiyatlı kumandanlar memleketten uzaklaşmanın tehlikeli olacağını, nihayet Erzurum'a kadar gidilebileceğini, lüzumlu tedbirler alındıktan sonra sultanı oraya çekmenin, hattâ etrafı tahrip ederek, Türk ordusunun iâşesini güçleştirmenin uygun olacağını ileri sürüyorlardı. İmparator bu tavsiyeleri dinlemedi ve İran içine dalmak niyetiyle Erzurum'a geldi. Kendisine olan güveni dolayısiyle ordusunu parçalamağa başladı. Franklar ve Uzlardan 10.000 kadarını Trakhaniotes ile Norman şeflerinden Urselius kumandasında, geçilecek yolların emniyetini sağlamak vazifesi ile, Ahlat'a sevketti; bir kısmını da, Abhazlara yardım bahânesi ile, fakat hakikatte ordusuna erzak temin etmek için kuzeye gönderdi. Geri kalan kuvvetleri ile Malazgirt'e yürüdü. Yolda Ermenistan ve Elcezîre birlikleri kumandanı Basilakes Magistros maiyetindekilerle imparatora iltihak etmişti. O civardaki Bizans kumandanlarından Leon Debatanes, yazdığı bir mektup ile imparatora, sultanın korkarak Bağ-

dad'a doğru çekildiğini bildiriyor ve Basilakes de bu haberin doğruluğunu tasdik ediyordu. Vâkıa Alp Arslan Musul istikametinde ilerlemiş idi; fakat bu, onun Bizans'tan çekindiğinden değil, muharebeye iyice hazırlık yapabilmek ve Bitlis üzerinden Malazgirt'e ulaşmak bakımından o yolu daha elverişli saymasından ileri geliyordu.

Diogenes nisbeten zayıf bir kuvvetin koruduğu Malazgirt'i teslim olmaya zorlayıp, aman vermesine rağmen, müdâfîleri öldürttükten sonra, zaferden emin bir hâlde, ordusundan ayırdığı diğer bir parçayı, Basilakes emrinde, Ahlat civarında hücuma uğrayan kıt'alarına yardıma gönderdi. Basilakes kuvvetleri ile sultanın öncüleri arasında ilk çarpışma vukua geldi (24 ağustos).

Şam'ı zaptetmek üzere yeter sayıda asker bırakan Alp Arslan, Haleb'den ayrıldıktan sonra, görüldüğü gibi, önce doğuya yönelmiş gerekli savaş hazırlığını yaparak ve kuvvet tedarik ederek kuzeye dönmüş ve Diogenes'in Malazgirt'i tehdit ettiğini haber alınca yürüyüşünü hızlandırmıştı. Cebrî yürüyüş esnasında at ve develerin çoğu ölmüş, bilhassa Fırat'ı geçerken ağırlıklardan bir kısmı harap olmuştu. Bu sür'at ile fazla kuvvet taşımanın zorluğuna ilâveten, iâşe güçlüğünü de hesaba katan sultan, Tuğrul Bey zamanından beri hizmet gören yaşlı ve yorgun Irâk-ı Acem kıt'alarını terhis ederek, az sayıda, fakat genç ve dinç bir ordu ile Ahlat'a ulaştıktan ve veziri Nizâm'ül-mülk'ü, memleketin diğer bölgelerinde çıkması muhtemel herhangi bir karışıklığı önlemek veya harp sahasına taze kuvvetler göndermek üzere, karısı hâtun ve şehzadelerle birlikte

Hemedân'a yolladıktan sonra, Bizans ordusunun durumunu öğrenmek için, bir süvari birliğini ileriye sevketmişti. Böylece Türk ordusunun öncüleri ile Bizans kuvvetleri arasında vukua gelmiş olan, yukarıda söylediğimiz, çarpışma Türk zaferi ile neticelendi. Selçuklu süvarileri kendilerini hâlâ Ahlat garnizonuna bağlı, mahdut miktarda asker zanneden ve imparatora da öyle bildirmiş olan Basilakes'i mağlûp ve esir ettiler. İmparator tarafından hemen ona yardıma gönderilen Bryennios da yaralı hâlde çekilmeğe mecbur oldu. Bu ilk başarıda ele geçirilen ganimet arasında kıymetli bir haç, büyük zafere alâmet sayılarak, Bağdad'a halifeye ulaştırılmak üzere Hemedân'da bulunan Nizâm'ül-mülk'e gönderildi. Kaçan Byriennios'dan izahat alan Diogenes, Malazgirt'ten hareket ederek Ahlat'a doğru ve Malazgirt'in 10-12 km. yakınındaki Zahva sahrasına geldiği zaman, bu vâdiye hâkim tepelerin Türk müfrezeleri tarafından tutulduğunu gördü ve olduğu yerde karargâhını kurdu. O gün akşam karanlığından itibaren Türk okçuları Bizans ordusunu tacize başlamışlardı ve gece düşman karargâhına kadar sokulan küçük süvari grupları, aralıksız hücumlariyle, onları takatsiz düşürmüşlerdi. 26 ağustos 1071 cuma sabahı Türk ve Bizans orduları karşı karşıya mevzi almış bulunuyorlardı.

Meydan muharebesi:

İki ordu arasında sayıca fark büyüktü. Kappadokia, Phrykia ve Elcezîre kuvvetleriyle Balkan eyâletleri askerlerinden başka, Ermenilerden, Gürcülerden ve ücretli Frank, Norman, Islav, Uz ve

Peçeneklerden kurulu Diogenes ordusu, çoğu piyade olmak üzere, 100.000'den aşağı değildi. Fakat, sadece kitle savaşı yapabilen bu ağır hareketli ordunun çeşitli zümreleri arasında tam bir anlaşma olmadığı gibi, kumandanlar içinde de zaferle alâkası olanların sayısı azdı. Daha 26 ağustos gününün erken saatlerinde Peçenek ve Uz kıt'alarından mühim bir kısmı, kendi saflarını terk ederek, soydaşları olan Selçuklular tarafına geçmişlerdi. Diogenes yabancı askerlerin durumlarından şüphelenerek, ordugâhında kalan Uz ve Peçeneklere "kendi usûllerine göre" sadâkat yemini ettirdi ve önceden Ahlat'a sevketmiş olduğunu gördüğümüz Trakhaniotes ile Frank Urselius'un geri dönmelerini emretti. Fakat bu iki kumandan, sultanın Ahlat'a bizzat geldiğini anladıkları zaman, kuvvetleri ile birlikte Fırat'a doğru çekilmiş bulunuyorlardı. Buna karşılık, 4.000 hassa askeri ile birlikte yekûnu 15 - 20 bin tahmin edilen sultan ordusu (İbn'ül-Cevzî, 20.000; Sibt, İbn'ül-Adîm ,**Ahbâr,** İbn'ül-Esîr, 15.000; İmâd'üd-din 14 000; İbnü Munkiz, 13.000) Süleyman-şah, Mansur, Gevherâyîn, Porsuk, Bozan ve Sav-tigin gibi seçkin kumandanların idaresinde, meşakkatlere tahammüllü ve çoğu bozkır muharebe usûlünce yetişmiş, ok atmakta mâhir ve her birinin ayrıca birer yedek atı bulunan, serî manevra kabiliyetine sahip süvarilerden kurulu idi. Herhâlde buna Artuk Bey, Tutak ve diğer Türkmen beylerinin emrinde aynı derecede çetin ve akınlarda iyice pişmiş Türkmen birliklerini de ilâve etmek lâzımdır. Disiplin altında hareket etmesini bilen Türk birlikleri arasında anlaşmazlık da yoktu. Müşterek gazâ fikri ve Anadolu'yu ele geçir-

me gayesi onları birleştiren unsurlardı. Anadolu'ya yöneltilmiş tahrip seferleri devamınca dâima teşebbüsü ellerinde tutmuş olan Türkler, son hesaplaşma saatlerinde de duruma tamamen hâkim bulunuyorlardı. Alp Arslan büyük muharebeyi müslümanların mübarek günü cumaya tesadüf ettirmiş ve ordusunun mâneviyatını takviye için, Abbâsî halifesi aracılığı ile, İslâm dünyasını âdeta seferber hâle getirmişti. Bütün câmilerde cuma hutbesinde okunmak üzere, el-Kaaim'in hazırlattığı, metni Ahbâr'üd-Devlet'is-Selçukîye'de kayıtlı, dua her tarafa gönderilmişti. İki gün önceki çarpışmada sultanın imamı fakîh Ebû Muhammed b. Abd'il-Melik'il-Buhârî'nin zaferin kesin olduğuna dair müjdesi bütün orduya duyurulmuştu. Alp Arslan, darbeden önce, son bir barış teklifinde bulundu. Fakat kadı İbn'ül-Mahleban ile kumandan Sav-tigin başkanlığında gönderdiği hey'eti iyi karşılamayan imparator, sultanın anlaşma isteğini onun muharebeden kaçındığı şeklinde anlayarak, müzakerelere ancak Selçuklu başkenti Rey'de başlanabileceğini söylemiş, hattâ İsfahan'da kışlamak ve hayvanlarını Hemedân'a göndermek niyetinde olduğunu da açıklamıştı. Bir İslâm mücâhidi olarak, sultanın barış teklifinde bulunması tabiî idi. Ancak alınan red cevabı ordudaki savaş azminin artmasına yardım etti. Çatışma saatini cuma vaktine kadar tehir eden sultan, hep birlikte kılınan namazdan sonra, beyazlar giyinmiş ve kokular sürünmüş olarak, askerlere yaptığı hitâbede: şehit düşerse, vurulduğu yerde gömülmesini, idare adamları ve kumandanların oğlu velîahd Melikşah'a tâbi olmalarını vasiyet ettikten sonra, bir hükümdar

olarak değil, bir er gibi, devlet ve din uğrunda döğüşeceğini, savaşmak istemeyenlerin çekilip gitmekte serbest olduklarını ilân etti; kendisinin, ordunun herhangi bir erinden farklı bulunmadığını göstermek üzere, atının kuyruğunu eliyle bağladı ve ön saflarda çarpışacağını belirtmek maksadiyle de ok ve yayını bırakarak, kılıç ve topuzunu aldı. Bu esnada Bizans ordugâhında da dinî törenler yapılıyor, ilâhîler söyleniyor, ellerinde renkli bayraklar ve büyük haçlarla saflar arasında dolaşan asilzâdeler ve ordu papasları askeri teşcie gayret ediyorlardı. Öğleden az sonra her iki taraf muharebe nizâmını almıştı. İmparator merkezde idi, sol kanadına Anadolu birliklerinin başında Kappadokialı Alcates'i, sağ kanadına Nikephoros Bryennios emrindeki Rumeli kıt'alarını yerleştirmiş, Caesar İoannes'in oğlu Andronikos'u geride yedek kuvvetlerin başında bırakmıştı. Alp Arslan ise, ordusunu dört kısma ayırdı. Bunlardan daha kalabalık ikisini muharebe sahasının yanlarındaki tepelerde gizlice pusuya yatırdı, düşmanın gerilerini tutmakla vazifelendirdiği üçüncü kısmı da müsâit mahallerde mevzilendirdi ve kendisi Diogenes'in karşısında mevki aldı. İlk olarak Türk merkez kuvvetleri, okçuların himayesinde hücuma geçti. Bu cüz'î kuvveti bir anda ezmek hevesine düşen Diogenes bütün ordusu ile karşı taarruza kalktı ve çekilmeğe başlayan Türkleri tâkip etti. Alp Arslan tarafından mahâretle tatbik edilen sahte ric'at başarılı olmuş ve ordugâhından hayli uzaklaşan imparator, akşama doğru, pusuların bulunduğu yere kadar gelip dayanmıştı. Türk ordusuna umumî hücum emri verildiği zaman hatâsını anla-

yan imparator çekilmeğe çalıştı ise de, Bizans ordusu cepheden, yanlardan ve düşman ordugâhı istikametinde sarkan süvarilerle geriden sarılmış ve bir çember içine alınmıştı. Yedek kuvvetleri kumandanı Andronikos, imparatorun faydasız çekilme gayretini maiyyetindekilere bozgun şeklinde göstererek kaçmağa teşebbüs etmiş ve bu, Ermeni kıt'alarının da uzaklaşmasına sebep olmuştu. Karanlık bastığı sıralarda Bizans ordusu gittikçe daralan çember içinde imha edilmiş bulunuyordu. Yaralı olarak esir edilen Diogenes, yakalanan kurmay heyeti ile birlikte, sultanın huzuruna getirildi.

Sırf taktik bakımından Bizans mağlûbiyetinin sebepleri şüphesiz yalnız Uz ve Peçeneklerin sultana katılmaları (Attaleiates, Mateos), yahut Ermenilerin kaçması (Süryânî Mikhael), veya imparatoru sevmeyen Andronikos'un muharebe meydanını terki (Bryennios, Zonaras), değildi. Diogenes'in muharebeyi idarede gösterdiği beceriksizlik (Psellos) âmillerden biri olarak zikredilebilir ise de, asıl sebebi Alp Arslan'ın dikkatli bir sevk ve idare ile tatbik ettiği **sahte ric'at, pusu** ve **uzak muharebe** esnasına dayanan, Bizanslılara yabancı, bozkır savaş usûlünde ve Türk ordusundaki mâneviyat yüksekliğinde aramak daha doğrudur.

Alp Arslan Diogenes ile uzun uzun konuştu. Kaynaklarımızda belirtildiğine göre, sultan imparatorun barış müzakerelerini reddini tenkid etmiş, Bizans ordusunun askerî hatâlarını saymış ve nihayet ona, nasıl ber muamele beklediğini sormuştur: Diogenes'in, ya öldürüleceği, yahut zincire vurularak İslâm ülkelerinde dolaştırılacağı veya, pek zayıf ih-

timalle, affedilip bir nâib sıfatı ile, memleketine gönderileceği cevabı üzerine, sultan onunla dostluk kuracağını bildirmiş, onu teselli etmiş ve tahtta kendi yanına oturtmuştur. Böylece Türk sultanı merhamet, itidâl ve insanlık duygularının bir örneğini daha vermiş oluyordu. Alp Arslan, kendisi ile bir ittifak anlaşması yaptığı Diogenes'i bir hafta kadar hususî çadırda bir hükümdar gibi misafir ettikten sonra, maiyetindekiler ve diğer esir asilzadeler ile birlikte, bir Türk süvari kıt'asının muhafazasında, memleketine iade etti (3 eylûl 1071).

Muharebenin neticeleri:

Metni elde bulunmayan anlaşmanın kaynaklarda tesadüf edilen bâzı maddelerine göre, imparator, fidye olarak, bir buçuk milyon altın verecek, ayrıca her sene 360.000 altın ödeyecek ve Bizans İmparatorluğu içinde mevcut bütün müslüman esirleri serbest bırakacak, lüzûmu anında sultana askerî kuvvet gönderecekti. Arazi meselesine gelince, sultan Malazgirt, Urfa, Menbiç ve Antakya'nın dolayları ile birlikte, Selçuklulara terkini istemiş, teklifleri aynen kabûl eden Diogenes, arazi devrinin kendinin ancak tâcı muhafaza ettiği takdirde mümkün olacağına işaret etmişti. Bunun üzerine sultan icabında Diogenes'e yardım vaadinde bulundu. Alp Arslan Karahanlı'lara karşı doğuya hareket etmezden önce, Bizans topraklarına giren Diogenes, İstanbul'da Konstantinos Dukas'ın oğlu Mikhael'in imparator ilân edildiğini öğrendi ve, bilindiği gibi, imparatorluk salâhiyetleri alınan Diogenes, Mikhael'in orduları tarafından Sivas'ta ve Adana'da mağlûp edildi, yaka-

landı, gözleri oyuldu ve kapatıldığı manastırda ızdırap içinde öldü; böylece anlaşmayı tatbik güçleşti. Müttefikinin öldürülmesi Alp Arslan'ı anlaşma hükümlerini silâhla gerçekleştirmeğe zorladı ve haklı olarak o, Kutalmış-oğulları ile Türkmen beylerine bütün Anadolu'nun zaptını emretti. Zamanın Bizans tarihçisi **Bryennios**'un Türkleri barışı bozmakla suçlandırması doğru değildir. **Aristages, Mateos, Zonaras** gibi o devir tarihçilerinin belirttikleri üzere savaşın tekrar başlamasından tek sorumlu, Diogenes'i ve onun ile alâkalı her şeyi unutmak isteyen, gerçeği görmezlikten gelen Bizans olabilirdi. Çünkü, baştan beri anlattığımız şartlar altında, Anadolu için yapılan meydan muharebesinde Alp Arslan gibi bir hükümdarın toprak talebinden ferâgat etmesi beklenemezdi. Kılıç hakkı olan anlaşmayı yürürlükte tutmak için kuvvete müracaat mecburiyetinde kalınmış ise, bu, galip tarafın başvuracağı en tabiî hareket sayılmak lâzım gelir. Bu münasebetle kaydetmek yerinde olur ki, Alp Arslan'ın akıncıları başı boş bıraktığı, Bizansla ilgilenmediği rivayeti ile, sultanın zaferden sonra Mâveraünnehir'e doğru uzaklaşmasının buna delil gösterilmesi ve esasen o zaman halifelik yanında, siyasî teşekkül olarak, bir de Bizans İmparatorluğunun bulunması düşüncesinin Doğu âleminin zihniyetinde yaşadığı, hattâ Anadolu'nun fethinden sonra dahi Sultan Melikşah'ın, imparator Aleksios ile dostluk kurabilmek için, bütün Anadolu'yu Bizans'a terke hazır olduğu v.b. yolunda bazı Batılı araştırıcılar tarafından ileri sürülen iddialara Büyük Selçuklu İmparatorluğunun gerçek dinî ve askerî çehresi ve o devlet nazarında Anadolu'nun

taşıdığı ehemmiyet karşısında fazla bir kıymet vermek doğru değildir.

Bizans'ın Türklere karşı çıkardığı son ve en kuvvetli ordusunun Malazgirt ovasında imha edilmesi ile Bizans müdafaa seddi yıkılmış ve Sultan Alp Arslan İslâm ve Batı dünyasında büyük akisler uyandıran bu emsalsiz zaferi ile Türk yurdu hâline gelecek olan Anadolu'nun mukadderatını tâyin etmiştir.

5 — Büyük Selçuklu İmparatorluğu

Malazgirt zaferinden sonra, Sultan Alk Arslan, Karahanlı hükümdarı Şems'ül-mülk Nasr Han ile o sırada Harezm'de bulunan melik İlyas arasındaki savaş sebebi ile tertiplediği Mâverâünnehir seferi esnasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından hançerlendi. Böylece şecaati ile meşhur ve Türk ve İslâm tarihinin en seçkin sîmalarından biri olan bu büyük hükümdar 25 kasım 1072'de vefat etti. Merv'de gömüldü. 45 yaşında idi. Ebû Şucâ künyesini, **Adud'ud-devle** lekabını ve **Burhân-u Emîr'il-müminîn** ünvanını taşıyordu.

Büyük Sultan Melikşah:

Alp Arslan'ın, Türklerdeki mâlûm hâkimiyet telâkkisi dolayısiyle çıkması kuvvetle muhtemel kardeş kavgalarını önlemek için, velîahdliğini birçok kereler teyit ettirdiği ve evvelce Kafkas cephesinden başka Harezm, Hûzistan, Şîraz ve Isfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrübeli erlerden kurulu 15.000 süvarilik bir kuvvetin başında bulunan oğlu

Melikşah sultan ilân edildi (25 Kasım 1072). Tahta çıkışı sırasında başlıca tesiri yapmış olan Nizâm'ül-mülk vezirlikte bırakıldı. Sultan Melikşah hükümdarlığının ilk iki yılında sınırları müdafaa ve babasının tahmin ettiği iç kavgalarla uğraştı. Karahanlılar ve Gaznelilerin hudutları tecavüz ettikleri 1072-1073 kışında amcası Kirman meliki Kavurd, Melikşah'ın saltanatını tanımamış, isyan etmişti. Sultan, Nizâm'ül-mülk'ün tavsiyeleri ile, önce Kavurd'u mağlûp ve esir etti (15 Mayıs 1073). Bu başarı Melikşah'ın memleketteki durumunu kuvvetlendirdi ve hilâfet makamınca da saltanatı bundan sonra tasdik edildi. Sonra doğuya sefer yaparak Karahanlıları memleketten çıkaran Melikşah'ın Sav-tigin kumandasındaki kuvvetleri Semerkand'a kadar ilerlediği zaman. Şems'ül-mülk Nasr af diledi. Diğer taraftan üzerine, Harezmşahların atası Anuş-tigin ile Gümüş-tigin Bilge kumandasında gönderilen ordu Gazneli hükümdarı Zahîr'üd-devle İbrahim'i sulha mecbur etti. İki hânedan arasında akrabalık kuruldu.

Anadolu'nun fethi:

Bu gaileler ortadan kaldırıldıktan sonra, imparatorluk merkezini Isfahan'a nakleden Melikşah'ın geniş ölçüde fütûhatı başladı. Malazgirt savaşından sonra bir Türk müfrezesinin himayesinde ülkesine gönderilen Romanos Diogenes'in yeni imparator Mikhael tarafından gözleri çıkartılarak öldürülmesi üzerine, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi hakkında verdiği emir tatbik ediliyordu. Kutalmış'ın oğulları Süleyman-şah, Mansur, Alp-İliğ, Dolat maiyyetlerindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak v.b. gibi Türk-

men reisleri de kendilerine bağlı Türkmenlerle Anadolu içlerine doğru hareket hâlinde idiler. İmparator Mikhael'in Türklere karşı teşkil ettiği "Ölmezler" adlı hususî kıt'alar ile, bu askerlerin dâhil bulunduğu doğu orduları kumandanı Isaakios Komnenos emrinde ücretli Franklarla takviyeli Bizans orduları yer yer mağlûp ediliyor, tâ Sapanca civarında bozguna uğratılıyor, İzmit havalisinde Türkmen kuvvetleriyle karşılaşılıyordu. Güneyde de Birecik'i karargâh hâline getiren Süleyman-şah'ın da Antakya üzerine akınlar yaparak, buranın vâlisini esir alıp, arkasından, Selçuklu hâkimiyetini tanımağa mecbur olan Haleb'i kuşattığı sıralarda (1074), Alaşehir'i zapteden Türkler Adalar Denizi sahilindeki Milet'e kadar uzanmışlardı. Bizans'a isyan eden General N. Botaniates'in, Türklerin yardımı ile, imparatorluk tâcını giydiği günlerde (3 Nisan 1078) İzmit ve bütün Kocaeli Türk hâkimiyetine geçmiş ve Bizanslı tarihçi **Attaleiates**'e göre o zaman "hiç bir Bizans mukavemeti görülmeyen Anadolu'da" sahil bölgeleri dışında kalan her yeri Türkler istilâ eylemişlerdi. Anadolu hükümdarlığı menşûrunu halifenin tasdiki, hil'ati ile birlikte alarak, buradaki askerî kuvvetlerin başına geçen Süleyman-şah, imparatora başkaldıran diğer âsi general N. Melissenos'un yardımcısı sıfatı ile de batı Anadolu'nun birçok kale ve şehirlerine el koyduğu gibi, İznik'e girerek (1078), kendine merkez yaptığı bu tarihî şehirden Üsküdar'a kadar ilerlemeğe ve Boğaziçi'ni kontrol etmeğe imkân buldu. Bu hâdise üzerinedir ki, Bizans imparatoru 1081'de Çin'e gönderdiği bir elçilik hey'eti ile, hâkimiyeti Türkistan'a kadar uzanmış bulunan Sel-

çuklu İmparatorluğunun doğudan baskı altına alınmasını temine çalışmıştır. 1085'e kadar Anadolu'nun fethi sırasında, Âmid (Diyarbakır), Meyâfarikîn (Silvan) başta olmak üzere, Mardin, Hasankeyf, Cizre ve daha 30 kadar kaleden ibaret Mervânî ülkesi, buranın veziri Fahr'üd-devle Muhammed b. Cehîr'in yardımı ve Bağdad şihneliğinden Irak-ı Acem vâliliğine getirilen Gevherâyîn, Artuk Bey, Çubuk Bey, Moncuk Böri, Çökürmüş ve Hâcib Altuntak kumandalarında sevk edilen ordular ve Türkmen kuvvetlerinin gayretleriyle, Selçuklu İmparatorluğuna katıldı (1085) ve aynı yıl içinde, Kasîm'üd-devle Aksungur ile diğer Türkmen reislerinin Musul'a girmesi ile, bu havâlideki Ukaylî toprakları da Selçuklu İmparatorluğuna bağlantı. "Dâima muzaffer" büyük Türkmen beyi Artuk Bey şiî inançlı Karmatîlerin bulunduğu el-Ahsâ bölgesini ve Bahreyn adalarını daha önce itâate almıştı (1078-1079).

Fâtimî'lerle mücadele. Suriye'nin zaptı:

Şiîlikle mücadele Selçuklu İmparatorluğunun ana siyaset çizgilerinden biri olduğu için, İslâm dünyasında ikilik ve kin yaratan bu akîdenin yayılmasında ocak vazifesini gören Mısır Fâtımî devletinin ortadan kaldırılması Selçuklu sultanlarının başlıca gayelerinden idi. Sultan Alp Arslan'ın son yıllarında Şam'ın zaptına memur edilen (mayıs 1071) Bağdad şihnesi Ay-tigin'den başka, Suriye'ye aynı vazife ile gönderilen Türkmen beylerinden Atsız, daha önce başbuğları idaresinde bu havâliye gelen Nâvekî Türkmenlerinin işgal ettiği Filistin'i almış, Kudüs'ü zap-

etmiş, Akkâ'da Mısır'lı Bedr'ül-cemâlî ile mücadeleye girişmiş (1072), Şam'ı üçüncü muhasarasında ele geçirmiş (10 Haziran 1076) ve şiî ezanını kaldırarak, Abbâsî halifesi ve Sultan Melikşah adlarına hutbe okutmuştu. Fakat Atsız'ın 1077'deki Mısır seferinde Kahire önünde muvaffak olamaması üzerine, Sultan Melikşah tarafından kardeşi Tâc'üd-devle Tutuş, Suriye meliki tâyin edildi. Şam 'ı kuşatmış olan Mısır ordusunu ric'ate mecbur ettikten sonra Atsız'ı da ortadan kaldıran Tutuş, bölgenin rakipsiz sahibi oldu.

Kafkasya'da fetihler:

Sultan Melikşah, Şeddâdîler ülkesindeki anlaşmazlık ve Gürcistan kıralı Giorgi II.'nin itaatsizlik belirtileri üzerine, oraya bir sefer yaparak bütün Kafkasya'yı Sav-tigin'e tevdî ettikten (1076) sonra dönmüş, fakat Gürcü kıralının tekrar başkaldırması ve eski Ani kıralı Gagik'in yeniden kıral olmak teşebbüsü sultanı ikinci Kafkasya harekâtına zorlamıştı. Aras yolu ile Gürcistan'a giden Melikşah, Sav-tigin'in durumunu kuvvetlendirdi ve 1080'de sevketmek zorunda kaldığı Ahmed, Ebû Yâkub ve İsa Böri kumandasındaki Türkmen kuvvetleri Kars, Oltu ve Erzurum'u Bizans'tan geri aldıkları gibi, Çoruh vâdisini, Kutayis'e kadar Acaralar bölgesini ve Karadeniz sahiline kadar olan yerleri tamamen işgal ettiler ki, bu münasebetle Bizanslı tarihçi Anna Komnena'ya göre Trabzon da Türklere intikal etmiş ve 1084'te Kakhet kırallığı tâbiiyete alınmış, 1087'den itibaren bütün havali imparatorluğa bağlanmıştı. Sultan Melikşah, Kafkasya ve Erran'daki tâbi bölgeleri amca-

sı Yâkutî'nin oğlu Azerbaycan umumî vâlisi Kutb'-üd-din İsmâil'e verdi.

Süleyman - şah - Tutuş mücadelesi:

İmparator Aleksios Komnenos ile 1082'de İstanbul'un Anadolu yakasındaki Dragos çayını Bizans - Selçuklu hududu olarak tanıyan bir anlaşma imzalayan Anadolu fâtihi Ebu'l-Fevâris Süleyman-şah'ın Antakya'ya gelerek, Elcezîre ve Suriye'nin kilit noktası durumundaki bu müstahkem şehri general Filaretos'tan zaptetmesi (12 ocak 1085) Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep olmuş ve Süleyman-şah'ın nisan 1086'da Haleb'i kuşatması iki Selçuklu şehzadesini savaşa götürmüş, Ayn Selm mevkiinde vukua gelen muharebede ordusu dağılan Süleyman-şah intihar etmiştir (5 haziran 1086). Bundan büyük bir teessür duyan Sultan Melikşah hassa kumandanlarından Porsuk, Mücâhid'üd-devle Bozan, Kasîm'üd-devle Aksungur ve diğerleri yanında olduğu hâlde, kalabalık bir ordu başında, Isfahan'dan hareketle Musul ve Harran üzerinden ilerledi; Câber ve Menbiç kalelerini aldıktan sonra, Haleb'e geldi (aralık 1086), Antakya vâliliğine Yağısıyan'ı, Haleb bölgesi vâliliğine Aksungur'u tâyin etti ve kendisi Süveydiye'ye kadar giderek, Akdeniz'in dalgaları karşısında, Allah'ın kendisine nasip ettiği muazzam fütûhattan dolayı şükretti. Bu sırada Lâzkıye, Şeyzer ve diğer kaleler teslim olmuş, 28 şubat 1087'de Urfa'yı zapteden Bozan oraya vâli tâyin edilmişti. Bu havâlideki karışıklığın düzelmesi üzerine Sinâ çölüne kadar bütün Suriye kıt'ası Tutuş'a bağlı olarak Şam melikliği şeklini almıştır. Süleyman-

şah ile olan savaşta Tutuş tarafında yer alan ve büyük yardımı dokunan Artuk Bey de Kudüs ve civarına sahip bulunuyordu.

Sultan Melikşah'ın Bağdad'ı ziyareti:

Haleb'den ayrılan Melikşah, Bağdad'a gitti ve halkın coşkun tezahüratı arasında hilâfet erkânı tarafından karşılandı; Dâr'ül-hilâfe'de tertiplenen büyük törende halife el-Muktedî bi'llâh yine "Doğunun ve Batının hükümdarı" Sultan Melikşah'a iki kılıç kuşattı (25 nisan 1088). Bu esnada Isfahan'dan büyük kumandanlar refakatinde, Terken Hâtun ile birlikte Bağdad'a gelen, Melikşah'ın kızı, Mehmelek halife el-Muktedî ile evlendirildi Bu münasebetle kaynaklarımızda tafsilâtı ile bildirilen gelinin hayret verici kıymetli cehizi ile, yapılan muhteşem düğün ve Bağdad'da günlerce süren şenlikler, Selçuklu İmparatorluğunun azamet ve satvetini göstermek bakımından dikkate değer.

Bizans - İznik münasebetleri:

Süleyman-şah'ın Antakya'ya giderken İznik'te yerine bıraktığı Ebu'l-Kaasım, Gemlik körfezinde bir Türk donanması inşasına girişmiş iken, imparator Aleksios Komnenos tarafından kandırılıp İstanbul'a götürülerek, sultana cephe alması üzerine, Melikşah'ın sevkettiği Porsuk ve arkasından Bozan kumandasındaki kuvvetler tarafından ortadan kaldırıldı. Ebu'l-Kaasım'dan sonra yerine geçen kardeşi Ebu'l-Gazi, 1092'de Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan gelinceye kadar. İznik'i muhafaza etti.

Çakan Bey:

Vücude getirdiği kuvvetli bir donanma ile Bizans'ı ciddî olarak tehdit eden diğer bir Türk kuvvetini de İzmir Beyi Çakan temsil ediyordu. Anadolu'ya yakın adaları zapt ve birkaç defa Bizans donanmasını mağlûp eden Çakan Bey, İstanbul'u zaptederek Bizans imparatoru olmayı düşünüyor ve bu maksatla, Balkanlar üzerinden Doğu Trakya'ya kadar inmiş olan Peçenek Türkleri ile ittifak ediyor, — Marmara kıyılarında Selçukluların hâkim bulunması sebebiyle —, Üsküdar-Edirne-Çanakkale arasında üçlü Türk kıskacı içine alınmış olan Bizans İmparatorluğunu çökertmek istiyordu. Bizans bu buhranlı durumdan, ancak, seçkin imparatorlardan biri olan Aleksios Komneons'un tahrik ettiği, Peçenekler ile Kuman Türkleri arasında Meriç kenarında vuku bulan ve Çakan'ın müttefiki Peçeneklerin ezildiği Lebonium muharebesi (29 nisan 1091) neticesinde kurtulabildi.

Karahanlı'ların tâbiiyete alınması:

Sultan Melikşah, Semerkand hükümdarı Ahmed Han'dan halkın şikâyeti üzerine tertiplediği Mâverâünnehir seferinde (mayıs 1087) yolu üzerine düşen kaleleri ve müstahkem mevkileri birer birer aldıktan sonra, Buhâra'yı zaptetti ve Semerkand'ı kuşatarak Ahmed Han'ı esir almak suretiyle, Karahanlıların batı kolunu Selçuklu İmparatorluğuna bağladı. Arkasından Taraz (Talas) hâkimini tâbiiyetine aldı, Balasagun ve İsfîcâb hâkimleri vergi taahhüt ettiler. Sultan, Özkend'e vardığı zaman, Kâşgar

hükümdarı Hârun Buğra Han huzura gelerek tâbiiyetini arzetti. Böylece Karahanlıların doğu kolu da Selçuklulara bağlanmış oldu. Orta Asya'da Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırları Çin Seddine yaklaştı (1090).

Hicaz, Yemen ve Aden bölgelerinin imparatorluğa tâbiiyeti:

1091 yılında Türkistan'daki karışıklıkları düzeltmek üzere, oraya bir sefer daha yapan Sultan Melikşah aynı yılın sonbaharında Bağdad'ı ikinci ziyaretinde (kasım 1091) topladığı harp meclisinde Tâc'üd-devle Tutuş refakatinde olarak, Sâd'üd-devle Gevherâyîn, Kasîm'üd-devle Aksungur ve Bozan'ı Suriye'nin sahil bölgesini zaptı ve Fâtımîler ile öteden beri siyasî anlaşmazlık ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe ve Medine'de hâkimiyet işinin ve Yemen ile Aden havâlisinin fethine memur etti. Bu münasebetle Törşek, Çubuk, Yarınkuş gibi kumandanların idaresindeki Selçuklu ordusu, Hicaz kıt'asını tamamen imparatorluğa bağladıktan sonra, Yemen ve Aden havalisi de Türk hâkimiyetine alındı.

Bâtınî'lerle mücadele. Büyük Sultan Melikşah'ın ölümü:

Sünnîlik-şiîlik dâvasında Sultan Melikşah'ın meşgul olması lâzım gelen meselelerden biri de imparatorluk içinde Hasan Sabbâh'ın bayrakdarlığını yaptığı bâtınî faaliyeti idi. Onun bilhassa kuzey İran'da yalçın kayalar üzerindeki Alamut kalesini

ele geçirmesinden (eylûl 1090) sonra ciddiyet kazanan bu râfızî yuvasını yıkmak üzere Melikşah, Yoruntaş, Kızılsarıg, Koltaş gibi kumandanları sevketti ise de, bu harekât devam edemedi. Çünkü o sırada Bağdad'a gitmiş olan Sultan Melikşah, şehzade Berkyaruk yerine kendi oğlu Mahmud'u velîahd yapmak isteyen muhteris Terken Hâtun ile, Melikşah'a kırgın bulunan halife el-Muktedî bi'llâh'ın işbirliği neticesinde zehirlenerek öldürüldü (16 şevval 485=20 kasım 1092). 38 yaşında iken vefat eden Melikşah Kâşgar'dan Boğaziçi'ne, Akdeniz'e, Kafkaslar'dan ve Aral gölünden Hind denizi ve Yemen'e kadar genişletmekle dünyanın en büyük imparatorluklarından biri hâline getirmeğe muvaffak olduğu Selçuklu devletinin sınırlarını daha uzaklara götürmek, Mısır'ı, Kuzey Afrika'yı zaptetmek ve bir dünya hâkimiyeti kurmak emelinde idi. Selçukluların en büyük hükümdarı ve tarihte en büyük Türk imparatorlarından biri olan Melikşah birçok sultan ve meliklerin metbûu bulunduğu için "es-Sultân'ül-a'zam" (Büyük Sultan), "Sultân'ül-âlem" diye anılır ve aynı zamanda "es-Sultân'ul-âdil" ve **"Ebu'l-Feth"** lekablarını taşırdı. Halife tarafından kendisine **Muizz'üd-din, Celâl'üd-dünya ve'd-dîn** lekabı ile birlikte **Kasîm-u Emîr'il-mü'minîn** (Halifenin ortağı) unvanı verilmişti. Adaleti ve şefkati ile imparatorluk dahilinde uyandırdığı derin hürmet ve sevgiden dolayı vefatı Türkler ve İslâm dünyası için olduğu kadar, Ermeniler, Süryânîler, diğer hıristiyanlar ve sâir din mensupları arasında da üzüntüye sebep olmuş ve her tarafta mâtem havası yaratmıştı.

II

SELÇUKLU DEVLETLERİ

Aş. - yk. 30 yıl müddetle Selçuklu vezirliğinde bulunan meşhur Nizâm'ül-mülk'ün bâtınîler tarafından öldürülmesinden bir ay kadar sonra Büyük Sultan Melikşah'ın da vefatı üzerine önü alınamayan taht mücadeleleri yüzünden imparatorluk kargaşalık içine düştü ve dört kısma bölündü:

1 — **Irak ve Horasan Selçukluları** (Büyük Selçukluların devamı), 1194'e kadar;
2 — **Kirman Selçukluları,** 1092 - 1187;
3 — **Suriye Selçukluları,** 1092 - 1117;
4 — **Anadolu Selçukluları,** 1092 - 1308.

Sultan Melikşah'tan sonra arka arkaya hükümdar olan dört oğlu (Mahmud, Berkyaruk, Muhammed, Sencer) zamanında ve daha başlangıçta Anadolu imparatorluktan ayrılmış, Suriye de Selçuklu âilesinin iktidardan düştüğü 1117 senesine kadar ancak şeklen merkeze bağlı kalmış ve son "büyük sultan" Sencer'den (ölm. 1157) sonra ise, Selçuklu devletleri ayrı mukadderata sahip olmuşlardır.

1. Irak ve Horasan Selçukluları

Bu devletin umumî tarihi, Sultan Sencer istisna edilirse, cesur fakat atalarına lâyık olmayan, siyasî zekâdan mahrum, kifayetsiz hükümdarlar ve haris, hilekâr devlet adamlarının yaptıkları ile bâtınî cinayetlerinden ibarettir denebilir.

Sultan Berkyaruk:

Terken Hâtun kumandanları büyük mâlî fedakârlıklar karşılığında kendi tarafına çektikten sonra, henüz 5 yaşında bulunan oğlu Mahmud'u sultan ilân edip, adına hutbe okuturken, Nizâm'ül-mülk taraftarlarınca tutulan velîahd **Berkyaruk** Rey'de tahta çıkarıldı ve iki taraf arasında mücadele başladı. Berûcird'deki savaşta kuvvetleri dağılan Terken Hâtun, Azerbaycan meliki Kutb'üd-din İsmâil ile evlenmek suretiyle onu iktidara getirmeğe çalıştı, fakat İsmâil de mağlûp oldu. Bu esnada Şam'da kendisini Selçuklu sultanı ilân ederek ülkesinde hutbe okutan Tâc'üd-devle Tutuş, Berkyaruk taraftarı Haleb vâlisi Kasîm'üd-devle Aksungur'u, bunun ölümü ile neticelenen mağlûbiyete uğrattıktan ve Urfa vâlisi Bozan'ı da öldürdükten sonra, ordularının başında El-cezîre, Diyâr-ı Bekr ve Azerbaycan'a doğru ilerliyordu. Oğlu adına yaptığı mücadelede Berkyaruk'a mağlûp ve esir olan, sonra da 1094'te bir suikast ile öldürülen Terken ortadan kalktı. Azerbaycan üzerinden Rey'e kadar gelmiş olan Tutuş ise, Berkyaruk ile yaptığı savaşta mağlûp ve telef oldu (26 Şubat 1095). Fakat onun Suriye'deki oğulları Fahr'ül-Mülûk Rıdvan ve Şems'ül-Mülûk

Dokak, atabey Tuğ-tigin'in teşviki ile, merkezi tanımayarak, kendi adlarına hutbe okutmağa devam ettiler. Vaktiyle Sultan Melikşah'a iki kere isyan edip hapse atılan amcası Tekiş, Tutuş ile işbirliği yaparak Belh'te yerleşmek üzere ayaklandığı için, mart 1094'te Berkyaruk tarafından yakalanarak, boğdurulmuştu. Kirman'da da Kavurd oğullarının merkezden ayrıldığı bu buhranlı zamanlarda, Horasan'da bulunan Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan I. kalabalık Oğuz Yıva boyunun başında, İznik'e gelerek (1092), Anadolu Selçuklularının 2. sultanı sıfatıyle, idareyi Ebu'l-Gazi'den devraldı. Bunu da önleyememiş olan Berkyaruk, Terken'in oğlu Mahmud hastalanarak öldüğü için, hâkimiyetini kısmen sağlamağa muvaffak olduğu bir sırada, Horasan'da, bütün doğu ülkelerine elkoymak üzere, istiklâl ilân eden amcası Arslan Argun ile uğraşmak zorunda kaldı ve ona karşı küçük kardeşi Sencer'i, atabey'i Kamaç ile birlikte, Horasan'a gönderdi. Arslan Argun bir suikast ile öldürüldü (1097). Berkyaruk, Sencer'i Horasan meliki tâyin ederek, Gazne sınırına kadar Belh havalisini ona tevdi etti. Harezm'de vâli bulunan Kıpçak Türklerinden Koçkaroğlu Ekinci bu sene Arslan Argun'un adamları tarafından öldürülmüş (1097) ve yerine "taşdâr" Anuş-tigin'in oğlu Muhammed, Harezmşah tâyin edilmişti. Berkyaruk'a 1099'da diğer kardeşi, Azerbaycan meliki, Muhammed Tapar isyân etmiş, Melik Sencer de, Artuk-oğlu İl-Gazi, Kür-buğa, Gevherâyîn ve diğer büyük kumandan ve beyleri etrafına toplayarak, imparatorluk başkenti Isfahan'ı zapta muvaffak olmuş, fakat Berkyaruk tarafından Hemedân civarında bozguna

uğratılmış ve iki ordu kasım 1101'de 3. defa karşı karşıya geldiği zaman, halifenin aracılığı ile uzlaşmışlardı. Anlaşmaya göre, Muhammed Tapar "melik" olarak Azerbaycan, Elcezîre ve Diyâr-ı Bekr'i alıyor, Sencer yerinde kalıyor ve Berkyaruk'un sultanlığı kabûl ediliyordu. Ancak bu bir şekilden ibaretti. Nitekim Muhammed tekrar kendisini sultan ilân etti. Fakat muvaffak olamadı; çekildiği Azerbaycan'da yeni kuvvetler toplayarak Berkyaruk'un karşısına çıktı ise de Hoy önünde yine mağlûp oldu. Bu defa Erzurum'da İmâd'üd-din Ali, Ahlat'ta Sökmen gibi doğu Anadolu Türk beyleri ile işbirliği yapınca, Sultan Berkyaruk devleti resmen taksime mecbur oldu. Azerbaycan'da Sefîd-rûd sınır olmak üzere, Kafkaslar ve Suriye'ye kadar bütün bölge Muhammed'e verildi ve buralarda yeni sultan adına hutbe okundu (1104). Daha çocukluk çağında ağır mücadelelere atılmak zorunda kalan Rükn'üd-ddin Ebu'l-Muzaffer Berkyaruk meşakkatler içinde hastalandı ve henüz 26/27 yaşlarında iken öldü (aralık 1104). Yerine geçen oğlu Melikşah II.'ı süratle iktidardan düşüren **Muhammed Tapar** Selsuklu sultanı oldu (1105).

Sultan Muhammed Tapar. Haçlılar:

Dağılmaya yüz tutan Büyük Selçuklu İmparatorluğunu toplamak için Berkyaruk'un gayret sarfettiği o buhranlı yıllarda, bir yandan, memleket içinde, yer-altı faaliyeti hâlinde bâtınîlik yayılırken, diğer taraftan Ortaçağın mutaassıp Haçlı kitleleri müslüman-Türk ülkelerine sel gibi akmakta idi. Her ne kadar papa Urbanus II. Doğuda İslâmların taz-

yikine uğradığını iddia ettiği hıristiyanları kurtarmak ve Kudüs'ü geri almak üzere Batı dünyasını silâh başına çağırmış ise de (27 Kasım 1095), Haçlı seferlerinin çıkışında asıl sebebin, Anadolu'yu kaybettikten sonra başkentini de tehlikede gören Bizans imparatoru Aleksios Komnenos'un Avrupalıların dinî duygularını tahrik yoluyle memleketini kurtarmak olduğu, bazı Türk kuvvetlerinin Haleb'den itibaren tâ Taberiye'ye kadar uzanan sahada görünmeğe ve bir kısım Türkmenlerin Filistin'de ve Trablus-Şam civarlarında yerleşmeğe başladıkları sıralarda bile Avrupa'dan birçok hıristiyan zâhidi ve hattâ kontlar idaresinde hıristiyan kafilelerinin Kudüs'e kadar gelerek, hac ifâ edebilmelerinden anlaşılmakta ve böylece Kudüs mevzuunun ikinci plânda yer aldığı, üstelik daha sonraki hâdiselerde de görülmektedir. İki keşiş tarafından sevkedilen pek kalabalık, inzibatsız Haçlılar Bizans tarafından Anadolu yakasına geçirildikten sonra, daha Kocaeli yarım-adasında iken, imhâ edilince (1096), kontlar ve dükler tarafından hazırlanan ve idare edilen hakikî **I. Haçlı** ordusu İznik'i, Anadolu Selçuklularından alarak (haziran 1097), öncü kumandanı Bohémond, Suriye'ye yönelip Antakya'yı kuşattı. Bu müstahkem şehir vâli Yağı-sıyan tarafından müdafaa edilirken, Musul hâkimi Kür-buğa, Sultan Berkyaruk tarafından ona yardımcı gönderildi. Dımaşk (Şam) meliki Dokak ve atabeyi Tuğ-tigin, Kudüs ve Elcezîre sahibi Artuk-oğlu Sökmen ve diğerlerinin kuvvetleri ile takviye edilmiş olan Kür-buğa yolda, Haçlılar tarafından zaptolunarak bir kontluk tesis edilmiş bulunan, Urfa'yı geri almak için yürüyüşünü

geciktirdiğinden, denizden yardım gören Haçlıları surlar etrafında kuşatmasına ve onları teslim olmaya hazır bir duruma sokacak kadar sıkıştırmasına rağmen (5 Haziran 1098), başarı kazanamadı ve Antakya'yı ele geçiren Haçlılara Suriye'ye hâkimiyet yolu açılmış oldu. Türklerin Antakya'da meşgul olmasından faydalanan Fâtımîlerin işgal ettikleri Kudüs 15 temmuz 1099'da Haçlılar tarafından zaptedildi ve bu başarıları neticesinde İslâm-Türk ülkesinde, Urfa kontluğu (1098-1144), Antakya prensliği (1098-1268), Kudüs krallığı (1100-1187, Kudüs'te; 1187-1291 Akkâ'da), Trablus kontluğu (1109-1289) adlarında Frank devletleri kuran Haçlıları yerlerinden söküp atarak, vatan topraklarını kurtarmak için Türklerin yüzyıllarca kan dökmeleri icap etti.

Sultan Muhammed, Nihâvend'de isyan eden amca-zadesi Mengü-Bars'ı yakalayıp, onunla işbirliği yapan amcası Tekiş'in oğullarını hapsettikten sonra, Musul üzerinde hâkimiyet dâvasından dolayı Çavlı, Çökürmüş, Aksungur Porsuki, Hille arap emîri Seyf'üd-devle Sadaka ve Anadolu sultanı Kılıç Arslan I. ile meşgul bulunurken (1105-1108), bir yandan da, büyük vezir Nizâm'ül-mülk'ten itibaren tanınmış devlet adamı ve kumandanları suikastlarla öldürmeği âdet edindikleri bilinen bâtınîlere karşı şiddetle mücadeleye girişmiş, en meşhur İsmâilî propagandacılarından olan Ahmed b. Abd'il-Melik'il-Attâş'ı mağlûp ederek, sığındığı kaleyi ele geçirmiş ve oradaki bâtınî yuvasını dağıtmıştı. 1108'de de yanında vezir Ziyâ'ül-mülk ve Çavlı olduğu hâlde, Alamut üzerine yürüyerek, hayli zayiat verdirdi. Bu sıralarda Gence'ye taarruz eden Gürcüleri de, şevket-

tiği kuvvetlerle, uzaklaştırdı (1108). Bu Gürcü kuvvetlerinin bir kısmı, Kafkasların kuzeyindeki düzlüklerde oturan ve Gürcistan kıralı David II. (ölm. 1125)'in teşebbüsü ile hıristiyan dinine döndürülerek Kafkaslara celbedilen Kıpçak (Kuman) Türkleri idi ve David, başbuğları Karahan'ın oğlu Atrak'ın kızı ile kendi oğlunu evlendirerek, akrabalık kurmuştu. Kafkaslarda daha önceki Gürcü hücumlarında rol oynayanlar da bu Kıpçaklardı.

Sultan Muhammed Bağdad'a giderek, kız kardeşinin halife el-Mustazhir bi'llâh ile olan düğününde bulundu; ülkesinde nisbî bir sükûnete ulaşınca, Haçlılarla daha tesirli bir mücadeleye girişti. 1111'de Ahlat şahı Sökmen Kutbî ve Porsuk'un iki oğlu ile birlikte, Kür-buğa'nın yeğeni Mevdûd'un kumandasında gönderdiği kuvvetler Frank kontluk merkezi Urfa'yı bir müddet muhasaradan sonra, Haleb'e ulaştı ve orada atabey Tuğ-tigin de Mevdûd'a iltihak etti. İkinci defasında ordu yine Mevdûd'un kumandasında idi (1113) ve Mardin Artuklu kuvvetleri de kendine katılan Mevdûd, Hama'ya kadar ilerledi, orada Tuğ-tigin ile birleşerek, Taberiye'yi muarasıra etti. Fakat Türk kuvvetlerinin idarecileri arasında tam bir anlaşma mevcut değildi. Birinci seferde Rıdvan, Haleb'i Mevdûd'a karşı kapamış ve Mevdûd ikinci sefer esnasında Şam câmiinde bâtınîler tarafından öldürülmüştü (ekim 1113). Sultan Muhammed'in sevkettiği ve Ak-sunġur Porsukî kumandasındaki üçüncü ordu ise, Mardin hükümdarı Artuk oğlu İl-Gazi, Haleb nâibi Lû'lû ve Tuğ-tigin taraflarından desteklenmekle beraber, yine anlaşmazlık yüzünden, Franklar karşısında bir netice

alamadı (1115). Bu muvaffakiyetsizlikler Haçlıların Suriye sahil bölgesine tamamiyle yerleşmelerine sebep olduğu gibi, 1118'de Anuş-tigin Şîrgîr kumandasında Alamut üzerine yeni kuvvetler sevkedip, orayı muhasa ettiren Muhammed Tapar'ın ölümü (nisan 1118) dolayısiyle, bu başarılı harekât da yarıda kaldı.

Irak Selçuklu devleti. Sultan Mahmud:

36 yaşında iken ölen Sultan Giyâs'd-din Ebû Şucâ Muhammed'in yerine geçen oğlu **Mugîs'üd-din Mahmud,** kardeşi Tuğrul'un isyan ile uğraşırken, Horasan meliki Sencer, kendisini sultan ilân ederek, yeğeni Mahmud üzerine yürüdü ve onu şiddetli Sâve muharebesinde (11 ağustos 1119) mağlûp ve esir etti. Yapılan anlaşmaya göre, Rey Sencer'de kalmak üzere, imparatorluğun batı tarafları, sultan unvanını taşımakla beraber Sencer'e tâbi olmak şartı ile, Mahmud'a verilecekti. Böylece merkezi önce Isfahan, sonra Hemedân olan **Irak Selçukluları Devleti** meydana geliyor ve Sencer, taht kavgaları sırasında Selçuklu hâkimiyetinden ayrılmış ve tecavüzlerde bulunmuş olan devletleri (Semerkand'a sefer yaparak Karahanlıları 1113'te; Gazne'ye girerek Gazneli devletini 1114'te, yâni melik olduğu tarihlerde) ve Gurluları kendisine bağlamak suretiyle aynı zamanda Irak, Azerbaycan, Taberistan, İran, Sîstan, Kirman ve Harezm ile, Gazne sultanlığı bölgesinde, Efganistan, Kâşgar ve Mâverâünnehir'de babası Melikşah devrininkine yakın hâkimiyet kurarak "Büyük Sultan" (es-Sultân

ul-a'zam) unvanını alıyordu. Sencer'in merkezi Merv imparatorluğun başkenti olmuştu.

Kendisi esasen yetersiz bir genç olan Sultan Mahmud daha da küçük kardeşleri melik Tuğrul ve Mes'ud ile, daha doğrusu bunların atabeyleri ile karşı karşıya kalmış ve karışıklıktan faydalanan Gürcü kuvvetleri de 1121'de Tiflis'i işgâl etmişti. Sultanın halife el-Müsterşid ile arası iyi olmadığı için, Bağdad'da Selçuklu kuvvetleri ile Araplar arasında çarpışmalar da eksik değildi. Bütün bu hâdiselere rağmen Sultan Mahmud avcılık ve eğlence ile vakit geçiriyordu. Eylûl 1131'de öldüğü zaman 31 yaşında idi.

Sultan Tuğrul II ve Sultan Mes'ud:

Melik **Rükn'üd-din Tuğrul'u** tahta geçirmek üzere gelen Sultan Sencer, buna cephe alan kardeşi Mes'ud ve müttefik kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, Tuğrul'u Hemedân'da mart 1132'de tahta çıkardı. Sultan Tuğrul melik Mes'ud'u ve Mahmud'un velîahd göstermiş olduğu Dâvud'u zararsız hâle getirip saltanatını sağlamlaştırdığı bir sırada ansızın öldü (ekim 1134) ve daha önce Bağdad'da adına hutbe okunmuş olan **Gıyâs'-üd-din Mes'ud**, Sultan Sencer'in muvafakatı ile Irak Selçuklu hükümdarı oldu (1134 - 1152). Bu münasebetle belirtelim ki, tâ Sultan Tuğrul Bey zamanından beri dünyevî mes'elelerle ilgileri kesilen halifeler yavaş yavaş devlet işlerine karışmağa başlamışlardı. Bunlardan ilki, adı geçen el-Musterşid bi'llâh (1118 - 1135) idi ki, Hemedân hükûmetini iyi karşılamayan bu halife Selçuklu tahtındaki kardeş kavgalarını

körüklemiş ve son olarak Sultan Tuğrul'a karşı Mes'ud'u tutarak karşılığında Irâk-ı Arab'ı hilâfet devleti şeklinde doğrudan doğruya kendi idaresine almış (anlaşma tarihi 1132) ve hattâ destek kazanmak üzere, Harezmşah Atsız'a hil'at göndermeğe teşebbüs etmişti.

Gıyâs'üd-din Mes'ud'un Kızıl, Sungur, Çavlı v.b. âsî kumandanlarla meşgûl olmasından faydalanarak Musul'u muhasara etmek sûretiyle (temmuz 1133) cismânî iktidarını takviyeye girişen bu halifeyi sultan Bağdad'ı terke mecbur etti (mayıs 1135). El-Musterşid, kendi kuvvetlerinin başında, Mes'ud ile savaştı (24 Haziran 1135), fakat "Türklerin Türklere meyletmeleri" sebebiyle, ordusundaki Türk askerlerinin sultan tarafına geçmeleri neticesinde mağlûp ve esir edildi. Merâga 'da aralarında bir anlaşmaya varıldı ise de, halife bâtınîler tarafından öldürülmüş, Bağdad ve civarı tekrar Selçuklu hâkimiyetine alınmış ve mücadeleye devam eden yeni halife er-Râşid bi'llâh, sultanın Bağdad'ı kuşattığı sırada, İmâd üd-din Zengî ile işbirliği yaparak Musul'a gittiği için, Mes'ud tarafından hal'edilmiş, yerine el-Muktefî li-emrillâh (1136 - 1160) hilâfet makamına geçirilmişti. Ancak sultanın, taht dâvacısı kardeşi Dâvud'a karşı gönderdiği ve hizmetlerini gördüğü, aynı zamanda, Erran ve Azerbaycan'ı Gürcü taarruzlarına karşı korumuş olan kumandan Kara-sungur'u, bâzı telkinlere kapılarak, ortadan kaldırmak isteyişi ve bunda muvaffak olamayışı itibarının kırılmasına sebep oldu (1139). 1143'te Dâvud'un bâtınîler tarafından öldürülmesinden, Kara-sungur'un da 1141'de ölümünden sonra,

âsî kumandanlardan Boz-aba ile Hemedân civarında şiddetli bir savaşa tutulan sultan onu mağlûp ederek, itibarını kurtardı ise de, bu sefer devletin idaresini başka bir kumandana, Bey-Arslan (Has Bey)'a bıraktı. Sultan Sencer tarafından dâvet edildiği Rey'de, Büyük Sultanın iltifatlarına mazhar olan Mes'ud oradan Bağdad'a geldi (nisan 1150) ve Rey'den Haleb'e ve Erzurum'a kadar hâkim olduğu bu sıralarda hastalanarak öldü (1152).

Mes'ud'un ölümü ile Irak Selçuklu hânedanının ikbali sona ermiş sayılır. Zira, Gürcü ve Kıpçaklara karşı Artuk oğlu İl-Gazi'nin ve doğu Anadolu beylerinin savaşlara katılması (1121 - 1124), Şam atabeyi Tuğ-tigin'in Suriye'de hâkimiyet için Sultan Muhammed'den menşur alması ve Tâc'üd-din Böri'nin, Haçlılarla ilgili olarak, 1128'de bazı müsaadeler için, Sultan Mahmud'a müracaatı gibi, sırf dış düşmanlarla müşterek mücadele zaruretinden dolayı, itibarî de olsa, Irak hükümetine gösterilen bağlılık belirtileri artık ortadan kalkmış ve bu devlette iktidar Musul (Zengî oğulları), Azerbaycan (İl-deniz-oğulları) ve Fars (Salgurlular) atabeylerine intikal etmiştir.

Büyük Sultan Sencer:

Irak Selçuklu devleti hâdiselerini dikkatle tâkip ettiğini, gerek hânedan mensupları arasındaki anlaşmazlıkları halletmek, gerek Abbâsî halifelerinin bu hükümdarlara karşı tutumlarını düzeltmek üzere birkaç kere ordusu başında Rey'e kadar geldiğini gördüğümüz Sultan Sencer, imparatorluğun doğusunda başkaldıran Gurluları itaate almak (1121),

bâtınîlere karşı şiddetli mücadeleyi devam ettirmek, Semerkand'da bilhassa Karlukların meydana getirdikleri karışıklıklara son vererek (1130), Mâverâünnehir'e kendi kızkardeşinin oğlu Mahmud Han'ı yerleştirmek, Harezmşah Kutb'üd-din Muhammed (1097-1128) ve oğlu Atsız Harezmşah vâsıtasiyle, kuzey bozkırlarından gelecek tehlikelere karşı imparatorluğunu emniyet altına almak suretiyle, bütün kaynakların kaydettikleri üzere, sükûn ve âsâyiş âmili, doğu İslâm dünyasının büyük kısmında hükmü yürüyen, her tarafta hutbelerde ismi okunan bir hükümdar olarak kendini göstermişti. Sultan Sencer tarafından halife el-Musterşid'e hitaben yazılan ramazan 527 (temmuz 1133) tarihli, tarihî bilgi bakımından olduğu kadar, diplomatik yönünden de mühim vesika teşkil eden bir mektup bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre, **Muizz'üd-dünya ve'd-din Ebû'l-Hâris, Burhân-u Emîr'il-mü'minîn** lekaplariyle anılan Sencer "Çin ve Maçin'e, Ye'cuc-me'cuc seddine, Kandehar ve Somnat hudutlarına kadar bütün Türkistan ve diğer ülkeleri, melik ve sultanları itaatine almış", "Bağdad, Mekke ve Medine, Rum, Hind, Arap ve Yemen diyarları" her gün daha fazla onun kudretini artırmış, babasından (Sultan Melikşah) aldığı cihangirlik vasfı ile, ulu Tanrının lûtfu sayesinde "cihan padişahlığına" yükselmiş, dâima teb'ası hakkında iyilik düşünmüş, zulmü kaldırmış, din ulularına şefkat göstermiştir.

Fakat Orta Asya'da **Kara-Hitaylar'ın** zuhûru durumu değiştirdi. Asya içlerine doğru Türk hâkimiyeti yolu ile ilerlemekte olan islâmiyet karşısında

ilk engeli kuran ve ilk defa bir İslâm siyasî teşekkülünü hükmü altına alan Moğol menşeli Kara-Hitay devletinin 80 yıl kadar Mâverâünnehir'de hâkimiyeti, sonra Naymanların, daha sonra Moğolların İslâm-Türk dünyasına akmalarını çok kolaylaştırmış olması itibariyle Türk-İslâm tarihinde büyük ehemmiyet taşır. 1128 yılında Kâşgar havâlisinde Karahanlı hükümdarı Ahmed Han tarafından püskürtülen, fakat Mâverâünnehir'deki Karluklarla işbirliği yaparak, 1137'de Semerkand hanını mağlûp eden Kara-Hitaylar karşısında Sultan Sencer Katavan mevkiindeki savaşı, ordusu imha edilerek, kaybetti (9 eylûl 1141) ve Mâverâünnehir tamamiyle elinden çıktı. Önceden de müstakil bir devlet kurmak emeli ile isyan eden Harezmşah Atsız (1128-1156)'ı, yaptığı 1. Harezm seferi ile, 1138'de mağlûp ve itaate mecbur etmiş olan Sencer, 1140'ta Buhâra'yı zapteden Atsız'ı yemin ile sadâkate zorlamış idi ise de, Katavan mağlûbiyetinden sonra Harezmşah'ın Horasan'ı istilâ ederek, Serahs ve Nişâpûr'u ele geçirmesine (1141-1142) engel olamamış ve ancak 2. Harezm seferinde Gürgânc'e kadar dayanarak, Atsız'ı Horasan'dan çıkarabilmişti. Buna rağmen Harezm'e 3. sefer yapmak mecburiyetinde kalan Sencer (1147), Atsız'ı tekrar mağlûp etti. Sultan Sencer'in arka arkaya isyan eden Harezmşah'ı her mağlûp edişinde affedip ülkesine göndermesi, onun, Selçuklu İmparatorluğunun Cend, Mankışlak v.b. gibi kuzey hudutlarını cesur bir Harezmşah'ın muhafazası yolu ile emniyet altında bulundurmak arzusundan ileri geliyordu. Nitekim bozkırlardan İslâm - Türk ülkesine doğru gittikçe artan tazyikler ağır netice vermekte

gecikmedi. Tâbi Gazne sultanı Behram-şah'ın Gurlu Seyf-üd-din Sûrî'yi mağlûp etmesi, Sencer'in üçüncü defa Rey'e gelmesi ile Irak sultanı Mes'ud'un itaatini tekrarlaması ve "Cihânsûz" diye anılan Gur hükümdarı Alâ'üd-din Hüseyin'i mağlûp ve esir etmesi (haziran 1152) gibi büyük başarılarını, kendisinin Dînar, Tûtî, Korkut, Arslan v.b. beylerin idaresindeki yakın soydaşları Oğuzlar karşısında, Belh civarında bozguna uğrayarak, esir düşmesi (nisan 1153) hâdisesi bir anda silip süpürdü. İhtiyarlık çağında üç sene Oğuzlar elinde esir kalan sultan, 1156'da kurtuldu ise de, ağır Oğuz darbesi altında çöken Selçuklu İmparatorluğunu toparlamağa muvaffak olamadı ve bir sene sonra, 9 mayıs 1157 (26 rebiülevvel 552)'de 73 yaşında olduğu hâlde vefat etti. Merv'de daha önce inşâ ettirdiği san'at şâheserlerinden biri olan meşhur türbesine gömüldü. Sultan Sencer'in oğlu yoktu. Alâ'-üd-din Cihânsûz'un 1155'te kendisini sultan ilân etmesi ile Gurlular devleti istiklâle ulaşmış, Atsız'ın oğlu İl Arslan zamanından itibaren Harezmşahlar da istiklâl yolunda gelişmeğe başlamış ve Sencer'in asıl ülkesi olup artık tarihî ehemmiyetini kaybetmiş bulunan Horasan, Oğuzlar tarafından işgâl edilmişti.

Halife - Sultanlar mücadelesi. İl-deniz oğulları:

Irak Selçukluları devletinde Mes'ud'un oğlu Melikşah (1152) ile amcası Muhammed arasındaki mücadeleyi kazanan **Gıyâs-üd-din Muhammed** (1153-1159), bir yandan Harezmşahlar tarafından desteklenerek Hemedân'a giren, Sultan Sencer'in yeğeni,

Süleyman-şah ile, bir yandan da Hille, Kûfe, Vâsit, Tekrit'i zaptedip hilâfet devletini sağlamlaştıran (1154) halife el-Muktefî ile uğraşmak mecburiyetinde kaldı. Bağdad'ı muhasarasında başarılı olamayan Muhammed (1155)'e karşı, halifenin teşviki ile, Sultan Tuğrul'un dul zevcesiyle evli Azerbaycan atabeyi İl-deniz Tuğrul'un oğlu Arslan-şah'ı Hemedân'da tahta çıkardı. Gıyâs'üd-din Muhammed 1159'da, halife 1160'ta ölerek, Melikşah zehirlenerek, Süleman-şah da 1161'de öldürülerek ortadan kalktıklarından, **Şems'üd-din İl-deniz**, hâkimiyeti yalnız Irâk-ı Acem'e münhasır kalan Irak Selçuklu devletine fiilen hâkim olmak imkânını buldu. 1161'de Ani'yi kuşatmış olan Ahlat hâkimi Sökmen II. ile Erzurum hâkimi İzz'üd-din Saltuk'u geri püskürten ve işgal ettikleri Dvin'de katliâm yapan Gürcülere doğu Anadolu'nun bâzı beyleri ile birlikte şiddetli darbeler indirip (ocak 1163), kaçan Gürcistan kıralı Giorgi III.'nin hazinelerini zapteden İl-deniz'in Sultan Arslan-şah'ı başkentte vazifeli tuttuğu kendi oğulları Cihân Pehlevan ve Kızıl Arslan ile idare ettirmesinden ve bunların hükümdara tahakkümünden memnun olmayan vâliler ve beyler Herezmşah'ların yardımına müracaat ediyorlardı.

Sultan Tuğrul III :

İl-deniz'in 1174 te ölümü üzerine, "Atabey-i a'zam" Muhammed cihân Pehlevan, Arslan-şah (ölm. 1175)'ten sonra tahta çıkardığı onun 7 yaşındaki oğlu Rükn'üd-din Tuğrul III zamanında mutlak hâkim olduğu ve o, kendisinden "Hâkan-ı Acem" diye

bahseden çağdaşı tarihçi **Râvendî'ye** göre, ülkeyi hem Gürcü ve Kıpçak tecavüzlerine karşı korumuş, hem de memleketi inzibat ve emniyet içinde idare etmişti. Fakat 1185'te ölümünden sonra, işler iyice karıştı. Sultan Tuğrul ile, Cihân Pehlevan'ın kardeşi, Kızıl Arslan arasında iktidar mücadelesi başladı ve bu rekabet hilâfet devletini genişletmek maksadiyle Halife en-Nâsır li-dînillâh (1179-1225) tarafından şiddetle körüklendi. 1187'de Bağdad'daki sultan sarayını yıktıran halife, 1188'de veziri kumandasında bir orduyu, Kızıl Arslan'ı desteklemek üzere, Sultan Tuğrul'a karşı gönderiyordu. Üstelik, vaktiyle atabey Pehlevan tarafından yetiştirilerek mühim vazifelere yerleştirilmiş olan kumandanlar (Pehlevan'ın "bendeleri") her yerde birer derebeyi olmuşlardı. Bu esnada kendine bağlı Ay-aba, Boz-aba gibi büyük kumandanları anlaşılmaz bir gafletle öldürten Sultan Tuğrul, hasmı karşısında âciz duruma düşünce, başkente girerek Selçuklu tahtına oturan Kızıl Arslan halifeden "Melik-i muazzam, Nâsır-u Emîr'-il-mü'minîn" gibi ünvanlar alıyordu. Kızıl Arslan ekim 1191'de bir suikast ile öldürüldü ise de, Sultan Tuğrul'un muhaliflerinden Kutlug İnanç'ın Harezmşah Sultan Tekiş'ten yardım istemesi üzerine, esasen Horasan'ı hâkimiyetine almış olan Tekiş Irak'a ilerledi. Rey yakınında Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı ve son anlarda adamları tarafından terkedilmesine rağmen, şecaatle çarpışan Sultan Tuğrul öldürüldü (25 mart 1194). Bu suretle Irak Selçuklu devleti ortadan kalktı ve bölge Harezmşahlara intikal etti.

2 — Kirman Selçukluları

Çağrı Beyin oğlu Kara Arslan Kavurd'un Kirman ve havalisindeki fütûhatı zikredilmişti. Sultan Melikşah'a karşı son isyanında mağlûp edilerek öldürülen Kavurd'un ülkesinde yerinde bırakılan âilesi Kirman Selçukluları hânedanını teşkil etmiştir. 1074 eylûlünde Sav-tigin'in kontrolüne verdiği Kirman'a yaptığı seferinde, Kavurd'un oğlu — Hüseyin ve Mîranşah'tan sonraki — Sultan-şah'ı itaate almış olan Sultan Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra, imparatorluğun parçalanması zamanında, Kirman tahtında bulunan, Kavurd'un diğer oğlu, Tûran-şah (1085-1097) Fars'ı işgal etmiş, Sultan Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanıyan Arslan-şah (1101-1142) devrinde Kirman Selçuklu devleti parlak bir çağ yaşamış ve onun yeğeni Mugîs'üd-din Muhammed (1141-1156) ve oğlu Muhy'id-din Tuğrul-şah (1156-1169) zamanları sâkin geçmiş, sonuncunun kızı, Irak Selçuklu sultanı Gıyâs'üd-din Muhammed ile evlenmiştir (aralık 1159). Fakat Irak Selçuklu devletinin tam bir karışıklığa düştüğü sıralarda, Kirman melikleri de birbirleri ile münazaalara başlamışlar ve Tuğrul-şah'ın üç oğlu: Arslan-şah II., Behram-şah ve Tûran-şah II. arasındaki rekabet ve mücadelelerle zayıf düşen ve bir aralık Gurlu devletine tâbi olan (1175'ten sonra) Kirman ülkesi, yukarıda Horasan'ı istilâ ettiklerini gördüğümüz Oğuz reislerinden Dînar Bey tarafından, son Selçuklu meliki Muhammed-şah II.'dan alınarak, işgal edilmiş ve Kirman Selçukluları hânedanı sona ermiştir. Oldukça

uzun ömürlü olmasına rağmen, bu âilede fazla bir hareket görülmemiştir.

3 — Suriye Selçukluları

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, Berkyaruk'a karşı kendisini sultan ilân ederek Irâk-ı Acem'e kadar gelen Tâc'üd-devle Tutuş 24 şubat 1095'te mağlûp olup öldüğü zaman, onun oğullarından Fahr'ül-Mülûk Ridvan Haleb'de ve Şems'ül-Mülûk Dokak Şam'da bulunuyordu. Rıdvan, Kınnesrîn'de mağlûp ettiği kardeşi ve kumandanlarını etrafına toplayarak, Haleb'de kendi adına hutbe okuttu ve Antakya'nın Selçuklu vâlisi Yağı-sıyan ile işbirliği yaptı. Fakat araları açılınca, Yağı-sıyan'ın Dokak'ı tutması üzerine iki kardeş arasında başlayan anlaşmazlık yeniden savaşa sebep oldu ve neticede, biri Şam'da, öteki Haleb'de olmak üzere, Suriye'de Selçuklu idaresi ikiye ayrıldı. Yağı-sıyan'ın kahramanca müdafaasına rağmen Kür-buğa'nın başarısızlığı sonunda, Selçuklu topraklarını taksim hususunda Fâtımîler ile anlaşan Haçlılar, Antakya'yı zaptedip (1098), Rıdvan'ı da yendikten sonra, güney istikametinde ilerlediği zaman, asıl idare Dokak'ın atabeyi ve üvey babası Tuğ-tigin'in elinde idi. Dokak'ın haziran 1104'te ölümü üzerine, yerine atabey tarafından, Tutuş'un diğer oğlu 10 yaşındaki Bektaş çıkarılmıştı. Dokak'ın Haçlı Baudouin ve St. Gilles'e karşı, Rıdvan'ın St. Gilles ve Tancrète ile mücadelelerine ve Tuğ-tigin'in Elcezîre hâkimi Artuk-oğlu Sökmen ve Musul atabeyi Mevdûd ile birlikte çalışmalarına rağmen aradaki güvensizlik havası orta-

dan kalkmamış ve Rıdvan ile Tuğ-tigin'in kesin bir anlaşmaya varamamaları yüzünden, koyu bir taassup duygusu içinde bir an evvel Kudüs'e ulaşmak isteyen Haçlıları durdurmak mümkün olamamıştı. Bu arada Rıdvan, Haleb'de öldü (1113). Yerine geçen oğlu Alp Arslan da az sonra öldürüldü, yerine getirilen kardeşi Sultan-şah (1114-1117) zamanında idare babasının gulâmlarından Lû'lû'un elinde idi. Şam'da Tuğ-tigin hâkim olduğundan, Selçuklu âilesi artık iktidarda değildi. Lû'lû, kendi adamları tarafından öldürülünce, Haleb'e, şehir halkının arzusu ile, Haçlılarla fâsılasız ve başarılı mücadeleler de bulunan Artuk-oğlu İl-Gazi hâkim oldu (1117). Şam'da ise, 1128'de öldürülen Tuğ-tigin'in oğlu Tâc'-üd-din Böri ile **Böri-oğulları** kolu teşekkül etti.

4 — Anadolu Selçukluları

Selçuklu devletleri arasında en uzun ömürlüsü ve en mühimmi olan Anadolu kolu Arslan Yabgu'-nun torunu Süleyman-şah tarafından kurulmuş ve aynı âile tarafından devam ettirilmiştir. İznik'i 1078'de kendisine merkez olarak seçen Süleyman-şah'ın Antakya'ya gittiği zaman Tutuş ile yaptığı mücadelede ölümünden (1086) sonra, Anadolu Selçuklu devleti, Ebû'l-Gazi'den, o sırada İznik'e gelen, Süleyman-şah'ın oğlu, Kılıç Arslan tarafından devralınmıştı.

Sultan Kılıç Arslan I :

Kılıç Arslan I, Anadolu sultanı olmakla beraber, babasının vefatından 1092'ye kadar ge-

çen zaman içinde hükümdarsız kalan kıt'ada doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki beyler (Sivas'ta **Dânişmendliler**, Erzincan'da **Mengücük - oğulları**, Erzurum'da **Saltuklular**, Batı Anadolu'da İzmir'de Çakan, Efes'te Tanrı Bermiş Beyler ve daha sonra **Artuk - oğulları**, **Ahlat şahları**) birer müstakil devlet olma yoluna girdiklerinden, Anadolu'da Selçuklu fiilî devlet birliği mevcut değildi. Buna karşılık, Bizans da İznik'e karşı taarruzlara geçmiş bulunuyordu. Önce kuvvetli donanma ile İstanbul'u tehdit ettiğini gördüğümüz Çakan Bey bertaraf edildi (1094) ki, buna imparator Aleksios Komnenos kadar, herhâlde Kılıç Arslan da memnun olmuştu. Zîra sahil bölgesine hâkim olan Çakan, Anadolu sultanı için tehlike teşkil edecek bir kudrette idi. Sonra Anadolu'ya hareket eden sultan bir Ermeni prensinin eline geçmiş bulunan Malatya'yı kuşattığı zaman (1096), Haçlı ordularının gelmekte olduğunu öğrenince, geri döndü. Daha önce keşişlerin idaresindeki başı-bozuk, çapulcu kalabalık sultanın kardeşi Dâvud tarafından İzmit havalisinde imha edilmişti. Fakat kontların, düklerin ve şövalyelerin sevk ve idaresindeki yüzbinleri aşan **I. Haçlı** ordusu İznik'e doğru ilerledi, o civara yetişen Kılıç Arslan tarafından durdurulamadı ve Haçlılara teslim olan İznik, Bizans idaresine terkedildi (haziran 1097). Yıpratma muharebesine karar veren sultan, Dânişmend Gazinin ve Kayseri hâkimi Hasan Beyin kuvvetleri ile takviyeli olarak, Suriye'ye doğru yönelen Haçlılara Eskişehir önünde hayli telefat verdirdikten sonra, Türk silâhlarının tesir edemeyeceği kadar zırhlara bürünmüş olan kalabalık düşmanın önünden yolları

tahrip ve iâşe imkânlarını yok ederek, savaşa, savaşa çekildi. Türkler tarafından meskûn yerler boşaltıldı. Eskişehir-Akşehir-Konya-Eğeli istikametinde ilerleyen Haçlı ordusunun Kayseri'ye sevkedilen bir kısmı ile Hasan Bey şecaatle çarpıştı. Bu kol Maraş üzerinden Antakya'ya dönerken, çekilme yüzünden Selçuklu sınırları Antakya-Eskişehir çizgisine kadar gerilemiş oluyordu. Durumdan faydalanan Toroslardaki Ermeniler de Kilikya'da bir prenslik kurmağa muvaffak olmuşlardı. Dânişmend Gazi tarafından Haçlıların Antakya prensi Bohémond'un esir alınması üzerine, intikam seferine çıkarak Ankara'yı tahrip ve müslüman ahâliyi katlettikten sonra Kızılırmak boyunca ilerleyen 100.000'in üstünde bir Haçlı ordusu Amasya yakınlarında, diğer bir Haçlı kuvveti de Konya-Ereğlisi civarında Kılıç Arslan tarafından imha edildi (1102).

O sıralarda kendisi Haçlılar ile meşgul iken Dânişmendlilere geçmiş olan Malatya'yı zapteden Kılıç Arslan (1102), böylece bir yandan da Anadolu'da Dânişmendlilerin artan kudretini kırmış oluyordu. Bunun neticesinde Harran'ı ve o zamana kadar Suriye meliki Dokak'a bağlı olan Meyâfarikîn'i topraklarına kattığı gibi, Diyâr-ı Bekr'deki emîrleri tâbiiyetine aldı; nihayet Musul ve civarına da hâkim oldu. Fakat Çökürmüş'ü öldürerek Musul'u ele geçiren ve sonra da Haleb'e kaçan Çavlı ile müttefikleri Artuk-oğlu İl-Gazi ve Suriye meliki Rıdvan kuvvetleri ile Hâbur ırmağı kenarında yaptığı savaşı kaybederek, bu ırmakta boğulmak suretiyle öldü (1107). Yakın-doğu Türk tarihinin en buhranlı zamanında iş başına gelmiş ve mutaassıp Haçlı ordu-

larına ilk hedef teşkil etmiş bulunan Sultan Kılıç Arslan I. tutmağa muvaffak olduğu Anadolu'da birliği kurmak emelinde idi.

Kılıç Arslan'ın, Çavlı tarafından yakalanarak Irak sultanının yanına gönderilen oğlu Şehinşah (veya Melikşah) serbest bırakıldı ve Malatya'ya gelerek, sultan oldu. Ancak saltanat dâvasına kalktığı için uzun seneler kendisi ile mücadeleye mecbur kaldığı küçük kardeşi Mes'ud, nihayet, Dânişmendli beyliğinden gördüğü destek sayesinde, Bizans'tan geri alınan Konya'da tahta çıktı (1116).

Sultan Mes'ud I :

Sultan Mes'ud I, uzun süren saltanatı zamanında, Malatya'yı zapteden (1124), kendi kardeşlerine âit Kayseri, Ankara, Çankırı, Kastamonu bölgelerini ele geçiren, Bizans imparatoru İoannes Komnenos'un tahta hak iddiacısı âsî kardeşini mülteci sıfatı ile kabûl ederek, onun arzusu üzerine Karadeniz sâhillerine doğru harekete geçen, Kastamonu taraflarına sevk olunmuş istilâcı Bizans kuvvetlerini tardeden ve böylece kazandığı büyük başarılarla ülkesini Anadolu'nun en kuvvetli devleti hâline getirmiş olan Dânişmend Ahmed Gazi (ölm. 1134) ile işbirliği hâlinde idi. Ancak Sultan Mes'ud, batı Anadolu'da Bizans kuvvetlerini birkaç defa bozguna uğratan, Dânişmend Gazi'nin oğlu, Mehmed Beyin ölümünden (1142) sonradır ki, 1143'te Ankara, Çankırı, Kastamonu ve havalisini geri alarak, memleketinde birlik kurmağa çalışmış, 1144'te zaptettiği Elbistan'a büyük oğlu veliahd Kılıç Arslan'ı tâyin etmiş, Haçlı işgalindeki Göksun, Maraş bölgelerine akınlara baş-

ladığı sırada Bizans imparatoru Manuel Komnenos'un Konya'ya yaptığı kanlı bir hücumu, haylı esir almak suretiyle, püskürtmüş, Musul ve Haleb atabeyi İmâd'üd-din Zengî ile oğlu Nûr'üd-din Mahmud taraflarından 1144 - 1146 yıllarında Urfa'daki Haçlı devletinin (Frank kontluğu) ortadan kaldırılması dolayısiyle harekete gelen **II. Haçlı** seferinde (1147) Mukaddes Roma-Germen imparatoru Konrad III. idaresindeki Haçlı ordusunun büyük kısmını Ceyhan yakınlarında hezimete uğratmış (ekim 1147), Konrad perişan vaziyette İznik'e doğru çekilirken, Fransa kıralı St. Louis kumandasındaki diğer Haçlı ordusu da Yalvaç civarında mağlûp edildiğinden, bu ordu ancak deniz yoluyle Akkâ'ya çıkarılabilmişti. Ermeni prensi Stephan'ı ve, 1149'da, Maraş ve civarını tâbiiyete aldıktan bir yıl sonra da Urfa kontu Jocelin'i ve Dânişmendli beyi Yağı-basan'ı da kendisine bağlayan Sultan Mes'ud I. ölümünden (1156) biraz önce ülkesini üç oğlu arasında taksim etmişti.

Sultan Kılıç Arslan II :

Başkent Konya ile havalisini alan ve kardeşleri meliklerin metbûu durumunda olan **Sultan Kılıç Arslan II** (1156-1192)'ın, taht kavgalarını önlemek için, ortanca kardeşini boğdurması, küçük kardeşi Şehinşah'ın esasen kendine âit olan Ankara-Çankırı taraflarına kaçmasına ve öteden beri Selçuklularla rekabet eden Yağı-basan ile işbirliği yapmasına sebep oldu. Bundan dolayı Dânişmendli-Selçuklu karşılaşmalarını fırsat sayarak ayaklanan Ermeni prensi Stephan, Kılıç Arslan II. tarafından te'dip

edildi ve sınırlara tecavüz eden Nûr'üd-din Mahmud uzaklaştırıldı. Aynı zamanda Eskişehir yakınlarındaki imparator Manuel'in kuvvetleri püskürtüldü (1159). 1162'de çevirdiği entrikalarla Anadolu'da Türkleri birbirlerine kırdırmak siyasetinde Kılıç Arslan'ı hasım kuvvetler cenderesine almak isteyen imparator Manuel ile görüşmek üzere, sultan İstanbul'a gitti ve fevkalâde itibar gördü. Karşılıklı yardımlaşma anlaşması imzalandı. Türkmen kuvvetlerinin Bizans topraklarına akınlarını durduran bu anlaşma ile Kılıç Arslan kendi aleyhinde gelişmekte olan ittifakı bozmuş oluyordu. Batı sınırlarını teminat altına aldıktan sonra, sultan Anadolu'da birliği kurmağa girişti: Dânişmendlilerden Elbistan, Dârende ve civarını, Kayseri ile Zamantı bölgesini ve Malatya'yı aldı. Bu arada Ankara ve Çankırı'yı da kardeşi Şehinşah'tan alan Kılıç Aarslan, Dânişmendlilerin Anadolu Selçuklularına karşı dâima müttefikleri olan Musul ve Haleb atabeyi Nûr'üd-din Mahmud'un ölümünden (1174) sonra, Sivas, Niksar ve Tokat'ı zaptederek, bütün Dânişmendli arazisini işgal etmek suretiyle bu beyliğe nihayet verdi (1178). Sultanın kudreti arttıkça, Eskişehir havalisinde yığınak yapmış olan Türkmen kuvvetleri buralardaki istihkâmları yıkarak Bizans topraklarına akınlara başlamışlardı. Bunlar Denizli, Kırkağaç, Bergama ve Edremit'e kadar sokuluyorlar, tıpkı Malazgirt savaşının arifesinde olduğu gibi, yıldırma ve yıpratma faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Gerek Manuel'in tehlikeyi sezmesi, gerek kendisine iltica eden Dânişmendli Zü'n-nûn'u Amasya taraflarında sultana

karşı kullanmak teşebbüsleri Türkler ile Bizanslıları bir kere daha hesaplaşmaya sevketti.

Myriokephalon savaşı :

Kılıç Arslan'ın barış isteklerini reddeden imparatorun, muntazam Bizans kuvvetlerinden başka, Frank, Macar ve Peçeneklerden kurulu 100.000'i aşan ordusu ile, yine Romanos Diogenes gibi, her ne bahasına olursa olsun Selçuklu devletini yıkmak kararında olduğu anlaşılıyordu. Kılıç Arslan, Türkmen kuvvetlerinin maharetle tatbik ettiği sahte ric'at sayesinde, Denizli civarında Hoyran gölü yakınındaki dar ve sarp **Myriokephalon** vâdisine sokmaya muvaffak olduğu Bizans ordusunu imha etti (eylûl 1176). İmparator, Batı Anadolu'daki Bizans istihkâmlarını kaldırmak ve ağır bir tazminat vermek şartı ile İstanbul'a döndü. Ayrıca Türklere 5.000 araba dolusu silâh, malzeme ve erzaktan başka, mücevher v.b. gibi kıymetli ganimet bırakan ve aynı zamanda I. Haçlı seferinin yarattığı buhranı oldukça ortadan kaldıran bu zafer, Bizans'ın Malazgirt savaşından beri yüzyıl müddetle beslediği Anadolu'yu geri almak ümidini tamamiyle kırmış, o zamana kadar hıristiyan dünyasında bir nevi "Türklerin işgali altında memleket" gibi telâkki edilen Anadolu'nun hakikî Türk yurdu olduğunu isbat etmiş ve Bizans İmparatorluğu bundan böyle artık Türklere herhangi bir taarruza cesaret edememiştir. Bu zaferin fiilî neticesi olarak Uluborlu, Eskişehir, Kütahya ve civarları zaptedilmiş (1182) ve Selçuklu sınırları Denizli'ye yaklaşmıştır. 1183'te Türk kuvvetleri Adalar Denizine ulaşmıştır.

Bir yıl sonra da Bizans imparatoru İsaakios yıllık vergi ödemeğe mecbur tutulmuştur. Diğer taraftan Türkmen kuvvetleri Kilikya'da Ermeni prensliğini istilâ ederek, Silifke'yi Kılıç Arslan adına zaptedip, oradan Suriye ve Elcezîre'ye doğru yayılıyordu.

Uzun ve başarılı bir mücadele hayatından sonra, yaşlanan ve yorulan Sultan Kılıç Arslan II. 1185 sıralarında ülkesini 11 oğlu arasında taksim etti. Kendisi, bu meliklerin metbûu sıfatı ile, Konya'da oturuyor ve devleti veziri İhtiyâr'üd-Din Hasan'a idare ettiriyordu. Fakat taksim, melik kardeşlerin hâkimiyet ihtiraslarını şiddetlendirmiş, hattâ bazan yaşlı sultana karşı bile başlayan silâhlı mücadeleler ile devletin başına büyük gaileler açmıştır. 1187 yılında, Kudüs'ün Salâh'üd-din Eyyûbî tarafından zaptı üzerine Avrupa'da tekrar harekete geçen, Almanya imparatoru ile İngiltere ve Fransa kırallarının idaresindeki III. Haçlı ordusu Selçuklu devletini bu müşkil durumda yakaladı. Sultan, Friedrich Barbarossa ile dostluk kurmak ve onların Suriye'ye inmelerine müsait davranmak suretiyle, Haçlıları mümkün mertebe zararsız kılmağa çalıştı, fakat Akşehir'de Türkmenlerin mağlûbiyeti ile neticelenen şiddetli savaştan sonra, Haçlıların Konya'ya girip, pek çok tahribat yapmalarını önleyemedi. Bu felâket sırasında başkentinde oğlu Kutb'üd-din Melikşah'ın tahakkümü altında bulunan 80 yaşındaki hastalıklı sultan, evlâtlarının birbirlerine düştükleri bir zamanda sığınmak zorunda kaldığı diğer oğlu velîahd Gıyâs'üd-din Keyhusrev'in yanında vefat etti (1192).

Keyhusrev I, Süleyman - şah ve Kılıç Arslan III :

Uluborlu meliki ve velîahd **Gıyâs'üd-din Keyhusrev I.**, Melikşah'tan Konya'yı zaptettikten sonra, babasının ölümünü müteakip, Selçuklu sultanı oldu (1192-1211). Beş yıl kadar süren birinci sultanlığı zamanında kardeşleri ile uğraşan Keyhusrev, aynı zamanda, Bizans imparatoru Aleksios III. Komnenos'un kuvvetlerini mağlûp ederek, batıya doğru fütûhatta bulundu. Fakat bu arada Samsun civarını ve bazı sâhil bölgelerini zaptetmiş olan kardeşi, Tokat meliki, Rükn'üd-din Süleyman-şah'ın baskısı karşısında, Konya'yı terk ederek İstanbul'a gitti ve imparator tarafından iyi karşılandı; hattâ bir Komnenos prensesi ile evlendi, lâkin ümidettiği desteği sağlayamadı. Yerine Selçuklu sultanı olan **Süleyman-şah** da, ölünceye kadar (1204), onunla ve diğer kardeşleri ile uğraşmak zorunda kaldı. Süleyman-şah'ı tâkip eden oğlu **Sultan Kılıç Arslan III.** henüz çocuk bulunduğundan, uclardaki Türkmen beyleri tarafından dâvet edilen Keyhusrev, IV. **Haçlı** ordusunun İstanbul'u işgali (1204) dolayısiyle, imparator Trabzon'da yeni bir devlet (Pontus) tesis ederken, İznik'te diğer bir Bizans devleti kurmağa çalışan Theodoros Laskaris ile anlaşarak, Anadolu'ya döndü ve yeğenini hapsederek, tekrar Selçuklu devletinin başına geçti (1205). Süleyman-şah tarafından Anadolu'da kurulmasına başlanmış olan birliği takviyeye çalışan Keyhusrev I. kuzeyde Aleksios III. Komnenos'u mağlûp ve güneyde Antalya'yı zaptetti (1207) ve Venedikliler ile ticaret merkezi olan bu şehre sü-başı ("vâli-kumandan") olarak, Mübâriz'üd-din

Er-tokuş'u tâyin etti. arkasından Ermeni kıralı Leon II.'a karşı yürüyerek bazı arâzi aldığı ve onun oğlunu mağlûp ve esir ettiği (1209) gibi, Eyyûbi hükümdarı el-Melik'ül-Âdil'in kuzey Suriye ve doğu Anadolu'yu istilâsını önledi ve nihayet Keyhusrev, kendisine sığınan Bizans imparatoru Aleksios Komnenos'u himâye ettiği için, aralarının açıldığı İznik kıralı Laskaris'e karşı yaptığı seferde Alaşehir civarında şehit düştü (1211).

Keykâvus I :

Yerine, meliklik devresini Malatya'da geçiren **İzz'üd-din Keykâvus I.,** Selçuklu devlet erkânının kararıyle sultan ilân edildi ise de, küçük kardeşi, Tokat meliki, Keykubâd'ın tahta hak iddia ederek, cülûs töreninin yapıldığı Kayseri'ye yürümesi, fakat muvaffak olamaması üzerine, durum Keykâvus lehine neticelendi (1211 - 1220). Laskaris ile müsait bir anlaşma imzaladıktan ve Ermeni kıralının hediyelerini kabûl ettikten sonra, Keykâvus I. babasının Anadolu'daki iktisadî siyasetine devamla, Kıbrıs kıralı ile olan anlaşmayı yeniledi ve kuzey ticaretini emniyete almak için, Sivas'a yürüyerek, oradan Sinop yolu üzerinde Trabzon Rum imparatoru Aleksios'u esir etti, Sinop'a hâkim oldu (1214) ve Aleksios'u tâbiiyetine aldı. Diğer taraftan, halkı Kıbrıs'taki Lâtinlerin tahriki ile isyan etmiş olan Antalya'yı karadan, denizden baskı altına alarak zaptetti (1216) ve vaktiyle kardeşi ile arasındaki mücadele sırasında Karaman, Ereğli ve Ulukışla'yı ele geçirmiş olan Ermeni kıralına karşı harekete geçti. Çetin savaş ve muhasaralarla Ermenileri mağ-

lûp ve adları geçen yerlerden başka, bazı Ermeni kalelerini tahrip etti. Böylece yıllık vergi ve gerektiğinde askerî yardım taahhüdüne mecbur tutulan Ermeni kıralı Selçuklu tâbiiyetine girmiş oldu (1218) ve her iki tarafça tâcirlere serbestlik verildiği hakkında uclardaki Türkmen beylerine tebliğler yapıldı. Bundan sonra Suriye'deki Eyyûbîlerin iç işlerine karışan Keykâvus I, Ermeni seferinden önce tâbiiyetini bildirmiş olan Haleb Eyyûbî hükümdarı el-Melik'uz-Zâhir'in ölümünü müteâkip, yeni Eyyûbî hükümdarı el-Melik'ül-Aziz'e karşı diğer Eyyûbî el-Melik'ül-Afdal ile birlikte Haleb topraklarına girerek Menbic'i zaptetti, fakat el-Afdal'ın hiyaneti yüzünden Elbistan'a dönmeğe mecbur oldu (1218). Geriden gelen Urfa ve Harran Eyyûbî hükümdarı el-Melik'ül-Eşref de Selçuklulara geçen kaleleri geri aldı. Derhâl sefere hazırlanan ve Artuklu hükümdarı Nâsır'üd-din Mahmud ile Erbil hükümdarı Muzaffer'üd-din Kök-böri'yi tâbiiyetine alan Keykâvus I, el-Eşref'e karşı ordusu başında Malatya'ya geldiği zaman, hastalandı ve uğradığı Suriye bozgununun ağır tesiri altında öldü (1220).

Sultan Alâ'üd-din Keykubâd :

Keykâvus I.'e karşı başarısız Kayseri muhasarasını gördüğümüz ve sonra Ankara'ya sığınmış, bir müddet de Malatya civarında bir kaleye hapsedilmiş olan **Alâ'üd-din Keykubâd I.** (1220 - 1237)'in sultan olması ile, Anadolu Selçuklu devletinde büyük bir gelişme vuku buldu. Siyasî, idarî, askerî yönlerden parlak bir devir idrak edildi. İktisaden yükselen ülkede büyük bir imâr faaliyeti göze çarpıyor, millî

birliğin kurulmasına çalışıyordu. Kendisine saltanat menşûru halife en-Nâsır li-dînillâh tarafından meşhûr sûfî Şihâb'üd-din Ebû-Hafs Ömer Suhreverdî eli ile gönderilen Keykubâd, Mısır Eyyûbîleri ile rekabette olduğu için bir dosta muhtaç bulunan el-Melik'ül-Eşref ile anlaşma yaptı. Antalya yanındaki askerî ve ticarî ehemmiyeti büyük Kolonoros kalesini karadan ve, inşâ ettirdiği Selçuklu donanması ile, denizden kuşatarak, Antalya sübaşısı Er-tokuş'un da aracılığı ile Rum hâkiminden aldı (1223). Şehir ve kalesinin yeniden inşâsından (1226) sonra, sultanın adından dolayı "Alâiye" ismi verilen bu kale (Alanya) o ve halefleri zamanda sultanların kışlık merkezi oldu. Keykubâd korkunç Moğol istilâsının yakın - doğu'yu kasıp kavurduğu bu sırada kendisine muhalif tavır takınan kumandanlardan Seyf'üd-din Ay-aba, Zeyn'üd - din Beşâre, Mübâriz'-üd-din Behrâm-şah ve Bahâ'üd-din Kutlugca'yı idâm ve diğerlerini sürgün ederek devleti kuvvetlendirdikten sonra, Kıpçak sahasına ve Kırım'a Moğol akınları dolayısiyle âsâyişi bozulmuş, Karadeniz'de seyreden ticaret gemilerinin emniyetini tehlikeye düşürmüş olan ve önce Selçuklulara bağlı Trabzon Rum kırallığı tâbiiyetinde bir liman iken Moğolların Karadeniz kuzeyinden çekilmeleri üzerine sahipsiz kalan, Kırım'daki mühim ticaret limanı, Suğdak'ı almak maksadîyle, Kastamonu'daki uc beyi Hüsâm'üd-din Çoban'ı, Sinop'ta kurdurmuş olduğu tersânelerde inşa edilen gemilerle sefere me'mur etti (1226). Bu münasebetle Suğdak alındıktan başka, birçok Rus knez ve Kıpçak beyleri de itaate

mecbur oldular. Diğer taraftan kara kuvvetleri ile Mübâriz'üd-din Er-tokuş ve deniz kuvvetleri ile Mübâriz'üd-din Çavlı aynı zamanda ilerleyerek, Anamur'u ve Silifke'ye kadar bütün kaleleri, Maraş istikametinden gelen kuvvetler de birçok kaleleri zaptettiler (1225) ve Ermeni kıralı Hetum'u sultana asker göndermek, yıllık vergiyi iki misline çıkarmak ve parayı Keykubâd adına basmak şartları ile barışa zorladılar. Türkmenlerin yerleştirildiği ve idaresi Kamer'üd-din'e verilen bölge (Kamereddin ili), sonra Karaman-oğulları zamanında İç-il adını almıştır.

Selçuklulara tâbi bulunan Diyâr-ı Bekr Artuklu hükûmetinin, kendisince daha az tehlikeli görülen Mısır Eyyûbî hükümdarı el- Melik'ül-Kâmil'e bağlanması ve Moğolların önünden kaçarak, geldiği Selçukluların doğu sınırlarında faaliyet gösteren Celâl'üd-din Harezmşah ile ittifak etmesi, Sultan Keykubâd'ı doğu seferine zorladı (1226). Kâhta, Hısn-Mansur (Adıyaman) ve Çemişkezek kalelerini kuşatıp zaptederken, üzerine gelen müttefik kuvvetleri mağlûp eden Keykubâd, Artuklu meliki Mes'ud'un tâbiiyette kalma ricasını kabûl etti ve daha sonra Eyyûbîlerle uzlaşmak yoluna girdi; zîra Moğol tehlikesi yaklaşmakta idi. El-Melik'ül-Âdil'in kızı ile evlendi. Devletin doğu sınırlarını emniyete almak için de Mengücük-oğullarındaki Erzincan ve Kemah ile Şebin-Karahisar'ı ilhak etti (1228) ve oğlu Keyhusrev'i oraya melik ve Mubâriz'üd-din Er-tokuş'u ona atabey tâyin etti. Celâl'üd-din Harezmşah'ın Selçuklu sınırlarında belirmesi ve Erzurum meliki Cihân-şah'ın Ahlat Eyyûbîleri ile anlaşması, Trab-

zon kıralı Andronikos'un tâbiiyetten çıkma temâyülünü göstererek, Samsun ve Sinop limanlarına hücum etmesi, Sultan Alâ'üd-din Keykubâd'ın bir Karadeniz seferi tertibini zarurî kıldı. Er-tokuş idaresindeki Erzincan meliki Keyhusrev'ın kuvvetleri ile takviyeli ordu, denizden sevkedilen donanmayı desteklemek üzere, Bayburt - Maçka yolu ile ulaştığı Trabzon'u kuşattı. Ancak, şiddetli fırtına yüzünden bu teşebbüs neticesiz kalmış ve Andronikos, Harezmşah'ın 1230'daki mağlûbiyetinden sonra, tekrar tâbiiyete alınmıştı.

Moğollarla mücadele eden Celâl'üd-din ile hıristiyanlarla döğüşen Keykubâd arasında başlayan iyi münasebetler, Harezmşah'ın doğudaki müstahkem Ahlat şehrini uzun bir kuşatmadan sonra alıp ağır şekilde tahrip etmesi üzerine bozuldu. Cesur, fakat siyasî kavrayıştan mahrum Harezmşah, himayesine aldığı Erzurum melikinin tahriklerine kapılarak, Keykubâd'a cephe almıştı. İki ordunun karşılaştığı, Erzincan'da Yassı-Çemen savaşında (ağustos 1230), Harezmşah'ın ordusu bozguna uğradı, Cihân-şah esir edildi ve Erzurum teslim alındı .

Celâl'üd-din'in 1231'de ölümünden sonra, Selçuklu devleti, zaman zaman tâ Malatya havalisine kadar çapul hareketleri görülen Moğollarla komşu olmuştu. İhtiyatlı hükümdar Keykubâd Karakurum'daki Moğol kaanı Ugedey'e elçi göndererek, anlaşma arzusunu bildirdi; fakat Kaan bir yarlıg ile birlikte gönderdiği 1236 tarihli mektubunda Selçukluların Moğol tâbiiyetine girmesini, her yıl elçi ve hediyeler göndermesini istiyordu. Bunu iki hükümdar arasında elçi ve hediye teâtisi şeklinde telâkki ederek

münasebetlerin bozulmamasına dikkat sarfeden Keykubâd, gelecek tehlikeye karşı tedbirler de alıyordu. Kemâl'üd-din Kâymâr'a Van gölü çevresini ve kuzeyde Tiflis'e kadar bütün kaleleri zaptetmesini emretti. Fetihler ilerledikçe, kalelere ve yeni inşâ edilen müstahkem mevkilere askerler yerleştiriliyor, nüfusu azalmış olan bu bölgelere Türkler iskân ediliyordu. Celâl'üd-din'in ölümünden sonra Selçuklu hizmetine alınan Harezmli beylerin kuvvetleri de buralara gönderilmişti. 1232'de askerî ehemmiyeti büyük Ahlat şehrinin Selçuklular tarafından işgali dolayısiyle harekete geçen Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Kâmil'in Anadolu'yu istilâya gönderdiği kuvvetler, bütün geçitleri tutan Selçuklular tarafından dağıtıldı (1234). Bu münasebetle Keykubâd tarafından Harput da alındı (ağustos 1234) ve Artukların Harput kolu sona erdi. Arkasından Urfa, Harran ve Rakka tarafları Selçuklu hâkimiyetine geçti; fakat el-Kâmil'in Mardin'e kadar yürüyerek, tahrip ve kıtaller ile korkunç bir intikam alması üzerine, büyük bir sefer yapmak maksadiyle Alâ'üd-din Keykubâd ordusunu Kayseri yakınındaki Meşhed ovasında topladı. Bir kısım Selçuklu kuvvetlerinin Dikarbakır'i kuşatmakta olduğu sırada aktedilen bu toplantıda gelecekle ilgili mühim kararlar verildi, tâyinler yapıldı ve Rükn-üd-din Kılıç Arslan'ın velîahdlik töreni icra edildi. Bu esnada halife el-Mustansir bi'-llâh'tan, el-Melik ül-Kâmil'den ve hıristiyan hükümdarlardan gelen elçiler, Musul'a kadar kesif akınlarını ilerletmiş olan Moğollara karşı işbirliği kurmanın zaruretini bildiriyorlardı. Keykubâd da aynı fikirde idi. Fakat sultan, ora-

da bu elçilere verdiği ziyafette zehirlenerek öldü (1237). Büyük ittifak gerçekleşemedi. Orta, güney ve doğu Anadolu'da siyasî birliği yaratmağa, bu sebeple nüfus çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği kuzey Suriye ve Haleb'i Selçuklu topraklarına katmak suretiyle Türk bütünlüğünü ve memleketin siyasî, coğrafî ve iktisadî şartlarını tamamlamağa çalışan, komşu atabeyleri ve Eyyûbîleri tâbiiyetine alan Anadolu Türk devletinin bu en seçkin simasının daha 45 yaşlarında iken vefatı, Selçuklular için pek ağır neticeler husule getirmiştir.

Sultan Keyhusrev II:

Keykubâd'dan sonra, velîahd Kılıç Arslan yerine kumandanların ve beylerin rekabetleri arasında Erzincan meliki **Giyâs'üd-din Keyhusrev II.** tahta çıktı (1237 - 1246). Bu kifayetsiz hükümdar kumandan Sâd'üd-din Köpek'in tahakkümü altına girdi ve onun telkinleri ile, büyük Harezm beyi Kayır Han'ı öldürterek, isyan eden Harezmli kuvvetlerin uzun müddet devletin başına dert açmasına sebep oldu. Kendisine rakip saydığı devlet büyüklerini, bu arada atabey meşhur Şems'üd-din Altun-aba'yı da sultana öldürten Köpek, Selçuklu tahtını işgal emellerini besliyor ve her fırsattan faydalanarak, Kemâl'üd-din Kâmyâr'ı ve Alâ'üd-din Keykubâd devrinin diğer büyük şahsiyetlerini birer birer ortadan kaldırıyordu. Fakat bütün bu desiseleri meydana çıktığı zaman, kendisi öldürüldü (1239). Köpek'in bertaraf edilmesinde rol oynayan Mühezzib'üd-din Ali, Şems'üd-din Isfahânî ve Celâl'üd-din Karatay gibi devlet adamlarının iş başına gelmesi ile durum kısmen düzel-

tülmüş, hattâ Diyâr-ı Bekr bölgesi Eyyûbîlerden alınarak Selçuklu devletine bağlanmış (1241) fakat, siyasî ve dinî zaafları ortadan tamamen kaldırmak mümkün olamamıştı. Baba İshak adlı bir şeyhin idare ettiği ve bin müşkilât ile bastırılan "Babaîler" isyanını Moğol istilâsı tâkip etti.

Kösedağ savaşı ve sonrası:

Baycu Noyan kumandasındaki Moğol ordusu Sivas'ın doğusunda Kösedağ mevkiinde Selçuklu ordusunu korkunç bir hezimete uğrattı (temmuz 1243). Bu mağlûbiyet memleketi esarete sürükledi. Yağmalayıp kılıçtan geçirdikleri Anadolu'yu Moğollar yarım asırdan fazla bir müddet sömürdüler. Gıyâs'üd-din Keyhusrev'den sonraki Selçuklu sultanları: İzz'üd-din Keykâvus II. (1246-1249), Rükn'üd-din Kılıç Arslan IV. (1248-1249), Keykâvus II., Kılıç Arslan IV. ve Alâ'üd-din Keykubâd II. (müştereken 1249-1257), Keykâvus II. (ikinci defa 1257-1259) ile müşterek Kılıç Arslan IV. (1257-1266), Gıyâs'üd-din Keyhusrev III. (1266-1283), Gıyâs'üd-din Mes'ud II. (1283-1298), Alâ'üd-din Keykubâd III. (1298-1302) ve Gıyâs'üd-din Mes'ud II. (ikinci defa, 1303 - 1308) artık Moğollar elinde birer kukla idiler.

Kösedağ savaşından itibaren, son Selçuklu devletinin tarihe gömüldüğü 1308 yılına kadar, Anadolu sözde sultanların, şehzâdelerin birbirleri ile mücadeleleri, devlet adamları ve beylerin ihtirasları ve tahrikleri, suikastlar, Moğollara karşı isyanlar, Bizans'a ilticalar, Moğolların intikam seferleri, kıtaller, malî darlık, suistimaller, iktisadî çöküntü ve halkın perişanlığı manzarasını arzeder. Anadolu

Selçuklu devletinin bu devresinde mühim olarak şu hâdiseler zikredilebilir: Seyf'üd-din Torumtay, Caca-oğlu Alâ'üd-din, Hüsâm'üd-din Biçer ve diğer ileri gelen beylerin müdahaleleri ile kardeş kavgalarının körüklenmesi, Anadolu'da Moğol işgal kuvvetleri kumandanı Baycu Noyan'ın bir te'dip hareketinde Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğratması (1256), muhteris vezir Muîn'üd-din Süleyman Pervâne'nin faaliyetleri neticesinde devletin, Kızılırmak sınır olmak üzere, iki sultanlığa ayrılması (1259), Karamanlıların isyan ederek Konya üzerine yürümeleri (1262), Karaman oğlu Mehmed Bey ve Giyâs'üd-din Siyâvuş (Cimri) hâdisesi (1277), Moğollara karşı Hatîroğlu isyanı (1276) ve Mısır - Türk sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girip, Kayseri'ye kadar gelmesi (1277) v.b.

Bir daha toparlanmasına artık imkân kalmamış olan Anadolu'da, XIII. yüzyıl sonlarına doğru, gittikçe zayıflayan Moğol zorbalığı karşısında Türk beyleri ve halkının yer yer direnmeleri görülmüş ve bundan, çökmekte olan Selçuklu devletinin yıkıntıları üzerinde yavaş yavaş Anadolu beylikleri (Pervâne oğulları, Sâhip-ata oğulları, Karasi oğulları, Germiyan oğulları, Saruhan oğulları, Aydın oğulları, Menteşe oğulları, Hamîd oğulları, Eşref oğulları, İnanç oğulları, Candar oğulları, Karaman oğulları) teşekkül etmiştir. Anadolu Selçuklu devletinin batı uclarında 1299'dan itibaren gelişen Osmanlı Beyliği de bunlardan biridir ki, mânevî yapısı ve teşkilâtı bakımlarından, Selçuklu Türklüğünden birçok değerler devralan bu beylik dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurmağa muvaffak olmuştur.

III

SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞ SEBEPLERİ

Buraya kadar siyasî tarihini ana çizgileri içinde tanıtmağa çalıştığımız Selçukluların Yakın-doğu sahasında büyük bir siyasî teşkilât kurmaları, Anadolu'yu bir Türk yurdu hâline getirmeleri ve böylece Türk tarihine yeni bir yön verebilmeleri, ayrıca aşağıdaki izahattan da anlaşılacağı üzere, Ortaçağ çerçevesinde İslâm dünyasına yeni bir zihniyet kazandırmaları ve nihayet Batı üzerinde tesirleri ile dünya tarihinde mühim bir mevki almaları gibi muazzam başarılarının başlıca âmilleri olarak, şu noktalar üzerinde durulabilir:

1. Horasan'da Yerleşme

Selçuk'un kendine bağlı kitleler ile Oğuz ülkesini terk etmeğe karar verdiği zaman, önce, Türk göçlerinin an'anevî istikameti ve X. yüzyıl boyunca Oğuzlardan bir kısmının (Uz'lar), Peçenekler ve Kuman Türklerinin göç yönleri olan batıya gitmeyi de düşünmüş olması mümkündür. Fakat yol üzerinde hasım Hazar devletinin hâkimiyeti ciddî bir engel teşkil ettiğinden, o, kendisine açık bulunan güney

istikametini seçmiştir. Yöneldiği Mâverâünnehir bölgesi esasen Selçuklulara yabancı değildi. Sır-derya kıyılarından Buhâra yakınlarına kadar uzanan bölgede oturanların bir kısmı Türk idi. Hattâ devrin yazarı Kâşgarlı Mahmud'a göre burası Türk ülkelerinden olup sonraları, İranlıların çoğalması ile "Acem mülkü" hâline gelmişti. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Sır-derya kenarında Türk şehirlerinin mevcut olması bu kaydı teyit etmektedir. Selçuklu Türkleri için yeni yurtlarında karşılaşılan İslâmiyet de büyük bir engel teşkil etmiyordu. Nitekim daha X. yüzyıl başlarında Oğuzların kuzeyindeki İtil (Volga) Bulgarları arasında tanınmış ve kabûl edilmiş olan İslâm dini şüphesiz, "Selçuklu" dediğimiz zümrenin de dâhil bulunduğu Oğuzlar arasında meçhul değildi. Bu itibarla Selçuk'un Cend bölgesinde yurt kurması ve maiyetindeki kuvvetlerle birlikte İslâm dinine girmesi tabiî sayılmak gerekir ki, bundan sonra bu kitle başbuğlarının birer İslâm mücâhidi olarak görünmelerinin mânâsı, çevrenin şartları ve devrin dinî telâkkileri açısından bakıldığı takdirde, daha kolay anlaşılır. Ancak Selçuklular geldiği zaman, ilk İslâm-Türk devleti olan Karahanlılar ile Sâmânîler arasındaki Mâverâünnehir'de hâkimiyet mücadelesi hayli şiddetlenmiş bulunuyor ve savaşlarda Selçuklu kitleleri ,bilhassa kendine bağlı Türkmenleri ile Arslan Yabgu, İranlı Sâmânîler tarafında yer alıyordu. Rakiplerine yardım etmelerinden de anlaşılacağı gibi, aynı soydan, fakat çok kuvvetli ve büyük Karahanlı devletinin hâkimiyeti altına girmek istemeyen Selçukluların, Sâmânîlerin yıkılmasına sebep olan ve daha sonra Semerkand

hükümdarı tarafından da devam ettirilen Karahanlı tazyiki karşısında Mâverâünnehir'de kalmaları bahis konusu olamazdı. Buna göre, ya çok uzaklara giderek, elverişli yerleşme sahaları bulmak (Çağrı Beyin doğu Anadolu seferi), yahut hemen yakındaki Horasan bölgesinde yer tutmak gerekiyordu. Arslan Yabgu Türkmenlerinin Gazneli sultan Mahmud'dan Horasan'da yurt sahası vermesi ricasında bulunmaları, buranın Selçuklular nazarındaki ehemmiyetini gösterir. Gerçekten Nişâpûr, Serahs, Tûs, Merv ve Belh gibi büyük yerleşme yerlerini ihtiva eden geniş Horasan kıt'ası, coğrafî şartları ve iklimi itibariyle, bozkır kültürü hayatını yaşayan Türkleri en iyi şekilde barındırabilecek bir ülke idi. Daha ziyade sahralarda oturan Türklerin büyük koyun, sığır ve at sürülerinden elde ettikleri ürünler, şehir ve köylü ihtiyaçlarını karşılaması ve yerli sanâyi için ham madde teşkil etmesi sebebiyle, yerleşik iktisadiyatı tamamlayıcı mâhiyette idi ve böylece, Selçuklu kitlelerinin, yer darlığını ortadan kaldırdıktan başka, geçim sıkıntısını da gidermeleri mümkündü. Fakat Horasan kıt'ası yalnız, Türkler için bu hususiyetlerinden dolayı değil, Ortaçağ dünya ticaretinin belli-başlı noktalarından biri olarak da büyük ehemmiyet taşıyordu. Bağdad başta olmak üzere, Irak ve umumîyetle Yakın-doğudan Orta Asya'ya, Uzak-doğuya ve Volga üzerinden batıya ve İskandinavya'ya doğru uzanan ana ticaret yolları buradan geçiyor ve bilhassa Horasan'ın başşehri Nişâpûr çeşitli yönlerden gelen bu yolların kavşağında, doğu, batı, güney ülkeleri ürünlerini taşıyan kalabalık kervan kollarının konakladığı başlıca men-

zillerden birini teşkil ediyordu. Bölgeye canlı ticarî faaliyet ve iktisadî refah getiren bu duruma ilâveten askerî sevkiyat için fevkalâde müsâit yollar dolayısiyle, kıt'a, büyük stratejik değeri haiz bulunuyordu. Daha sonra Selçuklular zamanında Doğunun sayılı siyaset, idare, edebiyat ve ilim adamlarını yetiştiren bu bölge, belirttiğimiz özellikler sebebiyle, İslâm dünyasının mânevî merkezlerinden biriydi. Karahanlılar ile Sâmânîler ve Karahanlılar, Sâmânîler, Gazneliler arasında büyük rekabet sahası olan bu kıt'anın devletler arasındaki savaşların başlıca hedefini teşkil etmesi de, iktisadî, askerî ve kültürel yönlerden ehemmiyetini ortaya koyar.

Bu bakımdan Selçukluların da, her ne bahâsına olursa olsun, aynı hedefe ulaşma gayretlerini tabiî saymak icabeder. Horasan'a nazaran ikinci derecede kalmakla beraber, aş. yk. aynı hususiyetlere sahip Harezm'den ayrılmak mecburiyetinde kalan Tuğrul ve Çağrı Beyler, doğrudan doğruya Horasan'da devlet kurma işine girişmişlerdir. Sayılarının pek fazla olmadığı kaynaklarca da belirtilmesine rağmen, Selçukluları bu teşebbüslerinde haklı çıkaracak başka şartlar da mevcuttu. İklimi ve tabiî durumunun Türkler için ne kadar elverişli olduğu bilinen bu kıt'ada esasen, Gezneli Mahmud tarafından buraya nakledilen Arslan Yabgu Türkmenleri dışında da, Türkler bulunuyordu. Selçuklulardan önceki zamanlarda doğu ve kuzey-doğu İran'da Türklerin yaşamakta olduklarını kuvvetle destekleyecek delillerden birini, umumî telâkki ve hayat bakımından Türklerle Horasan ahalisi arasında büyük bir ayrılık olmadığını söyleyen ünlü Arap yaza-

rı el-Câhiz (ölm. 869) vermektedir. Onun şehâdetine göre, Türk ile Horasanlı arasındaki fark, ancak Medineli Arap ile Mekkeli Arap arasındaki farktan ibarettir. Meşhur İslâm bilgini el-Bîrûnî (ölm. 1051)'nin işaret ettiğine göre de, İran ile "Tûran" arasında nihayet Meşhed'den bir sınır çizmek mümkündür. İşte böyle iktisadî, askerî ve kavmî yönlerden Horasan kıt'ası Selçuklu devletinin kurulmasını teşvik ve sağlamlaşmasını temin eden başlıca âmil olmuştur.

2. Selçuklu Devletinin Vasfı ve Bünyesi

Yukarıda anlatılan hususlara rağmen Horasan, içtimaî, fikrî hayat bakımından, yerleşir yaşayış tarzının mevcut olduğu şehirlerinde ve kasabalarında Abbâsî hilâfetince temsil edilen doğu İslâm kültürünün hâkim bulunduğu ve aynı zamanda, geniş imkânları sebebiyle, bu kültürün geliştiği bir saha olduğu için, burada devlet kavramı ve hukuk anlayışı tabiatiyle **Tâhirîler** (821 - 873) ve **Sâmânîler** (874 - 999) tarafından da devam ettirilmiş olan Abbâsî-İslâm geleneklerine dayanıyordu. Bozkır telâkkileri içindeki Selçuklu Türklerinin böyle bir çevrede devlet kurabilmeleri ancak İslâmiyetin ve mahallî hususiyetlerin gerektirdiği yeni şartlara uymakla kabildi. Selçuklu başbuğlarının bu mevzuda fevkalâde bir maharet gösterdikleri müşahede olunmaktadır ki, Horasan'a indikleri tarihlerde, birer mâceraperest ve türedi değil, fakat eski Türk hanlar veya beyler sülâlesinden gelmeleri dolayısiyle dâima bir hâki-

miyet şuuru taşıdıkları bilinen ve devlet kuruculuk geleneğine sahip Selçuklu idarecilerinin yeni şartlara uyabilmelerindeki sür'ate şaşmamak lâzım gelir. En müşkül zamanlarında dahi onların bu şuuru kaybetmediklerini ve müstakil bir devlet kurmak gayesinin onlarda mefkûrevî bir hâl aldığını ortaya koyan kayıtlar vardır. Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han ile Gazneli Mahmud arasındaki meşhur Mâverâünnehir görüşmesinde Kadır Han, Selçukluların taşıdıkları bu fikre bilhassa işaret etmişti. Gazneli Mahmud tarafından tevkifinden sonra Arslan Yabgu, perişan bir duruma düşen diğer Selçuklu başbuğlarına gönderdiği haberde Sultan Mahmud'un bir "köle oğlu" (Mevlâ-zâde) olduğunu, devletin böyle adamlara kalamayacağını belirttikten sonra, "biraderlerinin" ümitsizliğe kapılmadan, "taleb-i mülk" e devam etmelerini istemişti. Çağrı Beyin doğu Anadolu seferi bu maksatla yapıldığı gibi, Sultan Tuğrul Bey tarafından halife el-Kaaim bi-emrillâh'a gönderilen ve sultanın Gazne hükümdarlarından üstün bulunduğu belirtilen, 435 (1043) tarihli mektupta "kendisine yapılacak hizmetin daha yüksek olması icabettiği" kaydedilmek suretiyle aynı husus tekrarlanmıştı. Selçuklulardaki devlet anlayışı ve ona verdikleri yüksek değer 1038 yılında Tuğrul Beyin elçisi ve öncüsü sıfatı ile Nişâpûr'a gelen İbrahim Yınal'ın yaptığı konuşmalardan da anlaşılmaktadır. Yınal'a göre, o zamana kadar etrafta görülen âsâyişsizlik ve nizamsızlık ancak "küçük adamların işidir, halbuki artık "âdil pâdişah" Tuğrul Beyin idaresinde devlet kurulduğu için kimse işleri karıştırmağa, nizamı bozmağa cesaret edemeyecek-

tir". Daha sonra Nişâpûr'a gelen Tuğrul Bey hürmetle karşıladığı kadı Sâid'in nasihatlarını dinlemiş ve, kendisi yerli âdetlerini bilmediği için, kadı'nın tavsiyelerini esirgememesi ricasında bulunmuş ve işleri yerli bir idareci olan Ebû'l-Kaasım'ül-Kevbânî'ye tevdi etmiştir. Ebû'l-Kaasım'dan sonra Amîd'ül-mülk'ül-Kündürî'ye kadar diğer iki vezirin de İranlı oluşu Selçuklu devletinin kuruluş ve ilk gelişmesi sırasında nasıl bir hüviyet kazandığını göstermektedir. Horasan'da bütün tarihleri boyunca Selçuklu İmparatorluğu ve devletlerinin hâkim vasıflarından biri olacak olan, — şeriati, telâkkileri ve teşkilâtı ile, — bir İslâm devleti kurulmakta idi. Fakat bu devlet, sırf hilâfet merkezinden uzaklığı dolayısiyle aynı bölgelerde teşekkül eden **Tâhirîler, Saffârîler** ve **Sâmânîler** gibi müslüman-İranlı devletlerden çok farklı bulunuyordu. Bozkırlardan gelen ve İslâmiyete yeni girmiş olan Selçukluların kendilerine pek yabancı olmadığını belirttiğimiz bu çevredeki devletlerinde atalarının yüzyıllardan beri izinde yürüdükleri Türk hâkimiyet telâkkilerini yaşatacakları ve eski millî geleneklerini devam ettirecekleri tabiî idi. Aşağıda açıklanacağı üzere, örf ve âdette, adalet anlayışında, hükümdarlık telâkkisinde, hilâfet konusunda, dinî tolerans ve verâset mes'elelerinde görülen ve devletin diğer bir hâkim vasfı olarak uzun müddet kendisini hissettiren bu özellikler Selçuklu devletini Türk ve İslâm düşünce, gelenek ve teşkilâtının birbiri ile kaynaşmasından doğan bir siyasî teşekkül hâline getirmişti. Bu iki ayrı unsuru, an'anevî devlet kuruculuk kabiliyetleri sayesinde, âhenkli şekilde uzlaştırmasını bilen ilk Selçuklu

idarecileri, devleti o kadar sağlam temellere oturtmuşlardı ki, böylece Ortaçağ İslâm dünyasında Selçuklu İmparatorluğu ile meydana gelen yeni bir devlet fikri, hâkimiyet anlayışı ve hayat görüşündeki yeni zihniyet, bütün cepheleriyle, daha sonraları da İslâm dünyasında yüzyıllar boyunca yürürlükte kalmıştır. Daha ziyade eski Türk telâkki ve gelenekleri ağır bastığı için Karahanlılar, İslâm ülkelerinin doğu sınırlarında kurulmuş ve daha çok Hindistan'a yönelmiş olduğu için Gazneliler ve, Selçuklulardan sonra teşekkül etmesine rağmen, idareci zümre ile yerli teb'a arasında samimî bir bağ tesis edememiş olduğu için Harezmşahlar gibi, Türk-İslâm devletlerinin başaramadıkları ve bu sebeple tarihte fazla bir tesir bırakmadan silindikleri bir çevrede, en belirli vasfı İslâm ve Türk özelliklerini mâkul bir denge içinde tutmak olan Selçuklu imparatorluğunun İslâm dünyasının ortasında kurulması, siyasetinin İslâm âleminin içine, onun maddî-mânevî mes'elelerine dönük olması ve âdil bir idare yolu ile halkın devlete bağlanması bu büyük Türk devletinin parlak siyasî başarılarında ve içtimaî - fikrî muazzam bir gelişme sağlamasında kesin âmiller olarak görünmektedir. Bununla beraber, Selçuklu devleti bünye itibariyle, eski Sâsânî veya Abbâsî imparatorluklarından ayrılıyordu. Selçuklu âilesine mensup melikler, Türkmen beyleri, yerli hânedan ve tâbî hükümdarların doğrudan doğruya büyük sultana bağlanmasından meydana gelen, fakat başkentteki Büyük Dîvân'ın vâsıtasız otoritesi altında birleşemedikleri Selçuklu iktidarı, eski Türk devlet geleneğinin (msl. Asya Hun, Avrupa Hun,Gök-Türk impa-

ratorlukları) devamından ibaretti ve Türk hükümdarlık telâkkisi ile dünya hâkimiyeti fikrine uygun düşüyordu. Bu sebeple Selçuklu İmparatorluğunu, sırf İran sahasında kurulmuş olduğu için, alışılmış, fakat Türk devlet sistemine tatbiki isabetsiz olan yerleşik devlet telâkkisi açısından değerlendirmek gibi yanlış bir tutumla, bir aşîretler birliği olmaktan kurtulamamakla suçlamak imparatorluğun Türk gerçeği cephesinin gözden kaçırıldığına delâlet eder. Nizâm'-ül-mülk başta olmak üzere, yerli vezirler, türlü teşebbüslerle bu devleti Sâsânî ve Abbâsî örneklerine benzetmeğe çalışmışlar ise de, Selçuklu sultanları ve Türk devlet adamları bu gibi üniversel Türk hâkimiyet fikrini sınırlayıcı vasıftaki gayretlerle pek ilgilenmemişlerdir. Sultan Tuğrul Beyin bazı Türkmen birliklerini tâkip etmesi (msl. İbrahim Yınal vâsıtasiyle) ise, sırf, onları itaat altına alarak âsâyişi sağlamak ve zararları önlemek düşüncesinden ileri gelmiştir. Ortaçağlar boyunca bütün Türk-İslâm devletlerinde yürürlükte olan bu sistem, Fâtih Sultan Mehmed'in köklü tedbirleri ile, ancak Osmanlı İmparatorluğunda değişme yoluna girmiştir.

3. Millî Özellikler

Nüfus çoğunluğunu İranlı, Arap v.b. gibi ahâlinin meydana getirdiği Selçuklu imparatorluğunda Türklerin kendilerini koruyabilmelerini sağlamış olan Türklere mahsus devlet gelenekleri, örf, âdetler ve nihayet Türk kitlelerinin büyük bir kıskançlıkla sarıldığı ana-dil **Türkçe**, İslâm dünyasında ku-

rulan ve gelişen bu imparatorluğun hâkim zümresinin yabancı çevre ve kültürler içinde yozlaşmak suretiyle idare mevkiinden ayrılmasma ve yükselişini durdurmasına engel teşkil etmiş ve dolayısıyle bu hususiyetler devleti tutmak ve ilerletmek bakımından, Türk şuurunun dâima uyanık bulunmasına yardımcı olmuştur. Bu şuur başta hükümdar âilesi olan Selçuklu hânedanında yaşıyordu. Çeşitli ülkelere hükmeden imparatorluklarda umumiyetle görüldüğü üzere, iç idare teşkilâtının yerli devlet adamları tarafından yürütüldüğü bu Türk devletinde de, halkı sevk ve idare etmek için hükûmet ile tab'a arasındaki yazışmalarda kısmen Farsça ve Arapça kullanılması zaruretine karşılık, Türkçe, hükümdar ve âilelerinin saraylarda, Türk nüfûsunun ve, imparatorlukta her tarafa dağılmış ve muazzam bir yekûn tutan, Türk askerî kuvvetlerinin her yerde konuştuğu dil idi. Türklerin daha önceleri kendilerine mahsus yazıları ve gelişmiş bir edebî dilleri olduğu hâlde, İslâm dininin tesiri ile o çağda **Kur'an** dili olduğu için yaygın bulunan Arapça'nın ve, esasen Türk sultanları himayesinde gelişen, Farsça'nın yanında Türk dilinin umumîleşmemiş olması, imparatorluğun zâtî mâhiyetinden doğduğu için, tabiî karşılanmak gerekir. Ayrıca bu durum, Türkçenin hâkim zümre Türk unsurunu tutmak ve birbirine yaklaştırmaktan ibaret tarihî vazifesini yapmaktan alıkoyamamış ve msl. Selçuklu Türklüğü, dillerini unutarak, Çin'de Tabgaçların, hıristiyan Avrupa'da Macarların ve Tuna Bulgarlarının âkıbetine uğramamıştır. Aksine, bilhassa imparatorluğun batı sınırlarına sevkedilen kalabalık Türkmen kitleleri sayesinde, Türkçe Ana-

dolu'da tek hâkim konuşma ve edebiyat dili olmuştur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında da Türkçenin ehemmiyetini gösteren vesikalar vardır. Bunlardan biri 1074 yılında Bağdad'da Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan **Dîvân-u Lûgat'it-Türk**'tür ki, müellif bu kitabını Türk olmayanların Türkçeyi öğrenme ihtiyaçlarını karşılamak üzere yazdığını kaydeder. Kâşgarlı Mahmud'un Buhâralı ve Nişâpûrlu iki hadîs bilgisinden duyarak zaptettiği "Türk dilini öğreniniz, çünkü Türklerin uzun saltanatı var" meâlindeki hadîs ayrıca devrin dikkate değer bir telâkkisini de ifşa etmektedir. Türk sözünün "olgunluk çağı" mânasına geldiğini söyleyen Kâşgarlı Mahmud'un bunları yazarken bir Türk olarak duyduğu gurur, Türkün üstünlüğü yabancılardan İbnü Hassûl gibi devlet adamları, Sa'âlibî ve Gazzî gibi şâirler tarafından da ifade edildiğine göre, o zamanki Türk topluluğuna hâkim olan hamleci ruhu ortaya koyar.

Bunun dışında, eski Türk gelenek, örf ve âdetlerinden çoğu Selçuklular arasında devam ediyordu. Msl. Anadolu'ya gelen Türklere köpeğe benzer bir hayvanın rehberlik yaptığı şeklindeki rivayet Oğuz ve Gök-Türk **bozkurt** efsanesinin Türkmenler arasında yaşamasından ibaret olduğu gibi, Selçuklu resmî yazışmalarında sultanın **tuğra**'sı ve Selçuklu hânedan âilesinde hâkimiyet alâmeti olarak kullanılan, paralar üzerinde tasvir edilen, hükümdar çetri üzerine resmedilen **ok** ve **yay**, mâzisi Gök-Türklere, hattâ Tabgaç Türklerine kadar geri giden ve Oğuz

Han destanında akisler bulan eski bir geleneğin devamını gösterir. Bilhassa dâima elinde bir yay ve iki ok ile oynamayı seven Tuğrul Bey'in sembolü olarak, onun talebi üzerine, Bizans başkentinde imparatorun tâmir ettirdiği câmiin mihrâbına hakkedilmiş olan ok ve yay işâretlerinin Anadolu Selçuklularında da tâbiiyet-metbûiyet alâmeti olarak mevcudiyetine dair kayıtlar bulunmaktadır. Selçuklu İmparatorluğu teşkilâtında mühim bir yer işgal eden **"atabeylik"** müessesesi de eski Türk an'anesinden gelir. Orhun kitabelerinde ifade edildiği üzere, kökleri eski Türk " il " lerinde saklı olan **kadına itibar** hususu, ona erkekten farksız olarak mevkî ve devlet işlerinde rol verilmesi de Selçuklu Türkleri tarafından Doğu-İslâm dünyasına getirilen sosyal yeniliklerdendi. Eski Türklerde "hâtun" kıraliçe, imparatoriçe mânasına gelirdi. Tuğrul Beyin zevcesinin bu büyük Selçuklu sultanı üzerindeki nüfûzu ve devlet işlerindeki tesiri kaynaklarda belirtilmiştir. Sultan Melikşah'ın zevcesi meşhur Terken Hâtun imparatorlukta nüfuz itibariyle Büyük Sultandan sonra ikinci mevkii işgal ediyordu ve onun, imparatorluk veziri Nizâm'ül-mülk'ün rakiplerinden Tâc'ül-mülk Ebû'l-Ganâim'in başkanlığında, ayrı bir dîvânı vardı. Birçok siyasî işlerde kendisine müracaat edilen bu hâtun, sonunda hâkimiyet hırsı ile, Sultan Melikşah'ın ölümünü hazırlayanlardan biri olmuştu. Cemiyet ve devlet hayatında kadınların bu derece nüfûzunu tasvip etmeyen İranlı vezir Nizâm'ül-mülk'ün karşı tavsiyelerine rağmen, Türk saraylarında hâtunlar söz sahibi olmuş, cemiyetlerde Türk kadınları yine görülmüş ve bilhassa Türk-

men kadınları, erkekleri ile birlikte seferlere çıkmış ve savaşlara katılmışlardır.

Orduda kalabalık şekilde süvari sınıfının teşkili, **sağ** ve **sol** taksimatı, büyük savaşlarda (Dandânakan, Malazgirt, Çağrı Beyin Kafkas seferi) görülen bozkır savaş tâbiyesi (**"Tûran taktiği"**) hep eski Türk bozkır kültürünün Selçuklular zamanında yaşayan kıymetleridir ki, bunlar bazı farklarla Osmanlı devrinde bile görülür. Yine eski Türk örf ve âdetlerinin devamı olarak **yoğ** (yas töreni), "leviratus" yâni ölen kardeşin karısı ile veya dul kalan genç üvey ana ile evlenme (msl. Çağrı Beyin dul zevcesi ile Tuğrul Beyin evlenmesi — Bu sebeple o kadından doğan Çağrı Beyin oğlu Süleyman'ı Sultan Tuğrul Bey velîahd göstermişti — Kavurd Beyin Sultan Alp Arslan'ın dul zevcesi ile evlenmesi), hânedana mensup olanların, kanlarını akıtmamak için, **yay kirişi** ile boğdurulması Selçuklularda mevcut idi. Sultanların devlet ileri gelenlerine ve halka umumî ziyafetler (**toy**) vermesi ve bu ziyafetler sonunda yemeklerde kullanılan tabak, kaşık v.b. eşyanın yağmalanması da eski Türk hâkimiyet telâkkîsi ile ilgili idi. Orhun kitabelerinde ifade edildiği gibi, Türk hükümdarlarının halkını doyurması vazifesi icabı idi. Sultan Tuğrul Bey her sabah sofrasını açık bulundurur, sahralarda da toy verirdi. Sultan Melikşah ikinci Mâverâünnehir seferinde orada bulunan Çiğil'lere toy vermediği için, bu Türk boyu kendilerine hakaret edildiği gerekçesiyle, şikâyette bulunmuşlardı. Ünlü eseri **Siyâsetnâme**'de teb'a için sofra hazırlatmanın hükümdarlık zaruretlerinden olduğunu ve padişah yemeğine sultana bağ-

lılıkları esasen mâlûm olan devlet büyükleri ve ileri gelenlerin katılmamasında mahzur bulunmadığını kaydeden vezir Nizâm'ül-mülk, bu suretle, dâvete gelmeyen halk veya boy beylerinin itaati reddetmiş sayılacağını belirtmiştir. **Tuğ**, aslında birer askerî tatbikat olan büyük **sürek avları, top ve çöğen** oyunu, Sultan Tuğrul Beyin son evlenişi münasebetiyle, Bağdad'da yapılan düğünde Türk şarkıları söylenirken oynadığı ve Barthold'a göre Ruslara da geçmiş olan Türk raksı, askerî kıyafet ve bunlardan başka, bütün Türk unsur arasında mevcut olup, töre hükümlerine göre yürütülen **örfî hukuk** hep Orta Asya'dan Selçuklu İmparatorluğuna intikal etmiş ve daha sonra Türk-İslâm dünyasında yüzyıllarca mevcudiyeti görülen hususlardır.

4. Hükümdarlık Telâkkisi

Hâkimiyet bakımından, kayıtsız şartsız bir irâdeyi temsil eden msl. eski İran imparatoru, ve Allah'ın sözcüsü olan Peygamber'in vekili İslâm halîfesi telâkkilerinden farklı anlayışa sahip bulunan Türk devletinde hükümdar ile teb'a arasında bir nevi zımnî mukavele mevcuttu. Halkın itaat ve bağlılığına karşılık hükümdarın da idaresi altındakileri doyurması, giydirmesi ve zengin etmesi töre icaplarındandı. Karahanlılar ülkesinde yazılmakla beraber, umumiyetle Türk telâkkisini aksettiren ve yazıldığı devir (1069/1070) itibariyle de Selçuklularda hâkim görüşleri ihtiva edeceği şüphesiz bulunan **Kutadgu bilig**'in "bey" (hükümdar) olmak için halka hiz-

met lâzım geldiğini belirtmesi Türk hükümdarı ile teb'ası arasındaki münasebetleri en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Hükümdarı "kanun" ile temsil eden ve devletin temelleri olarak iyilik ve doğruluğu gösteren bu mühim esere göre kısaca iyilik başkalarına yedirmek ve onları doyurmaktan, doğruluk ise, adâlet tatbik etmekten ibarettir. Böyle bir siyaset kitabında ayrıca "Dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir" diye açıklama yapılması hususî bir ehemmiyet taşır ki, bunun delilini Selçuklularda da bulmak mümkündür. Selçuklular gelmezden önceki Doğu İslâm dünyasında: Mâverâünnehir ve Horasan'ın bir kısmında **Sâmâniler**, Sîstan'da **Saffârîler**, Fars bölgesinde **Şebânkâre**, Horasan'ın diğer parçası ile Curcân havâlisinde **Sîmcûrîler**, Mâzenderân'da **Bâvendîler**, Rüstemdar'da **Pâdûspânîler**, Taberistan'da **Alevîler**, Curcân'da **Ziyârîler**, Nihâvend'de **Hasanveyhler**, Isfahan'da ve Hemedân'da **Kâkûyîler**, Şirvân'da **Şirvânşahlar**, Erran'da **Şeddâdîler**, Derbend'de **Hâşimîler**, kuzey Suriye'de **Hamdânîler**, Musul'da **Ukaylîler**, Diyarbakır ve Meyafârikîn'de **Mervânîler**, Haleb'de **Mirdâsîler**, Hille'de **Mezyedîler** ve bizzat Bağdad ve Irak-ı Arap'da **Buveyhîler** v.b. gibi birbirine cephe almış 20 kadar mahallî hâkimiyetin yarattığı siyasî ayrılık ve karışıklık, ayrıca, aynı siyasî tefrikanın harabeye çevirdiği Yakın-doğu'da, müdafaa zaruretinden dolayı birer müstahkem mevkî hâline gelen şehir ve kasabaların içine düştükleri sıkıntı, âsâyişsizlik, yol kesicilik, ulaşımın imkânsızlaşması, can ve mal emniyetinin ortadan kalkmış olması, köylü ve kasabalının huzursuzluk yüzünden işini bı-

rakıp, kendi başının çaresini aramak zorunda kalması ve, bütün bunlara ilâveten, çeşitli mezhepler ve râfızî inançlar yüzünden halkın birbirine âdeta düşman kesilmesi durumları ile Selçuklu devletinin kurulduğu ve imparatorluğun geliştiği sıralardaki siyasî birlik, dinî tefrikaların ortadan kaldırılması, halkın refâhı ve iktisadî kalkınma, âsâyiş ve huzur Kutadgu-bilig'deki "Türk hükümdarı" hakkındaki tavsifi açık şekilde doğrulayacak bir mâhiyet göstermektedir. İmparatorluk ahâlisini huzur ve güvene kavuşturmak suretiyle "hükümdar tâbîlerinin hizmetindedir" şeklindeki Türk devlet anlayışını İslâm dünyasında fiilen ortaya koyan, bu sebeple sultanlarının çoğu "es-sultân'ül-âdil" diye anılan ve şefkatli, mülâyim, merhametli kimseler oldukları belirtilen Selçuklu idarecileri, aynı zamanda eski devlet bünyesi icabı, bu ülkede saydığımız mahallî hâkimleri. ancak karşı koymaları hâlinde şiddet göstererek, itâati kabûl edenleri yerlerinde bırakarak, Selçuklu devlet otoritesine bağlamakla iktifa etmişler, fakat onların iç işlerine müdahalede bulunmamışlardır. Çünkü maksat halkı tazyik altına alıp sömürmek değil, sadece adâlet ve "kanunu" yürürlükte tutmaktı. Böylece şahsî işlerine, dinlerine, örf ve geleneklerine karışılmaksızın, tam serbestlik ve emniyet içinde yeniden günlük hayatına atılan, türlü din ve telâkkîye mensup türlü dil konuşan kitlelerin, Selçuklu sultanları rehberliğinde yürütülen yeni devlete bağlanmaları temin edilmişti. İmparatorluk içinde görülen bâzı askerî harekât ise, bilindiği üzere, içtimaî veya iktisadî sebeplerin değil, siyasî ihtirasların neticesidir ve halk büyük

bir çoğunlukla bu gibi mes'eleler ile yakından ilgilenmemiştir. (Anadolu'da görülen içtimaî-dinî Babaîler isyan hakkında aş. bk.).

5. Âmme Hukuku Anlayışında Değişiklik

Tarih sahnesine çıktıkları anlardan beri devlet kurucu olarak, yâni âmme hukuku koyucu vasıfları ile tanınmış olan Türklerin daha önceki devirlerinde, bilhassa, Gök-Türklerde, Uygurlarda, Hazarlarda mevcut din ve dünya işlerini birbirinden ayırmak prensipi İslâm dünyasında Selçuklularla birlikte ortaya çıkan yeni bir hukukî devlet telâkkisi tarzıdır ki, imparatorluğun yükselmesini sağlayan başlıca âmillerden sayılmak lâzımgelir. Gerçi Selçuklular İran sahasına geldikleri zaman o civarda bir takım İslâm devletleri müstakil birer teşekkül olarak mevcuttu ve Karahanlılar, Gazneliler gibi müslüman-Türk devletleri de çoğunlukla Türk örflerini muhafaza ve Türk geleneklerini tâkip ediyorlardı. Fakat hükümdarları "halîfeye bağlı müslüman emîri" durumunda bulunan bu teşekküller dâima halifenin yüksek otoritesini tanımak ve her çeşit icraatta dinî hükümler çerçevesinde kalmak, mes'elelerini mümkün olduğu kadar şeriate bağlamak gayretinde idiler ve İslâmiyetin uzak sınırlarında gelişen bu devletler "lâiklik" kavramı ile ilgili bir fikrî temele de sahip değildiler. Halbuki İslâm doğunun ortasında kurulan ve Abbâsî hilâfet merkezi Bağdad'ı kendi hâkimiyet sahası içine alan Selçuklu devleti, hilâfet merkezine Türk İmparatorluğunun

bir vilâyeti, başkentten sonra gelen ikinci büyük şehri gözü ile bakmış ve sultanlar daima saygı gösterdikleri halifeyi muhterem bir vatandaş addetmişlerdi. İlk defa Barthold tarafından işaret edilen Selçuklu devletindeki bu lâiklik fikri 1055'te Bağdad'a giren Tuğrul Beyin, halife el-Kaaim'in yıllık para ve erzak tahsisatını arttırmakla iktifa ederek dünyevî mes'eleleri kendi üzerine alması şeklinde tatbik mevkiine konmuştur (Buveyhîler zamanında halifenin dünya işlerinden uzak tutulmuş olmasının — şiî bir idarenin tahakkümü altında sünnî ahkâmın zâten yürütülemeyeceği düşünülür ise — lâiklik prensipi ile alâkası olmadığı anlaşılır). Daha sonra halifeler Selçuklu sultanı tarafından hilâfet makamına iktâ edilen araziden geçim ve gelirlerini sağlamışlardır. Bu durum İslâm devletine âmme hukuku yönünden mühim bir değişiklik getirmiştir. Buna göre, sultan ile halife, biri dünyevî, diğeri dinî iki ayrı salâhiyet sahasının birbirine denk başları hâline gelmişlerdir. Selçuklu hükümdarı artık "halifeye bağlı müslüman emîri" değil, fakat saltanatın gerçek sahibi ve dünya mes'elelerinden tek sorumlu şahıs idi. O kadar ki, zaman zaman halifenin bizzat sultanlar tarafından tanınması icabediyordu. Bundan dolayı Büyük Sultan Melikşah, imparatorluğun ilgili işleri sünnî mezhebindeki kadıların şer'î hükümlerine göre yürütülmekte iken, büyük bir hukukçular hey'eti toplayarak, medenî hukuka ait yeni hükümler getiren kanunlar çıkarabiliyor ve meselâ Süleyman-şah'a Anadolu kıt'ası hükümdarlığı menşûrunu verebiliyor ve halife de buna, sırf İslâmî usûl bakımından, saltanatı tasdik hususunda

iştirak ediyordu. Melikşah kanunlarının tatbik edildiği Sultan Sencer zamanında da durum bundan farklı değildi. Tuğrul Beyden beri devam eden Bağdad'ın askerî ve sivil idaresinin saltanat başkentinin tâyin ettiği **şihne**'ler ve **amîd**'lere verilerek, halifenin vazife ve salâhiyetlerinin yalnız şer'î mes'elelerin halli ile, ziyaretleri kabûl etmek, sultana ve tâbi hükümdarlara hil'atler ve bir takım unvanlar vermek gibi öteden beri âdet hükmünde olan merâsime inhisar ettirilmesi ve İslâm dininin bu en yüksek temsilcisinin dünya işleri ile ilgisinin kesilmesi hususu bir yandan ilim, fikir, edebiyat sahalarında serbest gelişmeye zemin hazırlamak suretiyle Selçuklu devrinin, bilhassa imparatorluk zamanında, parlak bir çağ idrak etmesini mümkün kılmış, diğer taraftan, İslâm ülkelerinde yaşayan gayr-i müslim unsurların (zımmî) İslâmî hukuk kaidelerine tâbi olmaları mecburiyetini hafifleterek emniyete kavuşmalarını temin etmiş ve lâiklik prensipinden kaynak alan dinî toleransın, imparatorluk sınırları içine alınmış bulunan nüfûsunun çoğunluğu hıristiyan (Gürcü, Ermeni, Süryânî vb.) memleketlerde huzur ve güvenliğin sağlanmasına ve çeşitli dinlerdeki kalabalık teb'anın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardımı olmuştur. Bu sebeble meselâ bir Sultan Melikşah'ın, bir Sultan Kılıç Arslan II.'nin ölümünün gayr-i müslim kitleleri niçin derinden üzüntüye sevkettiğini izah artık güç değildir. Selçuklu İmparatorluğunun parçalanmasına sebep olan kardeş mücadeleleri zamanında devletin zayıflığından faydalanarak eski dünyevî iktidarı tekrar kurmak isteyen halifelerin Irak Selçuklu devletinin yı-

kılışında, bilhassa en-Nâsır li-dînillâh'ın Harezmşahlar devletinin çöküşü ve İslâm ülkelerinin Moğol istilâsı ve esâreti altına düşüşünde oynadıkları menfî rol mâlûmdur. Bütün bunlara rağmen, Selçukluların İslâm âlemine getirdikleri lâiklik anlayışı, yâni dinî İslâm hukukunun nüfûzu altında bulundurduğu devlete serbest faaliyet imkânları tanımayan, dar ve çok kere tatbikî değerden mahrum nazariyelerine karşılık, âmme menfaatlerini korumakla vazifeli devlet otoritesinin her şeyden üstün olduğu düşüncesi, hayatiyetini devam ettirmiş, bundan sonra Bağdad ve Mısır halifeleri mümkün mertebe dünya işlerine karıştırılmamış, nihayet XVI. yüzyılda, Osmanlı pâdişahı Yavuz Selim'in hilâfet vazife ve salâhiyetlerini de kendi üzerine alması ile, bu mes'ele fiilen kapanmıştır.

6. Cihan Hâkimiyeti Fikri

Tarihî Türk devletlerine âit kaynaklarda, Orhun kitabelerinde, Oğuz Han destanında görülen eski Türk fütûhatının felsefî temeli: dünyayı tek hükümdarın idaresinde birleştirmeği hedef tutan cihan hâkimiyeti telâkkisi, şüphesiz, millî geleneklere bağlılıklarını gördüğünüz Selçuklu sultanlarında da gerçekleştirilmesi gerekli bir ana fikir hâlinde mevcut bulunuyordu. Cihan hükümdarlığı için lüzumlu olan asâlet ve bu asâlete kaynak teşkil eden siyasî iktidarın Tanrı tarafından verildiği düşüncesi Selçuklu çevresinde de yaşıyordu. O devrin psikolojisini aksettiren Kâşgarlı Mahmud "Tanrı devlet güneşini

Türklerin burçlarında doğdurmuş, göklerdeki dâirelere benzeyen devletleri onların saltanatları etrafında döndürmüş ve Türkleri yeryüzünde hâkim yapmıştır" diyerek ve, sahih olmamakla beraber, devrin görüşü olması itibariyle mühim olan "Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim; bir kavme kızdığım zaman, üzerlerine Türkleri gönderirim" hadîsini zikrederek, Allah tarafından Selçuklu hükümdarının ve Türk kavminin yeryüzünü tanzime memur edildiği düşüncesini kayıt ve tesbit etmiştir. Bu ışık altında Sultan Tuğrul Beyin Bağdad hilâfet sarayında "Doğunun ve Batının hükümdarı" olarak kılıç kuşanması ve kezâ Sultan Melikşah'ın dârülhilâfeyi birinci ziyaretinde (1087) halife tarafından kendisine "Doğunun ve Batının hükümdarı" sıfatı ile iki kılıç kuşatılması daha açık bir mânâ kazanmaktadır. Sultan Melikşah, Bağdad'a son gelişinde büyük kumandanların katıldığı bir harp meclisinde, Mısır'ın ve Mağrib kıt'asının (Kuzey Afrika) zaptını plânlamış, böylece dünya hâkimiyetini kurmağa çalışmıştır. "Cihandarlığını" babasından aldığını söyleyen Sultan Sencer'e göre de, bahşettiği makam ve mertebeler ve dünyayı onun hâkimiyetine sokmakla Allah "cihan padişahlığını" kendisine tevdi etmiştir. Osmanlılara kadar (msl. Yavuz Selim) tarihte bütün büyük Türk hükümdarları için bir ülkü olan cihan hâkimiyeti düşüncesinin, yukarıda belirttiğimiz hâkimiyet anlayışı ve dinî tolerans prensipleri ile bir arada mütalea edildiği takdirde, tatbikî hüviyetten pek de mahrum olmadığı anlaşılır. Esasen böyle bir tasavvurun Selçuklu imparatorluğunda canlılığını koruması için gerekli şartlar

mevcut idi ki, bu da Selçuklu siyasetinde bilhassa kendini göstermiştir.

7. Selçuklu Siyasetinin Mahiyeti

Selçuklu idarecileri, daha Horasan'a geldikleri anlarda, İran sahasında bir devlet kurabilmek için hangi yolları tâkip edeceklerini anlamakta gecikmemişlerdi. Bunların başında, yukarıda belirtmeğe çalıştığımız üzere, mevcudiyetleri ile bütün ülkeyi huzursuz bırakan mahallî küçük hükûmetleri ortadan kaldırmak suretiyle ayrılıklara son vermek geliyordu ki, bu yapıldı. Fakat Selçuklu siyaseti, hemen her devletin hâkim olduğu yerde siyasî birlik meydana getirmek mecburiyeti dolayısiyle bir hususiyet taşımayan bu icraat dışında, kendine has hüviyete sahip iki ana istikamet tâkip etmiştir ki, imparatorluğun sür'atle gelişmesi ve yükselmesi bakımından şimdiye kadar saydıklarımızla aynı derecede ehemmiyetli bu yönlerden biri şiîlik ile mücadele, diğeri Türkmen göçlerinin sevk ve idaresidir. Önce, şiîliğe cephe almanın Selçuklu devletindeki dinî tolerans anlayışına zıt bir tutum olmadığını belirtmek lâzımdır. Çünkü dinî, kısmen içtimaî olmakla beraber, daha ortaya çıktığı zamanlardan beri, siyasî bir vasıf kazanmış olan şiîlik, XI. yüzyılda Mısır Fâtımîleri tarafından, bu şiî devletin idaresi ve mâlî desteği ile, sünnî müslüman ülkelerini karışıklığa düşürerek tahrip etmek için en kuvvetli silâh olarak kullanılıyordu. Daha Selçuklulardan çok önceleri, Irak ve güney İran'da devlet kuran şiî Buvey-

hîler (932-1055) Bağdad'ı idarelerine ve Abbâsî halifelerini tahakkümleri altına almışlar, halifeleri azl ve nasb etmişlerdi ki, bu durum, pek büyük çoğunluğu sünnî olan Doğu İslâm ahâlisini huzursuz bırakmış, Abbâsî halifelerine hissen bağlı kalabalık müslüman kitlelerini müteessir etmişti. Buna ilâveten, iktidardan faydalanarak aynı ülkelerde şîîliğin yayılması için kesif faaliyette bulunulması, akîde itibariyle şîîlik ile uzlaşması güç sünnî çevrelerde zâten mevcut endişeyi gittikçe arttırıyordu. Buveyhîlerin meşhur kumandanı Arslan 'ül-Besâsîrî, baş tarafta gördüğümüz gibi, her zaman Fâtımîlerle işbirliği yapabilen aşırı bir şîî idi. Bunun yanında, hemen hemen İran'ın her tarafında, çeşitli adlar altında, birçok râfızîler de faaliyet hâlinde idiler ki, XI. yüzyılın ikinci çeyreği müelliflerinden Abd'ul-Kaahir Bağdadî (ölm. 1038) ye göre, bu nevi mezheplerin sayısı 70'ten fazla idi. Bu sebepledir ki, yeni girdikleri dinin heyecanını taşıyan ve samimî birer sünnî müslüman olan Selçuklu liderlerinin Horasan'a gelişlerini Abbâsî halifesi ilgi ile karşılamış ve onlarla sür'atle temas kurmak imkânlarını aramıştı. Tuğrul Beyin Nişâpûr'a ilk girdiği sene (1038), Selçuklu istiklâl savaşından önce, Selçuklulara giden el-Kaaim'in elçisi, kaynaklara göre, Selçuklulara tahribat yapmamalarını tenbih vazifesini almış idi ise de, tahribatın bütün memlekette esasen devam etmekte bulunduğu bir sırada halifenin davranışındaki maksat âşikârdı. Tuğrul ve Çağrı Beylerin bu elçiye gösterdikleri büyük saygıdan dolayı el-Kaaim'in memnun kaldığı muhakkaktı. Nitekim Selçuklu fütûhatı ilerleyip, yeni devletin kudreti bütün İran

sahasında kendini gösterdiği ve endişeye kapılan Buveyhîler tazyiki arttırdıkları zaman, bizzat el-Kaaim Selçuklu sultanını Bağdad'a dâvette tereddüt etmemişti. Tuğrul Beyin ordusu başında Bağdad'a girerek, şiî Buveyhîleri tarihten silmesi ve Arslan ül-Besâsîrî'yi, bunun ölümü ile neticelenen ağır mağlûbiyetlere uğratması, Suriye'ye kadar gerilemeğe mecbur ettiği ve tamamen ortadan kaldırmağı düşündüğü Fâtımîleri Doğu İslâm dünyasından el çektirmesi sünnîliğin tam zaferi idi. Selçuklular böylece, Kuzey Afrika dışında kalan ve ahalisini sünnîlik etrafında topladıkları bütün ülkelerde İslâm birliğini meydana getirmişlerdi ki, bu, İslâm âlemine yeniden can vermek demekti. Tuğrul Beyden sonra, İmparatorluk çağında bu Selçuklu siyaseti ciddiyetle yürütüldü. İslâm dünyasında nifak yaratan, müslüman cemiyetini tefrikalar içinde boğan şiî propagandasının ocağını söndürmek suretiyle, kılıcı ile müdafaa ettiği İslâm ülkelerini sükûn ve refaha kavuşturmağı şiar edinen Sultan Alp Arslan, bir taraftan Mekke'de Fâtımî ezanı ve hutbesini kaldırıp, kendi ve el-Kaaim adına hutbe okutur ve Bağdad'da ve diğer mühim merkezlerde kurdurduğu Nizâmiye medreseleri (aş. bk.) yolu ile ilim ve fikir yönünden sünnî âlemi takviye ederken, diğer taraftan Fâtımîleri yıkmağa hazırlanıyordu. Nitekim o, büyük Malazgirt savaşının arifesinde, Mısır'a gitmek üzere, Haleb önünde bulunmakta idi. Sultan Melikşah da Suriye'deki Türkmen kuvvetlerinin ileri harekâta devam etmelerini emretmiş; bu defa, yine Fâtımî propagandasına bağlı olmak üzere "dâvet-i cedîde" akîdesine dayanan bâtınîlik vasıtasiyle Kazvîn, Cur-

cân, Kuhistan ve havalisinde korkunç bir yer altı faaliyetine geçerek Selçuklu imparatorluğunu içinden parçalamağa çalışan Hasan Sabbâh ile şiddetli mücadeleye girişmiş, hem Mekke'de, hem Medine'de kendi ve Abbâsî halifesi adına hutbe okutmuş ve gördüğümüz üzere, ölümünden az önce Mısır'ın Selçuklu imparatorluğuna bağlanmasını plânlamıştı. İslâm âlemi için olduğu kadar Selçuklu imparatorluğu için de hayatî ehemmiyette olan, şîîliğin ve taraftarları bir katiller şebekesinden ibaret bâtınîliğin yok edilmesine yönelen bu Selçuklu siyaseti, düşünce, teşkilât ve siyasî gaye bakımlarından Selçuklu imparatorluğunun bir devamı olan Eyyûbîler tarafından da tâkip edilerek başarıya ulaştırılmış ve Salâh-üd-din Eyyûbî, Haçlılara karşı yurt müdafaasında yıpranan müslümanlarla hiç ilgilenmemiş olan Fâtımî devletini yıkarak (1171), yerine kendi sünnî devletini kurmuştur.

8. Türkmen Göçleri ve Neticeleri

Selçuklu siyasetinde ikinci ana çizginin Türkmen göçlerini sevk ve idare olduğunu söylemiştik. Oğuzların diğer bir adı da "Türkmen" olduğuna göre, Selçuk ve oğulları, devletin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Kutalmış ve İbrahim Yınallar birer Türkmen beyi idiler. Fakat fütûhatın artıp devlet sınırlarının genişlediği ve müslüman çevrede sivil idarenin başında bulunan İranlı vezirlerin delâleti ile Selçuklu imparatorluğu idarî, mâlî, askerî teşkilât bakımından İslâmî hüviyet kazanarak, bir Oğuz

devletinden ziyade, bir İslâm-Türk İmparatorluğu şeklinde gelişmeğe başladığı sıralarda Selçuklu hükümdarları da, birer Türk başbuğu olmaktan çıkıp, çeşitli kavmî unsurlara dayanan "İslâm sultanları" hâline gelmişler, dolayısiyle, önceleri kendileri için tek dayanak teşkil eden Oğuzları ikinci plâna atmak mecburiyetinde kalmışlardı. O kadar ki, imparatorluk başkentinde sultana hizmet etmek üzere çeşitli kavim mensuplarından seçilmiş kuvvetler arasında, Türkmenlerden bir grupun bulunmayışı vezir Nizâm'ül-mülk'ün dikkatini çekmiş ve o, "devlete karşı müşkilât çıkarmış olmalarına" rağmen başlangıçtaki büyük hizmetleri ve hânedana olan nisbetleri gözönünde tutularak Türkmenlerden 5-10.000 kişinin saray hizmetine alınmasını tavsiyeden kendini alamamıştı. Aslında, Dandânakan zaferinden itibaren imparatorluğun en geniş sınırlarına ulaştığı zamana kadar, yukarıda adlarını saydığımız beyleri ve reislerinin idaresi altında, sonsuz fedakârlıklarla İran, Kirman, Umman, Sîstan, Irâk-ı Acem, Irâk-ı Arap, Azerbaycan, doğu Anadolu, Elcezîre, Bahreyn, Hicaz, Yemen, Suriye ve nihayet orta ve batı Anadolu'yu zapt ve fethetmek suretiyle, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşunda ve azamet kazanmasında en büyük pay sahibi olan Türkmenlerin "devlete çıkardıkları müşkilât" Orta Asya'dan, Selçuklular için insan gücü deposu vazifesini gören Oğuz bozkırlarından, ardı-arkası kesilmez kitleler hâlinde göç ettikleri bu soydaş devlet topraklarında kendilerine yurt, yaylak ve kışlak aramalarından ibaretti. Yeni gelenler de pek kuvvetli bir ihtimalle, tıpkı Mâverâünnehir ve İran'a inmiş olan Selçuklu-

lar gibi, asıl yurtlarında nüfus kalabalıklığı ve otlak darlığı yüzünden düştükleri sıkıntıyı gidermek maksadını güdüyorlardı. Bunun için müslüman olarak batıya doğru harekete geçiyorlar, üstelik Selçuklu sahasında mevcut devlet nizamının himayesinde kendi emniyetlerini de sağlamış bulunuyorlardı. Bu sebeble Orta Asya'da, Mâverâünnehir'de yeni yeni İslâmiyeti kabûl eden kitlelerin Horasan'a doğru göç ettikleri ve oradan İran içlerine ilerledikleri hususuna zaman zaman kaynaklarda işaret edilmiştir. Mütemadiyen imparatorluğun kendileri için elverişli bölgelerini dolduran ve büyük çoğunluğunu Oğuzların teşkil ettiği bu kalabalık Türk kitlelerini Selçuklu idaresi, pek isabetli bir görüşle, Anadolu'ya doğru Bizans sınırlarına sevketmiştir ki, böylece bir yandan, İran'ın çeşitli bölgelerinde ve Irak'ta sebep oldukları maddî zararlar ve âsâyişsizlikler önlenmiş, bir yandan da, bozkırlı Türkler bakımından fevkalâde câzip tabiî coğrafya ve iklim şartlarını hâiz Anadolu'nun kolayca zaptedilebilecek bir derecede yıpratılmasına zemin hazırlanmış, aynı zamanda, İslâm âleminin mağlûp edilmez kadîm düşmanı Bizans İmparatorluğunu, âileleri ve eşyaları ile birlikte, bir daha dönmemek üzere gelerek yerleşme mecburiyeti ve yurt kurma heyecanı ile çarpışan cesur Türkmenlerin fâsılasız darbeleri altında çökertmek için en mühim fırsat elde edilmiş oluyordu. Azerbaycan'da toplanıp, Malazgirt zaferinden sonra Bizans müdafaasında Van gölünden Gürcistan'a kadar açılan gedikten, yelpaze gibi, Anadolu içlerine yayılan Türkmenlerin bu kıt'adaki sür'atli başarılarını kolaylaştıran başka şartlar da vardı. Önce, tâ Abbâsî

imparatorluğu zamanından beri, Bizans-İslâm mücadeleleri devamınca çok tahribata uğramış olan Anadolu, Bizans'taki iç anlaşmazlıklar yüzünden hayli ihmâl edilmiş, XI. yüzyılın ikinci yarısında büyük feodal ailelerin tahakkümü ve soygunculuğu ahâliyi bîzâr etmiş, devamlı savaşlardan usanmış olan ve üstelik ağır vergiler ödemeğe mecbur tutulan köylü tâkatsiz düşmüş ve nüfus seyrekleşmişti. Bizans kuvvetleri büyük şehir garnizonlarında oturuyor, halk ile ilgilenmeyip, her fırsatta kendini imparator ilân eden generallerin emrinde bulunuyor, buna karşılık Bizans imparatorları Türk akınlarını daha çok ücretli Frank askerleri ile durudurmağa çalışıyorlardı. Bundan başka bilhassa doğu Anadolu bölgesinde oturan Ermeni, Süryânî ve Pavlikyan nüfus da Bizans'tan hoşnut değildi. Bizans'ın doğudaki mâlûm ilhak siyaseti yanında, gregoryen Ermeniler ile râfızî hıristiyan Pavlikyanları ve Süryânîleri dinî baskı altına alması, ortodoks mezhebini bu zümrelere zorla kabûl ettirmek için şiddet kullanması, din ve mezhep serbestliği tanıyan Türklerin ileri harekâtını kolaylaştırmış ve nihayet aynı zamanda Balkanlarda meşgul bulunan Bizans imparatorluğu, Selçuklu baskısı karşısında âciz duruma düşerek Malazgirt'te bütün mukavemeti kırılınca, imparator Mikhael VII. zâten nüfusu azalmış olan Anadolu'da geri kalan Rumların mühim bir kısmını Balkanlara nakletmişti. Bu suretle, müstahkem kalelere, sûrlarla çevrili kasabalara sığınmış olan Rumlar ve kısmen Ermeniler dışında hemen hemen nüfûsu kalmamış bulunan Anadolu'ya yönelen kalabalık Türk göçleri, Süleyman-şah tarafın-

dan Selçuklu devleti kurulduktan sonra, daha da artmış ve bu kitleler hâlindeki muhaceret, bozkırlardan Anadolu istikametindeki Oğuz akınlarını Cend bölgesi-Harezm-Mangışlak arasında sınırları kapamak suretiyle durdurmak isteyip de muvaffak olamayan Sultan Sencer'in Oğuzlara mağlûbiyeti ve esaretini müteakip tekrarlanmıştır. Anadolu'ya büyük ölçüde bir göç dalgası da, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, Moğolların İslâm ülkelerini istilâsı üzerine gelmiştir. İşte Selçuklu imparatorluğunun bir göçürme ve yerleştirme siyaseti olarak tatbike başladığı Türkmen göçleri, böylece daha sonra da devam ederek, Azerbaycan, Elcezîre, kuzey Suriye ve bilhassa Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamış, Haçlı seferleri tahribatından faydalanmak üzere harekete geçtiğini gördüğümüz Bizans imparatoru Manuel'in, 1176'da, yine Anadolu Selçuklu ordusunu meydana getiren Türkmen kuvvetleri sayesinde, Sultan Kılıç Arslan II. tarafından kesin mağlûbiyete uğratılması bu kıt'ayı tamamiyle bir Türk yurdu hâline getirmiş ve Anadolu daha o zamanlardan itibaren **Türkiye** adını almıştır.

Cüz'î bir kısmı bugünkü Türkmenistan topraklarında kalıp, büyük çoğunluğu Selçuklu imparatorluğuna göçtükleri için Anadolu'ya sevk ve iskân edilen Türk zümreleri, Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiği Oğuz boyları cetveline göre, Selçuklu hânedanının mensup bulunduğu **Kınıklar** başta olmak üzere, **Kayılar**, **Bayındırlar**, **Yıvalar**, **Salurlar**, **Beğdililer**, **Büğdüz'ler**, **Bayatlar**, **Yazırlar**, **Kara-bölükler**, **Alka-bölükler**, **Yüreğirler**, **Dodurgalar**, **Alayundlular**, **Döğerler**, **İğdirler**, **Peçenekler**, **Çavuldurlar**, **Çepniler**, **Çarukdular**

ve diğer Oğuz boyları, yâni **Karkınlar**, **Kızıklar**, **Yaparlılar**, **Eymirliler** ve bunlardan başka, Kıpçaklardan bir kısım ile, **Karluklardan** bir kısmı ve Harezmlilerdir. Anadolu'nun dili, örf ve âdeti, gelenekleriyle Türkleşmesini gerçekleştiren bu boylardan bazı parçalar Balkanlara da geçmiştir ki, Türkmen şeyhi Sarı Saltuk Dede ile Dobruca'ya gidenler bunlardandır ve ayrıca, hâlâ aynı bölgelerde yaşayan ve Türkçe konuşan hıristiyan **Gagauzların**, Bizans'a sığınan Selçuklu Sultanı Keykâvus II. ile birlikte Rumeli'ye giden Türklerin torunları oldukları tahmin edilmektedir.

Anadolu'ya geldikleri zamanlarda önce ovaları, vâdileri ve yaylaları tutan Türk boyları yavaş yavaş kaleleri almışlar ve surlarla çevrili şehirlere, askerî ve iktisadî bakımdan ehemmiyetli merkezlere nüfuz ederek, oralarda müstakil beylikler kurmuşlardır. Malazgirt zaferini tâkip eden yıllarda doğu Anadolu'da kurulup da, yeni vatanda Türk siyasî birliğini te'sise çalışan Anadolu Selçuklu sultanlarını uzun müddet uğraştıran bu Türkmen devletleri şunlardır: Oğuzların Kayı veya Döğer boyundan Kudüs, Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf), Mardin ve Harput'ta **Artuklular** (1098-1234). Sivas ve Malatya'da **Dânişmendliler** (1092-1178), Erzincan, Kemah ve Divriği'de **Mengücüklüler** (1118-1252), **Ahlat şahları** - (1100 - 1207), Erzurum'da **Saltuklular** (1092-1202), Diyarbakır'da **İnal-oğulları** ve **Nisan-oğulları** (1103-1183), **İzmir Beyliği** (1081-1097) ve **Efes Beyliği** (1081?-1097). XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu Selçuklu devleti Moğol tahakkümü altında çöküntüye sürüklendiği sırada, yine çeşitli Türkmen

kitlelerinin desteği ile, orta, kuzey ve batı Anadolu'da birçok beylikler kurulmuştur: Sinop'ta **Pervâne-oğulları** (1265-1322), Afyon Karahisar'da **Sâhip Ata-oğulları** (1277-1341), Balıkesir'de Dânişmendli âilesi tarafından kurulan **Karasi-oğulları** (1293-1359), Kütahya'da **Germiyân-oğulları** (1302-1429), Aydın'da **Aydın-oğulları** (1308-1425), Manisa'da Harezmli Türkmenler tarafından kurulduğu tahmin edilen **Saruhan-oğulları** (1313-1410), Muğla'da **Menteşe-oğulları** (1282-1424), Eğridir ve Antalya'da **Hamîd-oğulları** (1300-1423), Beyşehir'de **Eşref-oğulları** (1284-1325), Denizli'de **İnanç-oğulları** (1277-1390), Kastamonu'da **Candar-oğulları** (1309-1462), Maraş'da **Dulkadır-oğulları** (1337-1521), Adana'da **Ramazan-oğulları** (1353-1608), Kayseri'de **Eretna** veya **Ertana** (1343-1381) ve Sivas'ta Salur boyundan **Kadı Burhân'üd-din** tarafından kurulan (1381-1398) Beylikler, Karaman ve Konya'da Avşar boyundan Karamanlı Türkmenlerinin kurduğu **Karaman-oğulları** (1256-1483), Bayındır boyu beylerinin kurdukları **Ak-koyunlu** ve kurucularının Yıva boyuna mensup oldukları tahmin edilen **Kara-koyunlu** devletleri.

Selçuklu imparatorluğunun genişleyerek, azametli bir hâl kazanmasında daima sınır boylarında (uc) bulunmak, gerekince devleti korumak, fakat daha ziyade Türk hâkimiyetine yeni ülkeler açmak üzere mühim olduğu kadar tehlikeli vazifeyi cesaretle taahhüt ve ifa etmek suretiyle başta rol oynadığını gördüğümüz Türkmen kitlelerinin batı sınırlarına doğru muntazaman sevkedilmesinde beliren Selçuklu siyaseti ikinci vasfının, neticeleri itibariyle bu imparatorluğun en tesirli ve devamlı, bundan do-

layı da tarihî bakımdan en ehemmiyetli hususiyetini teşkil ettiği böylece anlaşılmaktadır. Nihayet bu büyük tarihî netice, yine Türkmen Kayı boyuna mensup Osmanlı hânedanı tarafından Anadolu'daki saydığımız beylik ve devletlerin toprakları merkeze bağlanarak fevkalâde mâhirane bir siyasetle değerlendirilmiş ve Anadolu ile Oğuzların ve diğer Türklerin yayıldığı sahalar anavatan olmak üzere, cihan tarihinin en büyük imparatorluklarından biri kurulmuştur. Türkiye'nin her tarafında Oğuz ve başka Türk adlarını taşıyan köy, kasaba, arazi v.b. yer isimlerinin de gösterdiği üzere, bugünkü Anadolu halkı bu Türkmenlerin ve onlarla birlikte gelen diğer Türk boylarının çocukları olduğu gibi, Selçukluların kuruluşu ile başlayan ve daha sonraları tekrarlanan göçlerin yayıldığı batı ve güney İran, Kafkaslar, Elcezîre, Irak ve Suriye topraklarında da bu Türk ve Türkmen nesilleri hâlen yaşamakta devam etmektedirler.

IV

SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN YIKILIŞ SEBEPLERİ

İslâm dünyasına getirdiği yeni telâkkiler, değerler ve teşkilât ile, Ortaçağlarda müslüman doğu dünyasına verdiği yeni vechenin yüzyıllarca yaşamasına karşılık, Selçuklu hânedanının nisbeten kısa ömürlü oluşu dikkate değer bir hâdisedir. Selçuklu hâkimiyetinin erken yıkılışının daha ziyade iç sebeplerden ileri geldiği görülmektedir ki, bunları birkaç noktada toplamak mümkündür.

1. Verâset Mes'elesi

Selçuklularda da, tıpkı eski Türk devletlerinde görüldüğü gibi, hükümdarın ilâhî menşe'li olduğu düşüncesine dayanan hâkimiyet telâkkisine göre, Tanrı tarafından verilen siyasî iktidar ve idare kabiliyeti, kan vâsıtasiyle evlâtlara da intikal ettiğinden, bütün hânedan mensupları hükümdar olmak hak ve salâhiyetine sahipti. Saltanat makamında inhilâl vukubulduğu zaman, oğullar bu salâhiyet ve hakka dayanarak, tahtı işgal mücadelesine girişirler ve Türk çevrelerinde, muvaffak olanın daha yüksek

ilâhî kudretle donatılmış bulunduğu kabûl edilir. ve o, hükümdar tanınırdı. Vezir Nizâm'ül-mülk'ün, bu Türk hâkimiyet anlayışından farklı olarak, "devlet ve teb'a sultanındır" ve "halk kâmilen onun âilesi ve bendesidir" şeklinde ifade ettiği eski Doğu ve İslâm telâkkisi hususundaki telkin ve tavsiyelerine ve Selçuklu sultanlarının meşrû velîahdler tâyin etmek ve hattâ bu velîahdler için daha sağlıklarında devlet adamları ve kumandanlardan yemin ile bîat almak gibi gayretlerine rağmen, hânedanın devamı boyunca itibarını kaybetmeyen Türk verâset uslûlü, sebep olduğu fâsılasız anlaşmazlıklar dolayısiyle, Selçuklu imparatorluk ve devletlerini zaafa düşürmüştür. Yalnız ilerde fethi kararlaştırılan memleketlerin hânedan üyeleri arasında taksimi değil, Anadolu Selçuklularında olduğu üzere, elde bulunan toprakların bile şehzâdeler arasında bölüştürülmesi, hânedan mensuplarının ve şehzâdelerin kendi emirleri altındaki kuvvetlerle hissesine düşen ülke, eyâlet ve vilâyetlerde hareket serbestliği içinde yaşamaları Selçuklu devletlerinin taht mücadeleleri içinde parçalanmalarına en büyük sebep teşkil etmiştir. Denebilir ki, saltanat kavgaları Selçuklu tarihini dolduran hâdiselerin yarısını meydana getirecek ölçüdedir.

2. Halife - Sultanlar Mücadelesi

Sultan Tuğrul Bey zamanından beri dünya işleri ile ilgilerinin kesildiğini gördüğümüz halifelerin, verâset kavgaları içinde kuvvetten düşen Selçuklu sultanlarına karşı dünyevî iktidar tesisine girişme-

leri Selçuklu devletini yıkan şiddetli iç ihtilâfların ikincisi olmuştur. Sultanların birbirleriyle uğraşırken, bir de etrafına kuvvetler toplayıp ordular kurup memleket zaptına çıkan, milyonlarca müslümanın derin saygı hisleriyle bağlı bulunduğu, halifelerle savaş meydanlarında karşılaşmak mecburiyetinde kalmaları devletin geleceği bakımından, tabiatiyle müsbet neticeler vermemiştir. Sünnî İslâm dünyasının batı bölgesi korkunç Haçlı isitlâsının ızdırapları içinde yuvarlanır ve sultanlar yakaladıkları her fırsatta bu istilâcıları durdurmak maksadiyle ordular techiz ve sevk ederlerken, müslüman ülkelerini Haçlılardan kurtarmak çareleri düşünmeyen halifeler, Bağdad'da Selçuklu idaresini parçalamak için plân hazırlamadıkları takdirde, saraylarında güzel-yazı meşk ediyorlar veya şiir yazıyorlardı. Bu arada Irak sultanı Mes'ud'un ölümünden sonra Irak kıt'asını ele geçiren halîfe el-Muktefî'yi "Abbâsî devletinin haşmeti yükseldi" diyerek alkışlayan tarihçi İbn Vâsıl'ın ruh haleti de dikkate değer. Abbâsî halifelerinin dünya devleti kurma ihtiraslarının doğurduğu ağır neticelere yukarıda temas edilmişti.

3. Atabeylerin Tahakkümü

Kuvvetli sultanlar zamanında devletin en güvenilir şahsiyetleri olup, merkezde "velîahd" veya eyâletlerde "melik" şehzadelerin yetiştirilmesinde ve imparatorluğun korunmasında birinci derecede hizmet eden atabeylerin, hânedanın zaafa düştüğü tarihlerden itibaren, Selçuklu âilesi mensuplarına

tahakküm etmeleri ve daha sonra kendi âile hâkimiyetleri altında, mahallî hükûmetler kurmaları imparatorluğun parçalanma ve çöküş sebeplerinin üçüncüsüdür. Bilindiği gibi, Fârs'ta **Salgur atabeyleri** (1147-1286), Şam'da **Tuğ-tiginliler** veya **Böri-oğulları** (1104-1154); **Musul** (11271233), **Haleb** (1146-1181) ve **Sincar** (1170-1220) **atabeyleri** veya **Zengîler**, **Cezîre atabeyleri** (1180-1227), Erbil'de **Bey-tigin-oğulları** (1144-1233), Azerbaycan **atabeyleri** veya **İl-denizoğulları** (1146-1225) bu suretle kurulmuşlardı.

4. Dış Müdahaleler

Selçuklu imparatorluğunu sarsan Kara-Hitay savaşı ile imparatorluk çevresinde fazla bir siyasî tesiri bahis mevzuu olmayan Hille Arap emîrleri (Sadaka ve oğlu Dubeys)'in baş kaldırması istisnâ edilirse, Selçuklu İmparatorluğunu çökerten Oğuz istilâsı ve Harezmşahlar tarafından Irak Selçuklu devletinin ortadan kaldırılması dıştan, fakat yine Türkler tarafından yapılan müdâhalelerdir. Haçlı seferleri Anadolu Selçuklu devletini yıkamadığı gibi, bu kıt'aya Moğol istilâsı da Selçuklu hânedanının yalnız Anadolu'ya inhisar ettiği devre tesadüf etmiş, buna rağmen, gördüğümüz gibi, Selçukluların son zamanlarında Türkmen uc beyleri, Moğol zorbalığını kırıp yok ederek, çeşitli devletler kurmağa muvaffak olmuşlardır.

V

SELÇUKLULARDA TEŞKİLÂT

Horasanda kurulan ve teşkilâtı bu müslüman çevrede İranlı vezirler tarafından düzenlenen Selçuklu devletinin askerî, idarî, mâlî bakımlardan İslâmî gelenekleri tâkip edeceği tabiî idi. Memuriyet makam ve rütbe adlarından ve Nizâm'ül-mülk'ün devlet teşkilâtına âit Siyâsetnâme'sinden Selçuklulara bu sahada eski İran ve Abbâsî usullerini devam ettiren siyasî teşekküler arasında bilhassa Gazneli İmparatorluğunun örnek olduğu anlaşılmaktadır. Yerli teb'anın şart ve imkânlarına uymak zaruretinden doğan ve Selçuklu idaresinin, yukarıda sırayla belirtmeğe çalıştığımız ruhu bakımından mütalea edildiği takdirde, daha ziyade bir dış kalıp mâhiyetinde kalan bu teşkilât Nizâm'ül-mülk'ün vezir bulunduğu Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah devirlerinde en sağlam şekilde kurulmuştur. Bununla birlikte Selçuklu teşkilâtında da **"ağacı"** (hâcib), **çavuş, tuğra,** ve **cufga, atabey, sü-başı** v.b. gibi askerî, idarî teşkilât ve devlet posta idaresinde Türk terimlerinin yaşadığını ortaya koyan örnekler olduğu gibi, Türk vezirler de vardı.

1. Hükümdar

Melikşah zamanında, teşkilâtın en gelişmiş seviyesine ulaştığı devirde, meliklerin, tâbi hükûmetlerin, beylerin ve bu arada başlarında birer "sultan" bulunan Gazneli ve Anadolu Selçuklu devletlerinin metbûu olarak "es-Sultan'ul-a'zam" unvanını taşıyan Selçuklu imparatoru devletin sorumlusu olup, bütün ülkelerinde adına hutbe okunur ve para bastırılırdı. Fermanlara, **Büyük Dîvân'ın** kararlarına imza olarak büyük sultanın isminden ibaret olan tuğrası çekilir, tevkîi yazılr ve emir bundan sonra yürürlüğe girerdi. Türkçe adları yanında birer müslüman adı alan (Tuğrul Bey Muhammed, Çağrı Bey Dâvud, Alp Arslan Muhammed, Sencer Ahmed v.b.) ve tahta çıkışlarından sonra, saltanatlarının tasdiki sırasında halife tarafından kendilerine verilen künye ve lekapları kullanan sultanların muharebelerde ve maiyyetle gezilerinde, hâkimiyet alâmeti olarak, başlarının üstünde, atlastan veya altın sırmalı kadifeden yapılmış bir şemsiye **(çetr)** tutulur, dâima beraberinde bulunan askerî muzika takımı **(nevbet)** günde beş namaz vaktinde nöbet çalardı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilen "melik" unvanını hâiz hânedan mensuplarının günde 3 nöbet çaldırmağa hakları vardı. Sultanlar, haftanın belli günlerinde devlet erkânını ve kumandanları huzura kabûl eder, müşaverelerde bulunur, aynı zamanda halkın şikâyetlerini dinler, iktâları tevzî, kadıları tâyin, tâbi devlet başkanlarının hükümdarlıklarını tasdik ve devlete karşı işlenen cürümlerle meşgul yüksek mahkemeye başkanlık ederlerdi.

2. Saray Teşkilâtı

"Dergâh", "bârgâh" gibi terimler ile de anılan **saray**, doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olmak üzere, şöyle teşkilâtlanmıştı: **hâcibler** (başkanı: **hâcib'ül-huccâb** veya **hâcib-i buzurg**), **Cûbdârlar** ("değnekçiler"), **silâhdarlar** (zeredhâne denilen silâhhâne muhâfızları. Başkanı hükümdarın silâhını taşır), **emîr-i alem, câmedâr, şarabdâr, taşadâr** (veya **âbdâr**), **emîr-i çâşnîgîr, emîr-i âhûr, vekil-i has** (sultanın dâiresi halkının nâzırı), **serheng** ve **nedîmler, musâhipler**. Sultanın en güvenilir adamları arasından seçilen bu vazifelilerin her birinin emrinde askerî kıt'alar bulunurdu.

3. Hükûmet

Dîvân-ı saltanat: Beş dîvân (bakanlık) dan kurulu idi:

a — Başında **"Sâhib Dîvân-ı saltanat"** veya **"Hâce-i buzurg"** (başbakan) denilen ve hükümdarın mutlak vekili durumunda olan vezirin bulunduğu **Dîvân-ı Vezâret** ile, buna bağlı olarak,

b — **Dîvân-ı tuğra** (başkanı: **tuğrâî**, vazifesi dışişlerini idare etmektir ki, bu, Selçuklularla ortaya çıkmış ve, Gazneliler v.b. İslâm devletlerinde mevcut olup Selçuklularda da gelişen ve aş. yk. aynı vazifeyi gören **Dîvân-ı İnşâ** veya **Dîvân-ı risâlet**'ten üstün sayılmıştır),

c — **Has** (Saray'a âit), **iktâ** (askere tevzi olunan) ve **haracî** (tâbi gayr-i müslim hükûmetlere âit) olmak üzere üçe ayrılmış bulunan imparatorluk arazisinde ve büyük kasabalardan köylere kadar vergi alınacak nüfus ile herkesin vergiye tâbi varlığını kayıt ve tesbit ederek **şer'î** ve **örfî** vergiler hâlinde, **"âmil"** leri vasıtasiyle, vergileri tahsil edip **"harc"** (masraf) hazînesi ile, haslardan ve tâbi devletlerden alınan vergilere mahsus **"asıl"** (ihtiyat) hazîneyi idare eden **"Dîvân-ı istîfâ"** (**başkanı: müstevfî**),

d — **Dîvân-ı arz'ül-ceyş** (başkanı: **ârız**, millî savunma),

e — **Dîvân-ı işrâf** (başkanı: **müşrif**, umumî teftiş). Burada askerî ve adlî işler dışında imparatorluğun bütün muamelâtı ve memurlarının, bunların bağlı bulundukları dîvân'lardan müstakil bir **işrâf** müessesesi ile kontrola tâbi tutulmuş olması ayrıca kayda değer bir husustur.

Taşrada ise, türlü renklerde bayrakları, **çetr**leri bulunan ve müsâadeye bağlı olmak üzere, para bastıran **melikler** ile **şihnelerin**, umumî vâlilerin ayrı ayrı vezirleri ve merkezdekinden daha küçük ölçüde, birer **dîvânları** vardı (msl. Nizâm'ül-mülk önceleri melik Alp Aarslan'ın veziri idi. Süleyman-şah'ın veziri Hasan b. Tahir Şehristânî idi. Kirman'da Mükerrem b.'l-Alâ, Tûran-şah'ın veziri idi. Kasîm'üd-devle Ak-sungur'un Zerrîn-Kemer adında bir verizi vardı). Şehzâdelerin ve meliklerin yanında, onların askerî, idarî, siyasî bakımlardan yetiştirilmeleri ile vazifeli **atabeyler** bulunurdu. Kökleri Gök - Türklere kadar giden bu mües-

sese de teşkilât ve devlet idaresinde bir Türk yeniliği idi. İmparatorluk çöktüğü sırada atabeylerden birçok devletler kuranlar olduğunu görmüştük. Büyük Dîvâna bağlı eyâlet merkezlerinde **"şihne"** denilen askerî kumandanlardan başka, sivil idareden sorumlu **"amîd"** ler ve ayrıca halktan seçilmiş **"reis"** ler ve belediye işlerine bakan **"muhtesip"** ler bulunurdu. Kısaca zikrettiğimiz bu dîvânlara ve memuriyetlere bağlı olarak, bütün imparatorluğa yayılmış olan **nâibler, vekiller, kâtipler, tahsildarlar** v.b. hayli kabarık bir yekûna ulaşırdı.

4. Askerî Teşkilât

Selçukluların muhteşem devirleri olan Sultan Melikşah zamanında Ortaçağ'ın en büyük askerî gücü meydana getirilmişti ki, daha sonraları Türk-İslâm devletlerine örnek olan bu ordular çeşitli kavimlerden seçme suretiyle alınarak hususî saray terbiyesi ile yetiştirilmiş, tören usûllerini ve protokolü bilen ve doğrudan doğruya sultanın emrinde bulunan **"Gulâmân-ı saray"**, en seçkin kumandanların eğitimi altında her an emre hazır bekleyen **hassa ordusu**, meliklerin, gulâm vâlilerin ve vezir v.b. gibi ileri gelen devlet büyüklerinin askerleri ve tâbi hükûmetlerin kuvvetlerinden kurulu idi. Adları **dîvân** defterlerinde kayıtlı bulunan Gulâmân-ı saray efrâdı yılda dört defa maaş **(Bistgânî)** alırdı. Kumandanları sultanlarla birlikte büyük seferlere katılan veya ağır te'dip darbeleri indiren, şihnelik ve umumî vâlilik yapan hassa ordusu da maaşlı idi. Ayrıca impara-

torluğun her tarafına dağılmış, kendilerine ayrılan iktâ arazilerinden geçimini sağlayan, her an sefere hazır, kalabalık süvari kuvvetleri de (**Sipâhiyân**) mevcuttu. Ancak bunlar kendi iktâlarında yaşayan kimselerdtn (çiftçi, köylü) **Büyük Dîvânca** tesbit edilen belli miktarda vergi (**mâl-i hak**) den fazla bir şey alamazlardı. Aksi hâlde ve kezâ köylü, iktâ sahibi tarafından emlâkine el sürüldüğü, âile dokunulmazlığı haleldar edildiği takdirde Büyük Dîvân'a, hattâ doğrudan doğruya sultana şikâyet edebilir ve iktâ sâhibinden memnun olmayanlar başka bölgelere göçebilirdi.

Askerî teşkilâtta Selçuklu İmparatorluğunda yapılan çok mühim yeniliklerden biri de, bu **askerî iktâ** idi. Bir yandan kalabalık orduların devlete yük olmadan beslenmesini mümkün kılan, bir yandan da memleketin imâr edilmesine yardım eden bu usûlün, vezir Nizâm'ül-mülk'ün bir buluşu değil, fakat eski Türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulmuş tatbikatından ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu usûl imparatorluğun askerî olduğu kadar idarî ve hukukî en sağlam temellerinden birini teşkil ediyordu. Anadolu Selçuklu devletinde, Moğol istilâsı neticesinde nizam bozulunca, verimli iktâ arazilerinin "**yurtluk**" (mülk) hâline getirilmesi, böylece mîrî toprak usulünün soysuzlaşması Selçuklu ordusunun dağılmasını sonuçlandırmış ve Moğol baskısına ilâveten bu iktâsız sipâhilerin ayaklanmaları devletin yıkılmasına başlıca sebep olmuştu.

Ayrıca lüzûmu ânında halktan ücretli asker (**haşer**) de toplanırdı. Orduda birliklerin çeşitli bay-

rakları vardı. Selçuklu ordusunda seyyar hastahaneler ve Anadolu ordularında seyyar hamamlar (çerge) bulunuyordu. Selçuklu ordularına, devletin başından sonuna kadar bilhassa uclarda kendi beyleri idaresinde, asıl vurucu kuvvet olarak büyük hizmetler gören Türkmenleri de ilâve edersek, askerî teşkilât ve ordu hakkında açık fikir edinmiş oluruz.

5. Adliye

Selçuklu adliyesi **şer'î** yargı ve **örfî** yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şer'î dâvalara her memlekette bulunan kadılar bakardı. Bağdad'da fıkıh bilgini bir baş-kadı **(Kaazi'l-kuzât)** bulunur ve o, merkezde mahkeme başkanlığı yaptığı gibi, diğer kadıları da kontrol ederdi. Tereke, hayrat işleri ve Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde mühim bir sosyal yardım müessesesi olan vakıfların idaresi de kadılara âitti. Daha çok Türklerin mensup bulundukları hanefî hukukuna, fakat kısmen de şâfiî fıkhına göre kadıların verdikleri hükme müdahale edilmezdi. Ancak *bir kadı'nın bile bile yanlış verdiği bir hüküm*, diğer kadı'lar tarafından altı imzalanarak, sultana arzedilebilirdi. **Siyâsetnâme**'de "müslümanların kanı ve malı kendilerine tevdi edilmiş" olan kadı'ların öğrenimi ve ahlâkî davranışları üzerinde bilhassa durulmaktadır. Şer'î mahkemeler dışında, örfî ve kanunî dâvaları hâl ile vazifeli ayrı mahkemeler vardı ki, inzibatsızlık, devlet emirlerine itaatsizlik, siyasî suçlar v.b. ile meşgul olan bu teşkilâtın başında **"Emîr-i dâd"** bulunur ve onun taşradaki memur-

ları aynı hususları tâkip ederlerdi. Orduya mensûp kimselerle ilgili şer'î dâvalara da "kadı-asker" ler bakardı. Burada belirtilmesi gereken nokta, Selçuklu teşkilâtında adliyeden sorumlu şahısların Büyük Dîvân ve eyâlet dîvânları ile, yâni hükûmet ile, ilgili bulunmamalarıdır. Böylece herhangi bir siyasî veya idarî tesire mâruz kalmaksızın, adaleti yürütmek mümkün olmuştur.

6. Haberleşme

Selçuklularda peyk'ler ve perende'lerden kurulu sür'atli haber alma teşkilâtı, muntazam bir posta ve askerî, ticarî bakımlardan mühim büyük yollar üzerinde karakollar ve dâimî kontrolü zarurî yerlerde "ribât" teşkilâtı ve "münhî" ler diye anılan gizli istihbarat adamları vardı.

Kısaca tanıtmağa çalıştığımız Selçuklu saray, dîvân, ordu, mâliye ve adliye teşkilâtı, ufak-tefek farklar ve bâzı isim değişiklikleri ile (msl. Dîvân-âlî, Nâib'ül-hazra, Dîvân-ı mezâlim, Hisbe, Şurta, Beyler-beyi, Sü-başı v.b. gibi) atabey devletlerinde, Harezmşahlar İmparatorluğunda, Eyyûbîlerde, Mısır-Suriye'deki Türk ve Çerkes kölemen devletlerinde, Artuklular, Dânişmendliler ve kısmen diğer Anadolu beyliklerinde, XII. yüzyıl ikinci yarısındaki Abbâsî devlet teşkilâtında ve nihayet Osmanlı imparatorluğunda devam etmiş, böylece 800 yıla yakın bir zaman İslâm doğu dünyasında idare kadrosunun düzenlenmesinde örnek olmuştur.

VI

İÇTİMAİ VE FİKRİ HAYAT

1. Sosyal Durum

Selçuklular zamanında sosyal bünye, memleketi elinde tutan saray erkânı ve yardımcıları ile kumandanlar ve askerî kuvvet gibi Türk olan unsur dışında — ahalinin hayat ve meşgûliyetlerine doğrudan doğruya müdahale edilmediği için — umumiyetle daha önceki devir manzarasını muhafaza etmiştir. Devlet memuriyetleri bir nevi irsîlik arzetmekte olup, iktidar değişmelerinde dahi çok kere aynı âile içinde kalıyor, mâlî bakımdan çeşitli eyâletler ve merkezler arasında daha ziyade mahallî şartlar ve gelenekler dikkate alınıyordu. Şehirlerde idarî intisabın veya iktisadî zenginliğin sağladığı imkânlarla ortaya çıkmış olan büyük nüfuz sahibi âileler devam ediyordu. Köylerde "dihkan" lar da bu neviden idi. Halk üzerinde nüfuzlu diğer kalabalık bir zümre de din adamları idi ki, bunlar ve seyyidler ve şerîfler ülkenin her tarafına dağılmış bulunan hanefî, şâfiî mezhepleri mensupları ile, bilhassa Bağdad, Basra, Bahreyn bölgelerindeki şîîler üzerinde tesirli idiler. Şehir ve kasabalarda orta ve küçük ölçüde alış-veriş

yapan tüccarlar, çeşitli esnaf, dükkâncılar, küçük san'at erbabı ayrı ayrı loncalar teşkil etmişlerdi. Ahali umûmiyetle hanefî, şâfiî "reis" lerin, şiîler "nakîb" lerin etrafına toplanmış, yine büyük şehirlerde işsiz-güçsüz takımı da aralarında teşkilâtlar kurmuşlardı. Vaktiyle Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerinde kendilerinden gönüllü ordular vücude getirdiği, sûfiyâne bir hayat yaşayan bu zümreler, rindler, ayyârlar, settârlar v.b. gibi türlü isimlerle anılıyorlardı. Ovalar ve sahralarda, tarlalarda, bağ ve bahçelerde çalışan köylü ise, yukarıda söylediğimiz üzere, topraklarının has veya iktâ durumuna göre. hükûmetin himayesi altında, geçimini sağlamakta idi. Bunlar hukukî yönden şehir ahalisi kadar hür olup, ellerindeki topraklara işleyebildikleri müddetçe ve verâset suretiyle sahip olduklarından, karın tokluğuna çalışan amele durumunda değildiler. Gelişme itibariyle bu umumî durumdan biraz farklı bulunan ve nüfûsunun büyük çoğunluğunu esasen yerleşik Türklerin teşkil ettiği Anadolu'da halk işçi, esnaf, sanatkâr ve nakliyatçı olarak, aşağıda bahsedeceğimiz bütün ticarî ve iktisadî hayata katılmış, böylece refah ve emniyetin sağladığı huzur dolayısiyle, vaktiyle aş. yk. birer kaleden ibaret olan kasabalar büyümüş, genişlemiş ve Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Erzincan, Harput, Amasya, Tokat, Aksaray, Ankara, sâhillerde Sinop, Samsun, Antalya ve Alâiye merkezî hüviyette birer Türk şehri hâlinde yükselmişlerdi ki, bunlardan Aksaray, Kırşehir, Alâiye, Kubâdîye, Kubâd-âbâd gibi bazıları ve Türkçe adlar taşıyan, diğerleri Türkler tarafından tesis edilmiştir.

2. İktisadî - Ticarî Durum

Selçuklu devletinin kurulduğu Horasan kıt'asının iktisadî ve ticarî bakımdan seçkin mevkiini belirtmiştik. Selçukluların İran ve Irak sahasında vücuda getirdikleri siyasî birlik ve kudretli ordunun nezâretinde muntazam teşkilât ve âsâyiş, ticaret yollarının dâima kontrol altında tutulması v.b. dolayısiyle Yakın-doğu ile Orta Asya ve doğu Avrupa arasında ve Uzak-doğu, Hindistan limanlarının aracılık rolünü oynadığı Avrupa ile mevcut ticarî faaliyet büsbütün artmış ve Selçuklu devletlerine mâlî yönden sağlam bir temel vazifesini görmüştür ki, Selçuklu idaresi ve teşkilâtının devamlılığını temin eden âmillerden biri de bu iktisadî kudret olmuştur. İmparatorluk devrinde, giyim, malzeme, donatım ve savaş vâsıtaları bakımından Ortaçağ'ın en büyük askerî gücünün çıkarılması ve sultanların ziyaretlerinde, bayramlarda, şenlik günlerinde, zaferlerin kutlanmasında, düğünlerde kaynaklarımızın kaydettiği ihtişam ve muazzam masraf refahı, zenginliği; aynı zamanda tab'a arasında geçim darlığından doğan herhangi bir hareket görülmemesi de iktisadî dengenin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Bu hususta, bastırdığı paralardan elimize geçen 22 tanesinden 16 sı altın, gerisi gümüş olan Sultan Melikşah devri hakkında kıymetli bilgi veren XIV. yüzyıl yazarı Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî'ye göre Selçuklu ülkelerinin yıllık geliri 21.500 **tümen** kırmızı altın (**zer-i surh**) ve haraç olarak alınan senelik vergi 20.000 miskal altın (**talâ**) idi ki, yekûnu bugünkü hesapla, ortalama 225 milyar liraya baliğ olur ve

aradaki râyiç ve alış farkı da dikkate alınırsa, bunun aş. - yk. 500 milyar liralık bir kıymet ifade ettiği anlaşılır. Melikşah'tan başka Sultan Tuğrul Bey, Alp Arslan, Sencer ve diğerleri de altın para basıtrmışlardır. Kirman Selçuklularında da iktisadî durum gelişmiş olup, bilsassa Kavurd zamanında bastırılmış olan paralar uzun müddet değerini muhafaza etmiş ve tarihçi Efdal'ud-dîn Kirmânî'nin şahâdetine göre yüz elli sene sonra da **"nakd-i Kavurdî"** büyük kıymet taşımıştır. Anadolu Selçuklularında ise, ticaret konusu devletin ana siyasetini tâyin eden başlıca mes'elelerden biriydi. Başlangıçta, Haçlı seferleri dolaysiyle doğuda, bilhassa Suriye'de meydana gelen siyasî karışıklık ve papanın teşviki ile, Mısır ticaretini çökertmek için, denizlerde tatbik olunan iktisadî abluka hararetli ticarî faaliyeti felce uğratmış ve Moğol istilâsı Orta Asya ve kuzey Karadeniz bölgesinin Akdeniz ile olan eşya mübadelesi hareketine darbe vurmuş ve böylece dünya ticareti pek sıkıntılı bir duruma düşmüş iken, Anadolu'nun mevki itibariyle bu bakımdan taşıdığı büyük ehemmiyeti kavrayan Selçuklu sultanları, bilhassa Kılıç Arslan II.'nin son yıllarından itibaren Türkiye'yi kıt'alararası bir transit merkezi hâline getirmeğe muvaffak olmuşlardı. Selçukluların milletlerarası ticarî münasebetlere girdiği bu devrede inşâ edilen yollarda her türlü âsâyiş tedbirleri alınmış, yabancı tüccarların canı ve malı devlet tarafından garanti edilmiş, ülkede muhtemel eşkiya baskınlarına ve denizlerde korsan hücumlarına uğrayan veya gemileri batan tâcirlerin zararları tazmin edilmek maksadiyle bir nevi devlet sigortası

konulmuştu. Büyük konak yerleri ve pazar mahalleri olan merkezlerde hanlar, kapalı çarşılar kurulmuş ve yukarıda söylendiği gibi, sırf ticarî ve iktisadî maksatlarla Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde fetihler yapılmıştı. Ticaret erbabının istirahatleri ve mallarının korunması için ilk defa inşâsına Kılıç Arslan II. tarafından başlanan ve bâzıları san'at bakımından birer mîmârî şaheser değerindeki kervansaraylar (msl. sultan - hanları) zamanla çoğalarak anayollar boyunca sıralanmıştı. Anadolu Selçuklu hükümdarları arasında ilk altın para Kılıç Arslan II. tarafından bastırılmıştı. Bu suretle tarihte belki en müreffeh çağını yaşayan Anadolu'nun zenginliği Avrupa'da âdeta efsaneleşmişti.

Ahîlik ve Teşkilâtı:

Anadolu'da iş hayatı, Ortaçağ'ın diğer beldelerinde olduğu gibi, sıkı kaidelere bağlı loncalar üzerine kurulmuştu. Bu müesseseler her zanaat kolunda çalışan kimseleri, birer "pîr" in mânevî üstünlüğüne inandırarak, mesleğin icaplarına sadık ve bütün kaidelerine tamamiyle bağlı "mürid" leri hâline getiriyordu. Loncalarda meslekler inhisar altında tutulur, belirli dükkân veya imalâthane sayısına göre. adları ve künyeleri kayıtlı belirli sayıda usta ve işçi bulundurulur, çıraklıktan ustalığa geçmek isteyenler, diğer ustalar huzurunda hususî bir imtihandan geçirilerek, başarı gösterenlere törenle "ustalık" pâyesi verilirdi. Müessesenin en usta ve hürmete değer mensubu loncanın başkanı olup ahî ünvanını taşıyordu. Tesir ve nüfuz itibariyle bir tarikat şeyhi durumunda olan ahî'den başka onun

emirlerini icra ile vazîfeli **"yiğit-başı"** veya **"server"** denilen ikinci bir idare âmiri vardı. Loncaya bağlı işçi ve çıraklara **"fityân"** denilirdi. Ayrıca bir şehirdeki ahîlerin başkanına da **"Ahî baba"** adı verilirdi. Böylece birçok ahîler (ihvân) yiğit-başılar (serverân) ve gençler (fityân) in bulunduğu şehirlerde, bunlar, memleket ekonomisinin hâkim kitleleri olarak, idarî ve siyasî mes'elelerde söz sahibi idiler. O kadar ki, Selçuklu devleti parçalandığı zaman, yukarıda zikrettiğimiz başlıca merkezlerde, kendi teşebbüsleriyle bir nevi cumhurî idare kurmak suretiyle cemiyeti dağılmaktan kurtarmış ve Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşuna kadar durumu muhafazayı başarmışlardır. Anadolu beyliklerinde de dinî-askerî bir tarikat olarak pek mühim mevki işgal ettiğini seyyah **İbn Battûta**'dan öğrendiğimiz bu teşkilâtın esası, Abbâsî halifesi en-Nâsır li'dînillâh (1179-1225)'ın İslâm ülkelerinde mânevî birliği sağlamak maksadiyle ortaya attığı **fütüvve** (gençlik) tarikatine dayanıyordu. En-Nâsır islâm hükümdarlarını bu tarikate sokmağa muvaffak olmuş, onlara **Remy'ül-bunduk** imtiyazını tevcih etmiş ve Giyâs'üd-din Keyhusrev I, Mısır Türk sultanı Baybars v.b. hükümdarlar hususî fütüvve üniformasını törenle giymişlerdi. Bu dinî, askerî tarikat, daha sonra, mensupları arasında birçok meslek ve san'at erbabının da bulunması dolayısiyle, gayesine de uygun olarak, iktisadî sahaya intikal ettirilmek suretiyle meydana gelen ahîlik teşkilâtı, çeşitli zamanlarda yazılmış **fütüvvet-nâme**lerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu devamınca da varlığını muhafaza ederek, esnaf ve dâvaları ile meşgul olmuş ve lon-

calar kalktıktan sonra dahi, onun yerleştirmiş olduğu karşılıklı saygı geleneği esnaf birlikleri arasındaki dayanışma duygusunu devam ettirmiştir.

Ahî teşkilâtının ehemmmiyeti bakımından şunu belirtmek lâzımdır ki, dinî temele dayanan ve her loncanın belli günlerde toplanarak kendi mes'elelerini konuştuğu hususî tekyeleri (kulüpleri) bulunan bu kuruluşa hıristiyanların kabûl edilmemesi, müslüman Türk meslek erbabına cemiyette imtiyazlı bir mevki sağladığından, hem san'atın ve mesleğin müslümanlar tarafından icrası mümkün olmuş, bu suretle Türkler tedrîcen şehir iktisadiyatını da ele geçirmiş, hem de çeşitli meslek ve san'atlarda çalışan, fakat loncaya dâhil bulunmadığı için türlü zorluklarla karşılaşacağı tabiî olan gayr-i müslim unsurun İslâm dinine girme yolu ile Türkiye'nin büyük ölçüde islâmlaşması temin edilmiştir. Çünkü Anadolu'nun Türkleşmesinde nasıl tazyik ve katl-i âm gibi hâdiseler mevcut değil ise, islâmlaşmasında da gayr-i müslimlere siyasî ve idarî baskı yapıldığı ve bu yüzden kitleler hâlinde bunların İslâm dinine girdiği vâkıası görülmemektedir.

3. Dinî Hayat

Selçuklular sünnîliğin dört mezhebinden hanefîlik ile kısmen de şâfiîliğe girmişlerdir. Çünkü, aslen Türk olması muhtemel Semerkand'lı Ebû Mansûr'-ül-Mâturîdî (ölm. 944) tarafından, Mâverâünnehir bölgesinde, insanda irâdeyi kabûl etmek suretiyle ilâhî emri akıl ve delillerle isbat cihetine gidilerek

şerîati aklî plâna intikal ettirmek ve hukukî yön-lerini de daha ziyade Türk çevresinden almak yolu ile geliştirilen hanefilik, düşünce tarzı bakımından gerçekçi olan Türkler arasında en çok yayılan mezhep olmuş; ayrıca durum ve ihtiyaca göre yeni hükümler koymağı caiz sayarak Türk devletlerince islâmî hukuk düzenini zaman ve şartların icabına uydurmağı mümkün kılması sebebi ile de, başta Selçuklular olmak üzere, diğer Türk siyasî kuruluşlarının resmî mezhebi durumuna yükselmiştir. Abbâsî halifelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri iki iktidar arasındaki bağı büsbütün kuvvetlendirmiştir. Bundan sonra, islâmî akîdelere sıkı sıkıya bağlı olan mâlikî ve hanbelî mezhepleriyle hanefîliği uzlaştıran, daha mûtedil, şâfi'î mezhebi de, bilhassa Sultan Tuğrul Beyin veziri Amîd'ül-mülk'-ül-Kündürî'nin Eş'arîleri lânetleme ve şâfi'î mensuplarına baskı yapma siyasetine son veren ve memleketi terketmek zorunda kalmış büyük şâfiî fakîhlerinin geri gelmelerini sağlayan vezir Nizâm'ül-mülk'-ün gayretleri dolayısiyle Selçuklu imparatorluğunda ve Türkler arasında revaç bulmuştu. Sünnîliğin bayrakdarlığını yapan Selçuklu idaresi islâmiyetin "gazâ" fikri ile Türkün fütûhat anlayışını birleştiren bir siyasî kuruluş olduğu için, müslüman ülkelerde hâkimiyet sağlandıktan başka, Fâtımîlerle mücadele mâna kazanmış ve Haçlılara başarı ile karşı koymak mümkün olmuştur.

Din bilginleri:

İslâm dünyasının büyük fıkıh, kelâm, tefsîr ve hadîsçilerinden çoğu Selçuklu İmparatorluğu çağın-

da yetişmiştir. Türkçeye de tercüme edilen **er-Risâlet'ül-Kuşeyriye**'nin müellifi sûfî **Ebû'l-Kaasım Kuşeyrî** (ölm. 1072) ve oğlu, **et-Teysîr** adlı tefsîrin yazarı, **Ebû Nasr Abd'ür-Rahîm,** şafi'î fakîhlerinden ve Bağdad Nizâmiyesi hocalarından **Ebû İshak Şîrâzî** (ölm. 1083), birçok eser sahibi **Ebû'l-Ma'âlî Cuveynî** (ölm. 1085), İslâm dünyasının en büyük mütefekkirlerinden ve Bağdad Nizâmiyesinin rektörlüğünü yapmış olan kelâmcı **Gazâlî** (ölm. 1111), ikinci şâfiî diye anılan, Amûl Nizâmiyesi hocası, **Fahr'ül-islâm Abd'ul-Vâhid** (ölm. 1108), büyük hanefî fakîhi ve kaazi'l-kuzât **el-Hatibî** (ölm. 1079), hanbelî fakîhi, hadîsçi ve ünlü sûfî **Abullah'ul-Ensârî** (ölm. 1108), eserleri medreselerde el kitabı olarak okunan tefsîrci ve gramerci **Ali'ul-Vâhidî** (ölm. 1076), Mâverâünnehir'in büyük hanefî fakîhi ve tefsîrcisi meşhûr **Usûl** müellifi **Pezdevî** (ölm. 1089), **el-Mebsût** adlı eseriyle hanefîler arasında büyük şöhret yapan **Serahsî** (ölm. 1090), fakîh, filozof, şâir olup, eserlerinden bir kısmı Türkçe'ye de tercüme edilmiş olan **Ayn'ül-Kuzât ül-Hemedânî** (ölm. 1130), Sultan Sencer devrinin mezhebler tarihi mütehassısı, **Kitâb'ül-milel ve'n-nihel** yazarı **Muhammed Şehristânî** (ölm. 1153), **Mesâbih'üs-sünne** yazarı **Begavî** (ölm. 1116) hep kendi zamanlarında ve daha sonra İslâm ilim ve fikir hayatında yüzyıllarca tesirli olmuş sîmalardır. Haçlı seferleri ile Moğol istilâsı dinî öğretim bakımından bir durgunluk devri getirmiş ise de, XIII. yüzyılın sonlarında, yine Anadolu'da kıymetli eserler yazan bilginler yetişmiş, msl. **Envâr'üt-tenzîl** müellifi ünlü tefsîrci **Kaazi'l-Beyzâvî** (ölm. 1291), bir kısmı mantığa, bir kısmı da kelâma

dâir olan **Metali'ül-envâr** adlı eserin yazarı **Sirâc-üd-dîn Urmevî** (ölm. 1283) ve felsefî kelâm hareketini canlandıran, aynı zamanda astronom **Kutb'üd-dîn Şîrâzî** (ölm. 1310) bu geleneği sonraki nesillere aktarmışlardır.

Burada, sünnîliği bu derecede himaye eden ve kendileri samîmî, dindar müslüman olan Selçuklu sultanlarının, ananevî terbiye ve telâkkileri icabı, aslâ mutaassıp olmadıklarını da ayrıca belirtmek lâzımdır. Sultan Alp Arslan'ın, Melikşah'ın gayr-i müslimlere karşı olan "babaca" tutumu mâlûmdur. Sultan Sencer de huzurunda dinî, felsefî konuşmalar yaptırırdı. Süryânîlere ve Ermenilere karşı dâima anlayışlı davranan Kılıç Arslan I, Malatya'nın süryânî patriği ile Kitâb-ı mukaddes üzerinde münakaşaya girişecek ve Konya'da bazı evlerin bahçelerini mermer heykellerle süsletecek kadar geniş fikirli olan Kılıç Arslan II, saraylarının kapılarını ve duvarlarını kabartmalar ve kadın, erkek resimleri ve yaptırdığı Konya surlarını heykeller ile süsleyen Alâ'üd-din Keykubâd I. ve tasvirli paralar bastıran Keyhusrev II v.b. her türlü dinî taassuptan uzak kimselerdi. Selçuklular devrinde kitabî din baskısı yapan medreselerin büyük etkisi altındaki bâzı şehirler dışında umûmiyetle halk serbest düşünceli idi. Bilhassa Türk köylü ahalisi hattâ hanefî mezhebine karşı da fazla bir alâka duymuyordu. Bunlar daha çok, tasavvuf ile ilgili râfızî inançlara sahip bulunuyorlardı ki, bu, başta Selçuklu olmak üzere, İslâm-Türk düşünce tarihinin mühim konularından biridir:

Sûfîlik ve tarîkatler:

Selçuklu devletinin kurulduğu yer olan Horasan siyasî, iktisadî yönlerden olduğu gibi, dinî bakımdan da kesin tesirli rol oynamıştır denebilir. Buranın eski Grek ilim ve felsefine âşina olan Basra, Kûfe, Bağdad bölgesinden, aynı zamanda aslında "varlık birliği" ci telâkkileri taşıyan Hindistan'dan gelen fikir cereyanlarının birleşme merkezi olduğu düşünülür ve bu iki düşüncenin İslâm düşünürleri tarafından, kendi kâinat görüşleri ile birlikte, oturdukları sahanın örf ve âdetleriyle uygun şekilde kaynaştırılması neticesinde doğan İslâm tasavvufunun, Türkler geldiği zaman canlı bir devresini yaşadığı hesaba katılırsa, durumun ehemmiyeti takdir olunur. İslâmiyette türlü tarîkatlerin meydana çıkmağa başladığı XI. yüzyılda bu fikirlerle kaynaşmakta olan Horasan'da mevcut çok kuvvetli "tezkir muhîti" ile, zâviyelerde, hankahlarda etraflarındaki müridleri ve dervişleri ile ruhânî bir hava içinde yaşayan ve hakikatin kitaptan (Kur'an) değil, fakat his yolu ile idrâkinin mümkün olduğunu iddia eden, bu sebeble medreseye cephe alan ve dinin mekruh kıldığı raks ve musikîyi ön plânda tutan şeyhler, kuzey bozkırlarından şâmânî inançlar ile beslenmiş vaziyette gelerek, islâmiyetin nassî kaidelerine pek uyamayan Türkmen kitleleri üzerinde tabiatiyle fazlasiyle tesirli olmuşlardı. Devrin büyük şahsiyetlerinden çoğu, yukarıda söylediğimiz gibi, aynı zamanda sûfî idi. Meşhûr kelâmcı Gazalî açıktan açığa Grek felsefesine cephe almış ve onun, zekâsı ve derin kavrayışı ile, kelâmı sûfî görüşle uzlaştırıarak ortaya koyduğu yeni İslâm tasavvufu yüzyıllarca

hükmünü yürütmüştü. Diğer taraftan, İslâm dünyasının büyük tarîkatleri olup **Abd'ul-Kaadir Gîlânî** (ölm. 1166) tarafından kurulan ve Anadolu, Hindistan ve İspanya'ya kadar yayılan **"Kaadirîlik"**, Harezmli şeyh **Necm'üd-dîn Kübrâ** (ölm. 1221) tarafından kurulan **"Kübrevîlik"** ve XIII. yüzyılda kurulan **"Ekberîlik"** arasında bilhassa Kübrevîlik, eski Türk "alp'lık" vasıflarını ihtiva eden **melâmî** fikirlerle, telâkki, merasim ve âyin bakımlarından Türk psikolojisine uygun sadelik, ahlâkî ve estetik esaslara sahip bulunuyor ve kamlıktan mülhem olarak "semâ" i koymak ve şartlarını tâyin etmekle Anadolu'daki **Mevlevîliğe** temel vermiş oluyordu. Dördüncü büyük tarîkat **Yesevîlik** ise kendisi Türk olan **Ahmed Yesevî** (ölm. 1166) tarafından kurulmuştu. Özellikle, sonuncusu, islâmiyeti Türkler arasında yaymak maksadiyle, hayli Türk örf ve âdetleri ile bezenmiş olup, tarîkatin dili de Türkçe idi. (**"Yesevî'nin Hikmetleri"**). Doğrudan doğruya halk tasavvufu durumunda olması itibariyle de diğer tarîkatlerden ayrılan Yesevîlik bir yandan Türkistan, Efganistan, Altın-ordu bölgesi ve kuzey İran'da yayılırken, bir yandan da Orta Asya'da **Nakşbendîlik** ve, pek elverişli bir çevre olarak bulduğu Anadolu'da **Bektâşîlik** ve benzeri tarîkatlerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştı ki, bu muvaffakiyeti İran ve Türk sûfîlik anlayışları arasındaki farkta aramak doğru olur.

Türk sûfîliği:

Bu fark, bilhassa, gayesi daha ziyade san'at olup, tasavvufî hâli san'atkârane bir dünya

görüşüne vâsıta sayan ve onu kavimler, devirler üstü bir düşünceye yöneltmiş olan İran telâkkisine karşılık, Türk telâkkisinin doğrudan doğruya ahlâkı, sadeliği, ruh temizliğini gaye saymasında ve onun, eski Türk alp'lık ve fütûhat düşüncesi ile olan bağlantısında belirir ve bu sebeple Türk tasavvufu mensuplarının Anadolu'ya geldiklerinde bu görüşü telkin etmeleri neticesinde, taraftarlarının sınır boylarında büyük hizmetlerde bulunmaları mümkün olmuştur. Böylece aslında birer Orta Asya eski Türk "alp" ı olan cengâverler, "baba" lar, "abdal" lar diye adlandırılan Türk şahsiyetlerinin rehberliğinde, Horasan'ın ruhânî havasında "alp-eren" ler, savaş ülkesi Anadolu'da ise, "gazî" ler olarak vatanî vazîfelerini ifâ etmişler, Osmanlı İmparatorluğu devrinde de Rumeli uclarında aynı vazifeyi yerine getirmişlerdir. Yesevîlikten doğan Bektaşîliğin aynı zamanda askerî sınıfın resmî tarîkati hâline gelmesi de bundan dolayıdır.

Diğer taraftan, İslâm-Türk tarîkatlerinin doğuşunda Türklerin İslâm olmazdan önce taşıdıkları dinî düşüncelerin tesirli olacağı ve Türk tasavvufunda izler bırakacağı ne kadar tabiî ise, aslında bir iktidar mücadelesi konusu iken, İran sahasında islâmî cilâya bürünmüş Zerdüştlük, Mani ve Mezdek dinleri gibi eski inançlarla hüviyet birliği kazanarak, bir nevi mezhep kisvesi altında meydana çıkan şiîlik cereyanının da — Peygamber âilesine derin bir muhabbetle bağlı kalmak, ehl-i sünnet akîdelerinin müsamaha tanımaz sertliğine cephe almak v.b. gibi hususlarda aynı görüşü taşıyan ve ortak kaynaklardan beslenen tasavvuf hareketi ile birleşmesi dola-

yısiyle — Türk düşüncesinde yer etmesi de o kadar tabiî idi. Nitekim XI. yüzyıldan itibaren belirmeğe başlayan halk velîleri: Türkmen "babaları" nda da aynı eğilim şiddetle hissediliyordu. Eski Türk **Kam-ozan** (halk şâiri-efsuncu) tavırları ile ortaya çıkan bu râfızî telâkki sahipleri hiç bir yadırgama uyandırmadan, Türkmenler arasında büyük bir sevgi ile karşılanıyor ve sayılıyordu. Hattâ yalnız geniş halk kitleleri değil, birer sünnî müslüman olarak islâmiyetin korunmasını da taahhüt ettiklerini ve bu itibarla şiîlik ve kolları gibi râfızî cereyanlara karşı amansız mücadelelerde bulunduklarını gördüğümüz Türkmen hükümdarları (Selçuklu sultanları) bile şiî telâkkilerle dolu fikirlerin yayıcıları olan sûfîlere karşı hürmetkârane davranıyorlardı. Msl. Tuğrul Bey, Alp Arslan. Melikşah zamanlarının ünlü sûfîleri, **Baba Tahir Uryân, Ebû Saîd Ebû'l-Hayr** v.b. pek itibarlı kimselerdi. Bir yandan halkı temsil eden bu sûfîler, bir yandan da aydınlara hitap eden yukarıda adlarını zikrettiğimiz büyük sûfîler iki cepheli sûfîlik cereyanının gelişmesine yardımcı olmuşlardır ki, tasavvuf hareketleri, bu iki cephesi ile, Anadolu'ya intikal etmiştir.

Muhy'id-din Arabî:

Anadolu tasavvuf bakımından büyük şahsiyetlerin yeri olmuştur. Bu sûfîler gerçekten yüksek bilgili ve zekâ, bediî duygu, edebî kabiliyet yönlerinden seçkin kimselerdi. Esasen Anadolu'da msl. Muhy'iddin İbn'ül-Arabî (ölm. 1240) gibi nâdir yetişen sistemci bir din filozofunun çalışmasına elverişli zemin bulunuşu memleketin mânevî ve ruhî vasfını ortaya

koymağa yeter. Aslen Endülüslü olan Muhy'id-din İbn'ül-Arabî islâmî ilimleri öğrendikten sonra, tasavvufî ve felsefî hava içinde "keşif" lere başlamış ve hac maksadiyle ziyaret ettiği Mekke'de Abdullah'ül-Ensârî'nin ve Gazâlî'nin eserlerinden faydalanmış, sonra Anadolu'ya geldiği zaman hürmetle karşılanmış, sultanların ihsanlarına nâil olmuş ve Konya'da yerleşmişti. İçlerinde en mühimleri **el-Fütûhat'ül-Mekkiye. Fusûs'ül-hikem, İşâret'-ül-Kur'an, Cevâhir'ün-nusûs** v.b. olmak üzere 250'ye yakın kitap ve risale yazarak, bu bakımdan da erişilmez bir dereceye ulaşan Muhy'id-din İbn'ül-Arabî'ye göre, en yüksek ve gerçek bilgi, akıl yolu ile idrak olunan değil, fakat Allah'ın ancak derin ve samimî sûfî terbiyesinden geçmiş kimselere (insan-ı kâmil) bağışladığı "marifet" idi. İbn'ül-Arabî'nin asıl büyüklüğü, ayrı ayrı kaynaklardan gelen ve o zamana kadar halline muvaffak olunamayan çeşitli ve birbirine zıt metafizik görüşleri, ortaya koyduğu "**varlık birliği**" (vahdet-i vücûd) görüşü ile, geniş ölçüde bir birlikçi düşünce içinde uzlaştırmış olmasıdır ki, buna göre, gerçek varlık tektir ve o da Allah'tan ibarettir. Dünya ve kâinat onun geçici belirti ve gölgesinden, insanlar da onun dış görünüşünden başka bir şey değildir. Yâni he rşey, her varlık ayrı ayrı cephelerden Allah'ı temsil ve ifade etmektedir. Yine bu telâkki ile ilgili olarak İbn'ül-Arabî'nin meşhur "**hazarât-ı hamse**" (beş kat) nazariyesinden meydana çıkan "**insan-ı kâmil**" Allah'ı kendinde yansıtan bir varlık olduğu için onun "ilmi" Allah'ın "ilmi" demek olur ki, esasen tasavvuf tatbikatında çeşitli merhaleleri aşmak ve nihayet

nefsinden tamamiyle sıyrılıp, kendinin aynı olan gerçek varlıkta erimek suretiyle, Allah'ta yansımış, "gayb" mertebesine yükselen "insan-ı kâmil" için ezelde ve ebedde artık meçhûl bir şey kalmamıştır. O, geleceği keşfeder, insanlara gâibden haber verir, eşyayı da sihir yoluyle kendi hükmü altına alır...

Bunları biraz ayrıntılı olarak belirtmemizin sebebi, bu, Selçuklu devri büyük sûfîsinin İslâm dünyasında ve ayrıca Türkiye'de son zamanlara kadar devam eden tesirini açıklamaktır. Arap edebiyatının birinci sınıf üslûpçularından biri olarak onun kaleme aldığı fikirleri, sonra, talebesi ve mânevî evlâdı, ünlü sûfî **Sadr'üd-din Konevî (ölm. 1274)**, tarafından devam ettirilmiş ve hattâ o, üstadının **Şeyh-i ekber** (en büyük şeyh) ünvanına nisbetle **Ekberîlik** adlı bir tarîkat kurmuş ve kendisi, "ehl-i kitâb" olan kadılar tarafından küfürle suçlandırılmasına rağmen, **Fahr'üd-din Irâkî** (ölm. 1287), **Müeyyed'ül-Cendî** (ölm. 1291), **Sâd'üd-din Farganî** (ölm. 1299) v.b. gibi büyük sûfîler yetiştirmiş ve Ekberîlik İran'da, Yemen'e kadar Arabistan'da, Hindistan'da yayılmış ve XIV. - XVIII. yüzyılların şöhretli sûfîleri: **Dâvûd-ı Kayserî, Kutb'üd-din İznikî, Yazıcı-oğlu Mehmed, Câmî, İbrahim Gülşenî, Şa'rânî, Abd'ül-Ganî'l-Nâblusî** v.b. hep onun izinde yürümüşlerdir. İslâm dünyasının hemen her tarafında eserlerine şerhler yazılan ve hakkında birçok çelişik şeyler söylenen İbn'ül-Arabî'nin Türkiye'de hâlâ tesirleri sezilmekte ve bazı eserleri yeniden basılmaktadır. Bunlardan biri de onun sanılan bir rüya tâbirnâmesidir. Ünlü sûfînin aslında böyle bir eseri mevcut bulunmamakla beraber, bu vesile ile şu hakikat

ortaya çıkmaktadır ki, gerek Ekberîlik, gerek ondan mülhem Bektaşîlik v.b. gibi tasavvufî cereyanlar ve halk tarîkatlerinde gerçek felsefî görüş yerine onun tatbikî tarafları revaç bulmuş, her yerde her şeyh veya derviş için kerâmetler tasavvur edilmiş, basit halkın zihninde kolaylıkla yer eden kehânetler, keşf, esrar perdesini açmak iddiaları, müsbet düşünce melekesinden mahrum bıraktığı ve, aynı zamanda, dinî terbiyesinde menfî tesir yaptığı halkı hakikatlerden, gözlem ve tecrübeye dayanan ilim zihniyetinden uzaklaştırmıştır.

Mevlâna:

Anadolu'nun diğer büyük sûfîsi Mevlâna Celâl'üd-din (ölm. 1273) tarafından esasları atılan Mevlevîlik'e gelince; bu, mâhiyet itibariyle san'at, ahlâk ve ilmin üstünde olup, mukaddes kitapları bile çok kere vâsıta sayan Ekberîlikten farklıdır ve Horasan'ın melâmî telâkkilerine dayanmaktadır. Düşüncede doğrulduğu ve harekette edebi şiâr edinip, kıyafet, şekil ve merasime ehemmiyet vermeyen "varlık birliği" ci melâmîlik, Selçuklular geldiği sıralarda Mâverâünnehir ve Horasan'da çok yayılmış, Gazâlî'nin hürmetle bahsettiği **Muhammed Mâşûkî** gibi Türkmen melâmî şeyhleri yetişmiş bulunuyordu. Melâmîliğin riyâdan, kibirden, övünmekten ve ihtirastan sakınmak, Allah'a iman ve Peygamber'i taklitte samimî olmak, kerametlere inanmamak gibi esasları ile namaz ve zikr kabilinden merasimlere bağlı kalmamak gibi insanı tekellüften uzak tutan fikirleri, kendi "alplık" telâkkisine, sadelikten hoşlanan gerçekçi ruhuna uygun düşen Türkler tarafın-

dan büyük alâka ile karşılanmış, bu samimî ve insanî duygulara savaş-severlik ruhu ve eski inanclarından birkaç unsur ilâve etmek suretiyle aşk ve cezbeyi birinci plâna çıkaran, böylece, şerîate uygun veya bâtınî bir takım tarîkatlerin doğuş ve gelişmesinde âmil olan Türk melâmîleri **"Horasan erenleri"** diye anılmış ve bu tâbir, sonraları, Horasanlı olsun - olmasın melâmî fikirlerini taşıyan her şeyh ve derviş için de kullanılmıştır. XIII. yüzyıl başlarında Kübrevîlik tarikatinin esaslarını koyarken şeyh Necm'üd-din Kübrâ "semâ" denilen mûsikîli raksı ve "mücâhede" yi, yâni savaş-severlik ve mücadelecilik gibi çevresinin âdet ve temâyüllerini ihmâl etmemişti. Onun yetiştirdiği talebelerden bir kısmı, Moğol istilâsı dolayısiyle, Anadolu'ya gelmiştir ki, bunların başlıcalarından biri, Sultan Alâ'üd-din Keykubâd I. adına **Mirsâd'ül-ibâd** adlı eseri yazan Necm'üd-din Dâye (ölm. 1256), diğeri de Mevlâna'nın babası Bahâ'üd-din Veled idi. Bu itibarla babası ile birlikte Anadolu'ya gelerek Konya'da yerleşen Mevlâna'nın mürşidliğini yaptığı Mevlevîlik telâkkilerinde melâmetî fikirlerin ve estetikte eski Türk âyinlerinin izleri bulunması tabiî idi. Kuvvetli bir medrese tahsiline sahip olarak yetişen Mevlâna, daha ziyade bir gönül adamı, fevkalâde bir şâir olması sebebiyle, kolayca "ilim ehli" vasfından "hâl ehli" vasfına kaymış ve bilhassa sûfî-melâmî fikirlerle dolu olarak Tebriz'den Anadolu'ya gelen Şems-i Tebrîzî ile sohbetlerinden sonra, kendini büsbütün mânâ âlemine atarak, kuvvetli edebî kabiliyeti ile, telkinlerine başlamış, meşhûr **Dîvân-ı kebîr**'i, bilhassa edebiyatta yüksek bir değer taşıyan büyük Mes-

nevî'si, şiirin sihirli kudreti ile insanların doğrudan doğruya hislerine hitap hususunda ona mükemmel yardımcı olmuştur. Mevlâna'nın insaniyetçilik deyimi ile hülâsa edilebilecek olan ana fikri din, mezhep, soy farkı gözetmeyen, üniversel bir hüviyet taşır. Sultan Keyhusrev III. devrinin meşhurlarından Alem'üd-din'in söylediği "Her peygamberi ümmeti sever, fakat Mevlâna'yı bütün din ve devlet sahipleri sever" sözünde mânasını bulan bu düşünüş, umumiyetle Türklerin, hususiyetle Selçuklu idarecilerinin geniş toleranslı tutumunun ifadesi olarak, Rum, Ermeni, Yahudî v.b. Türk ve müslüman olmayan unsurlar için mukavemeti imkânsız bir câzibe teşkil etmiş, bu sebeple bu büyük Türkün ölümü Anadolu Selçuklu ülkesinde islâm-hıristiyan her çeşit halk için hakikî bir mâtem yaratmış, onun fikirleri insanları selâmete götürecek bir telâkki olarak yaşamakta devam etmiş ve bu kavramı dile getiren Mesnevî'si birçok çevrelerde "ikinci Kur'an" sayılmıştır. Mevlâna karşılıksız bir Allah sevgisinden ibaret saydığı sûfiyâne aşka, ulu varlığa, Tanrıya doğru bir mâneviyat bütünü hâline getirdiği insan ruhunun tam bir cezbe ve teslimiyet içinde koşmasını güzel san'atların üç mühim kolu olan şiir, mûsikî ve raksı fevkalâde bir âhenkle kaynaştıran semâ'ın rehberliğinde temine muvaffak olmuştu. Ancak, anlaşılacağı üzere, Mevlâna'nın telâkkilerinde mücâhede ve mücadeleye fazla yer verilmiyordu. İbn'ül-Arabî bile, kâfirlere karşı islâmiyetin silâhla müdafaasını tavsiye ettiği hâlde, sulh ve sükûncu Mevlâna siyasî ve idarî mes'elelere karışmamış, Moğollarla dahi hoş geçinme yollarını aramış ve isti-

lâcılarla işbirliği yapan Muîn'üd-din Pervâne ile iyi münasebetler kurmuş, telkinleri daha çok yüksek aydın tabakaya hitap ettiği için, başta Türkmenler olmak üzere, halk kitleleriyle fazla ilgilenmemiştir ki, daha sonraki yüzyıllarda Mevlevîliğin dâima iktidarla işbirliği yaparak geleceğini teminat altına alma vasfı böylece kendini göstermiştir. Bütün usûl ve kaideleri ancak XV. yüzyılda tesbit edilen Mevlevîliğin her cihetçe geniş kitleler seviyesinin üstünde bulunması, dilinin bile Farsça olması, onun yüksek âilelere mahsus bir zümre tarîkati hüviyetini çizmiştir. Mevlâna'dan sonraki ilk iki halifeyi tâkiben posta geçerek **Dîvân, İbtidâ-nâme, Veled-nâme, Rebâb-nâme** gibi eserleri ile Mevlevîlik sûfîliğini kalıplaştıran ve halifeliği kendi âilesi tekeline almakla bir "çelebi hânedanı" kurulmasını sağlayan, Mevlâna'nın oğlu, **Sultan Veled** (ölm. 1312) dahi anadili olan Türkçe'yi ince düşünceleri ifade yetersizliği ile itham ediyordu. Halbuki Anadolu Türk çevresinin hakikî sîması Yunus Emre o yetersiz denilen dilde en ince mazmunları, dinî, tasavvufî kavramları büyük kolaylıkla söyleyebilmiş ve Türk edebiyatının şaheserleri olan şiirlerini yaratmıştı. Çünkü Yunus geniş Türk kitlesini biliyor, halkı temsil ediyordu.

Râfızî inançlar:

Gerçekten Anadolu Selçuklu devletinde Mevlevîlik ve Ekberîliğin dışında da cereyanlar vardı. Bu sebeple tâ Horasan'da başlayan ikilik buralarda devam etmekte idi. Daha ilk göçler sırasında "dâr'ülcihâd" sayılan Anadolu'ya Türkmen boyları ile birlikte birçok Türkmen babaları gelmiş, Yesevî der-

vişleri, Horasan erenleri, yavaş yavaş islâmlaşmağa başlayan merkezlerde yerleşmişlerdi. **Bunlar arasında** dinî bakımdan en mühim rolü oynayanlar elbette, İrânî kültüre yatkın saraylarda hükümdarların ve devlet adamlarının himayesinde Arap ve Fars dillerinde şiirler, şerhler yazan sûfîler değil, eski kam ve ozanlardan intikal eden bir kutsallıkla çevrili, garip kıyafetleri, cezbe hâlinde yaşayışları ile eski dinî hâtıraları islâmî cilâ altında devam ettiren ve Oğuz boylarına kendi dilleri ile hitap eden **baba**'lar idi ki, bunlar, islâmiyetin eski Türk geleneklerine uygun düşen sûfiyâne, fakat halk tarafından anlaşılacak derecede basitleştirilmiş, dolayısiyle oldukça bozulmuş ve Selçuklu devletlerinin resmen kabûl ve müdafaa ettikleri sünî inançlardan çok farklı bir şeklini telkin ediyorlardı. Moğol istilâsının sebep olduğu büyük göç, bu zümrelerden olup Orta Asya telâkkilerine ve melâmiliğe bağlı, sâbit meskenleri, belirli yaşayış tarzları olmayan, dinin şeklî merasimlerine ve devrin sosyal alışkanlıklarına ehemmiyet vermeyen **Kalenderîlik** mensupları ile, XII. yüzyıl sonlarında Türk şeyhi Kutb'üd-din Haydarın kurduğu **Haydarî**'liğe girenler tarafından Anadolu'nun doldurulmasına âmil olmuştu. Böylece üzerlerinde çok tesirli oldukları kalabalık Türkmen kitleleri arasında şiî akîdeleri ve bâtınî fikirleri yayan msl. **Şeyh Arslan, Baba Merendî** gibi Kalenderî, Haydarî Türkmen babaları, nihâyet Sultan Giyâs'üd-din Keyhusrev II. zamanında, Moğol istilâsından hemen önceki yıllarda, Selçuklu idaresinde bozukluk başgösterdiği ve Harezmlilerin âsâyişsizlik unsuru oldukları sırada, devleti temellerinden sarsan meşhur

"Babaîler" isyanının (1239) çıkmasına zemin hazırladılar.

Babaî isyanı:

Hareketin başında Amasya civarındaki mağalardan birinde bir velî gibi yaşayan ve Türkmenlerce peygamber olarak tanınan ("Baba Resûlullah") Baba İshak adında bir şeyh bulunuyordu. Etrafındaki Türkmenler, kadınları ve çocukları ile birlikte, vecd içinde çarpışarak devlet kuvvetlerini üst üste mağlûp ettikten sonra Amasya, Tokat, Malatya taraflarında hâkim oldular ve isyan ancak büyük zorlukla, Baba İshak ve ileri gelen müridlerinin yakalanıp idam edilmeleriyle bastırılabildi. Bu dinî, siyasî mâhiyetteki ilk Türkmen hareketinden sonra her tarafa dağılan Baba taraftarı Türkmenler arasından bâtınî akîdeli daha birçok velîler, dervişler yetişmiş ve bunlar Anadolu'da ayaklanmalara sebep olmuşlardır. Selçuklulara karşı cephe alan Karaman-oğulları'nın atası Nûre Sôfî babalara intisap etmişti ve Karaman-oğlu Mehmed Beyin Konya'da tahta çıkardığı Cimrî de, hiç olmazsa dış görünüşte, kendisine kutsallık atfedilen bir babalar şeyhi tutumunda idi. Bir kısım babaî Türkmenlerini maiyetine alıp, tâ Balkanlara, Dobruca'ya kadar giden (1264) Sarı Saltık Dede ile Kılıç Arslan IV.'ın şeyhi olduğu söylenen Buzağı Baba, ayrıca Geyikli Baba, Sarı Saltık'ın müridlerinden Barak Baba bunların meşhurlarından olduğu gibi, Osmanlıların ilk devirlerinde görülen Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedr'üd-din Simâvî ayaklanmaları ve bunlara ilâveten, İran Safevî hükümdarı Şah İsmâil'in Osmanlılara karşı si-

yasî propagandada kazandığı başarılar da babaîlik ile ilgili bulunmaktadır ve nihâyet bu telâkki "tahtacılar" da, Çepniler'de ve Anadolu'nun birçok yerlerindeki kızılbaş zümrelerinde devam edip gelmiştir.

Bektaşîlik:

Bektaşîliğin de babaîlik ile yakın münasebeti vardır. Sünnîliğe ve medrese iskolastiğine karşı cephe alan, şiî-bâtınî fikirlerin taşıyıcısı tarîkatlerın en büyüğü olan Bektaşiliğin kurucusu, Horasan-erenleri mensuplarından, Hacı Bektaş, Baba İshak'ın XIV. yüzyıldaki halifelerindendi ve şiîliğin 12 imam kolu esaslarına bağlı bulunduğu için, tarîkati derhâl Haydarîler, Kalenderîler, abdallar v.b. gibi benzer düşünceye sahip kitleler arasında yayılmış ve Horasan erenlerinin savaşçı vasfı dolayısiyle, mücâhidler ve askerî zümre arasında tutunmuş ve böylece Batıda Türklerin ulaştığı yerlere kadar nüfuz etmiştir. Esasında ana vasfı icabı te'villere dayanması ve, bütün bektaşî edebiyatında görüldüğü üzere, toleranslı bir ruha mâlik olması sebebiyle, halk arasında kalabalık taraftarlar bulan Bektaşîlik zamanla **Hurûfîlik, Noktavîlik**, hattâ sünnî bir tarîkat olan Nakşbendîlik ile de karşışarak, bir nevi tarîkat ler birliği arzetmiş ve XV. yüzyılda Hacı Bektaş kasabasındaki "post-nişin" babalar tarafından, bilhassa XVI. yüzyıl başlarında Balım Sultan (ölm. 1516) tarafından usûl ve erkânı tesbit edilerek, son zamanlara kadar yaşamıştır.

Bununla beraber, Selçuklular zamanında bilhassa batı Anadolu bölgesi oldukça başka bir manzara gösteriyordu. Horasan-erenlerinden Anadolu'ya ge-

lip, fütûhat sahası olan uclarda mânevî destek olarak vazife alan din adamları ve tasavvuf erbâbı da savaşlara katılıyorlar ve bunlar **Âşık Paşa**'nın ifadesi ile **"alp-erenler"** diye anılıyorlardı. Toprak sahibi sipâhîler olan ve uclara kadar yayıldığını gördüğümüz ahîlik teşkilâtı ile de ilgileri bulunan alp-erenler, Ortaçağ'ın diğer İslâm gazilerinden farklı olarak, Türk millî geleneklerini muhafaza ediyorlar ve XIII. - XIV. yüzyıllarda uclarda ve batı Anadolu beyliklerinde asıl askerî kuvveti meydana getirerek, emsalsiz hizmetlerde bulunuyorlardı. Zamanla, şehir telâkkilerinin çoğalması ve sünnî islâm nüfûzunun artması neticesinde, vazifelerinde bir değişiklik olmamakla beraber, bunlar "gaziler" diye anılmağa başlamışlar ve bu ad bütün Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir.

4. **İlim, Edebiyat** ve **San'at**

Yeryüzünde ilk üniversite: Nizâmiye

İslâm dünyasında eğitim ve öğretim bakımından da Selçuklu İmparatorluğu çağının bir dönüm noktası teşkil ettiği görülüyor. Daha önceleri şurada burada dağınık ve intizamsız şekilde ve tamamen hususî mâhiyette yapılmakta olan, devrin ilim telâkkî ettiği dinî öğretim, ilk defa Sultan Alp Arslan zamanında nizama, programa bağlanmış ve devlet himayesi altına alınmıştır. Selçuklu İmparatorluğunu, bu büyük kültür faaliyetine sevkeden sebeplerin başında, ana siyaset icabı, şiîlik ve diğer râfızî telâkkilerle mücadele zarureti geliyordu. Başlangıçta

devrin sünnî fakîhleri, hukuk bilginleri için tahsisat ayırmak, zâhidler için imâretler açmak suretiyle devlete bağlı bir mânevî kuvvet cephesi teşkiline çalışılırken, nihayet büyük ilim ocakları medreselerin kurulması ile, imparatorluk ölçüsünde kadrolanan bir öğretim sistemine girilmiş oldu. Daha önce birkaç misali bilinen ve sadece "ders yapılan yer" mânâsını ifade eden "medrese" değil, fakat devrin en tanınmış bilgin, fakîh ve fikir adamlarını, hoca ve vâiz olarak, sinesinde toplayan, maaşlı müderrisleri (profesörleri) aylık ve erzak tahsisli talebeleri ile parasız öğretim yapan, ders programları tesbit edilmiş ve zengin kütüphane ile donatılmış en yüksek ilim müessesesi olarak ilk medrese İslâm dünyasında Sultan Alp Arslan tarafından kurulmuştur (1066).Bağdad'da, Dicle kenarında, bütün teşkilât ve binalarının o devrin parası ile 60.000 dinar (altın) a yapıldığı rivayet olunan ve cephesine **Nizâm'ül-mülk** ibaresi yazıldığı için Nizâmiye adı ile şöhret bulan bu medreseye çarşılar, han, hamam ve çiftlikler vakfedilmişti. Dinî bakımdan hanefî ve şâfiî fıkıhlarını öğreten Bağdad Nizâmiyesi ilim ve fikir hayatında pek büyük bir rol oynamış, yüksek vasıfta bilginler yetiştirmiş, imparatorluğun her tarafına kadılar, din adamları çoğunlukla buradan gönderilmiş, Nizâmiye mezunu gençler memleketin en salâhiyetli kimseleri olarak yüksek mevkîler işgal etmişlerdir. Yine o sıralarda İsfahan, Nişâpûr, Belh, Herat, Basra, Tûs, Âmul gibi merkezlerde örnekleri kurulan Bağdad Nizâmiyesinin ders konuları ve programları, esas itibariyle bütün İslâm ülkelerinde ve, Osmanlılar dâhil, İs-

lâm-Türk devletlerinde yüzyıllarca tâkip ve tatbik edilmiştir.

Nizâmiye medreselerinde yalnız dinî bilgiler ve hukuk değil, aynı zamanda filoloji, matematik, astronomi v.b. gibi müsbet ilimler de öğretildiği için ve Avrupa'da benzer müesseselerin daha sonraki tarihlerde kurulmuş olmasından dolayı, Bağdad Nizâmiyesi yeryüzünde ilk üniversite sayılmaktadır. Sonra bütün Selçuklu imparatorluk ve devletlerinde sultanlar, devlet adamları, hâtunlar tarafından aynı esasta yürümek üzere kurulan medreseler, bilindiği gibi, sayılamayacak kadar çoktur. Medreselerin devletin idare ve adliye kadrosuna memur yetiştirmesi itibariyle de büyük ehemmiyeti vardı.

İlim adamları:

Selçuklu devrinde matematik ilmi yüksek bir seviyeye ulaşmış ve Melikşah zamanında, daha ziyade edebî cephesi ile tanınan, meşhur **Ömer Hayyâm** (ölm. 1131), **Muhammed Bayhakî** gibi kuvvetli temsilciler bulmuştur. Bunlar cebir, mahrutât, geometri ve zîc bahislerinde mühim eserler yazmışlardı. Bundan başka 476 (1074/1075) senesinde, bir rasadhâne kurularak araştırmalar yapılmış, Ömer Hayyâm, **Ebû'l-Muzaffer İsfizârî, Meymûn b. Necîb'il-Vâsıtî** gibi yüksek astronomlardan kurulu bir ilim heyeti **"Târih-i melikî"** veya **"Târih-i Celâlî"** veya **"Takvim-i Melikşahî"** denilen yeni bir takvim tanzim etmişlerdi ki, yüksek fizik ve ışık bilgisine dayanılarak tertiplenen bu takvim hâlen kullanmakta olduğumuz milâdî (gregorien) takvimden daha sahih hesaplara dayanmakta idi. El-Hâzin

tarafından Sultan Sencer adına bir zîc tertiplenmişti. Kimyada boya sanayii gelişmiş, kâğıt imalâtı ilerlemiş, büyük tabibler, dilciler, belâgatçiler yetişmiştir. Bilhassa Anadolu'da gelişen tıp ve sağlık işleri için yeni te'sisler vücuda getirilmiş, bu arada Kayseri (1205), Sivas (1217), Konya, Alâiye, Divriği (1228), Çankırı (1235) ve Kastamonu (1273) hastahaneleri inşâ edilmiş ve buralarda ustalık-çıraklık tarzında hekimler yetişmiştir.

Tarihçiler:

Selçuklular devrinde tarihçilikte de eski Arap siyer ve megâzî kitaplarından çok farklı bir hamle yapıldığı görülmektedir. Bütün Türk hükümdarları gibi tarih sevgisi taşıyan Selçuklu sultanları da bu kolun gelişmesini teşvik etmişlerdir. Böylece Selçukluların menşe'inden bahseden **Meliknâme** (1058 yıllarında), İbnü-Hassûl'un tarihi, **Risâle-i Melikşahiye** adlı mühim eser, şâir Ebû Tâhir-i Hâtunî'nin **Târîh-i Âl-i Selçuk'u**, şâir Muizzî'nin **Siyer-i Fütûh-i Sultan Sencer'i** Hemedânî'nin **Unvân'üs-siyer'i**, İbn Fındık Bayhakînin'**Meşârib'üt-Tecârib'i** aynı yazarın **Zinet'-ül-küttâb'ı**, Sultan Sencer adına Ali Kaainî tarafından yazılan **Mefâhir'ül-Etrâk** ve bunlardan başka, bizim de kaynak olarak kullandığımız İmâd'd-din İsfahânî, İbn'ül-Cevzî, Sibt, Râvendî v.b.'in eserleri hep Selçuklu çağının mahsulleridir. Fakat Moğol tahribatı arasında bunlardan pek çoğu maalesef kaybolmuştur. Irak sultanı Tuğrul III. zamanında Ahmed Tûsî tarafından **Acâib'ül-mahlûkat** adlı bir coğrafya kitabı yazılmıştı. Kâşgarlı Mahmud tara-

fından bir dünya haritası çizilmiş, Râvendî **Râhat'-us-sudûr** adlı meşhur Selçuklu tarihini Sultan Gıyâs'üd-din Keyhusrev I'e ithaf etmiş (1207), İzz'-üd-din Keykâvus adına Anevî tarafından **Enîs'ül-kulûb** adlı eser yazılmış, Sultan Alâ'üd-din Keykubâd I. tarihi başta olmak üzere, 1192-1280 yılları arasına ait, İbn Bîbî tarafından **el-Evâmir'ul-Alâîye** adlı Selçuklu tarihi hazırlanmış ve daha sonra Moğollar zamanında Selçuklu tarihinin mühim kaynaklarından olan **Müsâmeret'ül-ahbâr** (yazılışı 1323) Kerîm'üd-din Aksarâyî tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan başka, manzum olarak şâir Ahmed Kaanîî'nin Büyük Selçuklu Şehnâmesi ve Horasanlı Türk şâiri Hâce Dehhânî'nin yazdığı 20.000 beyitlik "Selçuklular Şehnâmesi" ve şüphesiz daha pek çok eser elimize geçmemiştir.

Şâirler:

Selçuklular zamanında şiir ve edebiyat sahasında da büyük ilerlemeler görülmüş ve bundan bilhassa, imparatorluk devrinde, Fars edebiyatı faydalanmıştır. Türk sultanlarının destek ve himayeleri sayesinde, İran edebiyatının seçkin sîmaları bu çağda yetişmişlerdir: **Lâmî-i Curcânî**, **Ebû'l-Maâlî Nahhâs**, **Ebû Tahir-i Hâtûnî**, **Ebîverdî**, meşhur hiciv şâiri **İbn'ül-Habbâriye**'den başka, bilhassa **Emir Muizzî**, **Ömer Hayyâm**, ünlü kasîde şâiri **Enverî**, Melik Toğan-şah'ın himaye ettiği, **Ezrakî**, Selçuklu geleneklerini devam ettiren İl-deniz atabeyleri ülkesinde **Nizâmî** ve Fars atabeyleri yanında **Sâdî-i Şirâzî** v.b.

Türk - Fars - Arap kültürleri arasında mücadele. Türk kültürünün zaferi:

Selçuklular devrinde böyle üstün bir seviyeye yükselen Farsça Anadolu'da da tesirlerini göstermiş ve orada kaleme alındıklarından bahsettiğimiz eserler bu dilde yazılmıştır. Bununla beraber, bir yandan Kur'an dili olduğu için medrese aracılığı ile durumunu muhafaza eden ve yayılan Arapça, diğer taraftan işlenmiş bir edebiyat dili olarak Farsça ile Türk dili arasında bu bölgede cereyan eden mücadeleyi, nihayet Arapça'yı medrese duvarları içine sıkıştıran, Farsça'yı da günlük dil olmaktan uzaklaştıran Türkçe kazanmış ve dolayısiyle Arap-Fars - Türk kültürleri arasındaki savaş, bilhassa Türkçe adlar yerine eski İran isimleri almağa başlayan, şeh-nâmeler yazdıran, Farsça ve Arapça unvanlar alan saray çevresine karşılık, millî geleneklerine bağlı kalabalık Türkmen kitleleri sayesinde Türk kültürünün zaferi ile neticelenmiştir. Siyasî sahadaki ilk işaretini Gıyâs'üd-dîn Siyâvûş (Cimrî)'u Selçuklu hânedanı yerine Konya tahtına oturtan **Karaman-oğlu Mehmed Bey**'in "Bu günden sonra dîvânda, dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil konuşulmayacaktır" şeklindeki fermanında (1277) gördüğümüz Türk kültürünün ve Türk edebiyatının Anadolu'da hissedilir derecede kalabalık temsilcileri bulunuyordu. Bunlar Malazgirt muharebesini tâkip eden yıllardan beri, eski Oğuz menkıbelerini, bozkırların destanî temlerle süslemiş kahramanlık hikâyelerini, ellerindeki ko-

puzlarla çalarak söyleyen Türkmen halk şâirleri idi ki, hikâyelerin konularını, XII. - XIII. yüzyıl Anadolu'sunun gazâ psikolojisine uygun Horasanlı Ebû Müslim, Hazreti Hamza ve Hazreti Ali etrafında vücuda gelen efsaneler teşkil ediyordu. Türklerin de katılmış olduğu büyük Abbasî ihtilâlinden beri hâtırası unutulmayan ve menkıbeleri Sultan Sencer'in sarayında Türkçe olarak tesbit edildiği bilinen **Ebû Müslim menkıbesi** ve bunun yanında **Salsal-nâme, Ahmed Haramî destanı, Battal Gazî menkıbesi** gibi coşkunluk verici Türkçe manzum hikâyelerin Anadolu'nun savaş havasında yaşayan Türklere pek câzip geleceği şüphesizdi. Nihayet masal unsuru daha az olup, İzmir Beyi Çakan ile Sultan Kılıç Arslan I'in ve orta Anadolu'da Hasan Beyin cenklerini ihtiva eden, Dânişmendli Gazi Ahmed'in kahramanlık hikâyesi **Dânişmend-nâme** Türk destan edebiyatının başlıca eserlerinden biri idi ve daha XII. yüzyılda Anadolu'da yazıya geçirildiği anlaşılan bu menkıbe Osmanlı pâdişahı Murad II. zamanındaki son şeklinden önce, Sultan İzz'üd-din Keykâvus II'un arzusu ile, 1244'te yeniden tanzim edilerek yazılmıştı. Anadolu Türk edebiyatı mahsulü olarak buna babaî şeyhi **Sarı Saltuk menkıbesi** eklenmiştir ki, bu da Fâtih zamanında son şekli ile tesbit edilmiştir. Bunlardan başka, Anadolu'da XIII. - XIV. yüzyıllarda büyük şöhret kazanmış olan Baba İlyas, Hacı Bektaş-ı Velî, Seyyid Mahmud Hayrânî, Hacı İbrahim Sultan, Hâcim Sultan, Ahî Evren, Seyyid Hârun v.b. şahsiyetler hakkında yazılan birçok menâkip-nâmeler halk tarafından büyük ilgi ile okunmuştur.

Yûnus Emre:

Anadolu Türk edebiyatının diğer cephesini teşkil eden tasavvufî Türk şiiri Ahmed Yesevî ve diğer Yesevî Türk şâirlerinin "hikmet" ve "ilâhî" lerinin tesiri ile, daha önceki tarihlerde başlamıştı. Mevlâna zamanında yaşayan, sûfiyâne, ahlâkî **Çarh-nâme** adlı eserin yazarı **Ahmed Fakîh** ile onu tâkip eden **Şeyyâd Hamza** bu tarz Türk şiirinin öncüleri idiler. Mevlâna'nın eserlerinde pek az rastlanan Türkçe söz ve ibareler bir yana bırakılırsa, Türkçeyi yetersiz bulduğunu söylemesine rağmen, gittikçe baskısını arttıran Türk kültürü karşısında Türkçe şiirler de yazmak lüzûmunu hisseden **Sultan Veled'in** manzûmeleri de Anadolu tasavvuf edebiyatının ilk örneklerindendir ve Sultan Veled şüphesiz **Gülşehrî** ve **Âşık Paşa** gibi klâsik Türk şiirinin temsilcilerini hazırlamıştır. Fakat bu sahada Türkçe büyük Türkmen şâiri **Yûnus Emre** (ölm. 1320) ile daha XIV. yüzyılda şahikasına ulaşmıştır denebilir. Türkçeyi, kolaylığı ve sadeliği içinde, tarih boyunca gelip-geçmiş hiç bir kimse ile mukayese edilemeyecek derecede bir kabiliyetle söyemeğe ve yazmağa muvaffak olan Yûnus samimiyet, vecd, cezbe içinde, bir kudret ırmağı gibi, yüzyılları aşarak ölümsüz istikbâllere doğru yönelttiği ve kendisinden, hiç tükenmemek üzere, feyz alan Türk tasavvuf edebiyatını erişilmesi imkânsız bir seviyeye ulaştırmış ve şiirleri, bir yanda **Âşık edebiyatına**, diğer yandan Osmanlı devrinin meşhur **Dîvân edebiyatına** kaynak teşkil etmiş, bundan sonra Türk edebiyatının bu iki cephesinde Yûnus'un açık tesirleri görülmüştür. Böylece Sel-

çuklu sultan, kumandan ve Türkmen beylerinin kılıçla aldığı Anadolu Türk kültür mücadelesinin büyük temsilcileri sayesinde hakikaten fethedilmiş ve gerçek bir Türk yurdu hâline getirilmiştir. Esas itibariyle Oğuz-Türkmen lehçesine dayanan ve sonraları Anadolu-Osmanlı Türkçesinden biraz farklı bir gelişme tâkip eden Âzerî edebiyatının da, Selçuklu Türklüğünün dolayısiyle ortaya koyduğu ebedî tarihî hâdiselerden biri olduğunu da belirtmeliyiz.

San'at: Türklerin getirdiği yenilikler.

Selçuklular devri san'at ve imâr faaliyetini gösteren ve aralarında çoğu şaheser vasfını taşıyan mîmârî, kitâbe, hat, tezhip, süsleme, minyatür, çini, halı ve kilim v.b. san'at eserlerini burada birer birer saymağa imkân yoktur. Kaynaklarımızın ve ayrıca Nâsır-i Husrev (ölm. 1061)'den başlayarak son zamanlara kadar yerli, yabancı birçok seyyahların şahâdet ettikleri gibi, Diyarbakır'ın Sultan Melikşah devrinden kalma sur bedenlerinde ve diğer Türkmen beyliklerinin eserlerinde bol miktarda tesadüf edilen bozkır san'atı mahsulü hayvan tasvirlerinden başka, Selçuklu hâkimiyeti devrinde Çin sınırlarından Akdeniz'e, Mısır'a ve İstanbul boğazına, Oğuz bozkırlarından ve Kafkaslardan Hind hudutlarına ve Yemen'e kadar uzanan geniş saha üzerinde binlerce saray, câmi, mescit, imâret, han, hamam, dâr'üş-şifâ, medrese, hankah, türbe, künbet, çeşme, sebil, kervansaray, kale, sur, ribât, mezar sandukası yapılmıştır ki, cepheleri, kapıları, pencere kenarları en güzel ve renkli yazılarla süslenmiş, içleri ince tezyînat ile bezenmiş, bazıları Türk çinileri ile kaplı, kub-

be kenarları, minber ve mihrapları, şadırvanları Türk mermer taş işçiliğinin, kapıları ve pencere kapakları Türk kakmacılık ve oymacılığının en güzel örneklerini veren, Selçuklu çağının her hususta üstünlüğü ile paralel vasıftaki bu eserleri yakından tanımak için yalnız Anadolu'yu, hattâ yalnız Konya şehrini görmek kâfidir kanaatindeyiz. Bu konuda pek çok eser yazılmıştır. Onun için biz burada Selçuklu Türklüğünün san'at dünyasına getirdiği yeniliklerden kısaca bahsetmekle iktifa edeceğiz: İran sahasına geldiklerinde karşılaştıkları yüzlerce yıllık geleneğe sahip mîmârîye Selçuklular kendi şahsiyetlerinin damgasını vurdukları gibi, yeni yapı şekilleri de meydana getirmişlerdi. XI. yüzyıl sonlarından itibaren her tarafa yayılan ve üç büyük Selçuklu devlet medresesinde, — Bağdad, Nişâpûr, Tûs Nizâmiyelerinde — ilk şeklini alan medrese mimârisi yeni Türk yapı san'atının örnekleri olarak Türk-İslâm dünyasında hâkim bir mevki almış, İran ve Türkistan'da yeni bir câmi yapı şekli olan girintili duvarlarla çevrili büyük avlusu ile medrese câmii inşaatı ortaya konmuştur. Bu yapı şekli Irak, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır. Bugün Isfahan'da kubbesi ile avlusundan bir kısmı hâlen mevcut Sultan Melikşah'ın Mescid-i Câmiinin ana plânı İran, Türkistan ve Iraktaki büyük câmilerde tatbik edilmiş, böylece İran câmi şeklini Türk mîmârîsi vermiştir. Esasları itibariyle muazzam otağları andıran tuğla künbetler de Türklerin İslâm dünyasına getirdiği yeni yapı şekillerinden biridir. Künbetler konik veya çok köşeli çatılı olup, çoğunlukla çini ile kaplı bulunurdu. Üzerlerinde kumaş tezyinatı ihtiva

eden bu künbetler İran'da Selçuklu mîmârîsinin müstesna eserleridir. Türkler ayrıca kubbeli türbe inşaatında da değişiklik yapmışlar, kubbe külâhı üzerine silindir bir tambur vâsıtası ile, ikinci bir kubbe oturtmak suretiyle kubbeyi yükselterek, çok uzaklardan görülebilen birer âbidevî yapı hâline getirmişlerdir (msl. Merv'de Sultan Sencer türbesi) ve bu yapı şekilli kubbeler Mâverâünnehir, Kirman, İran, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır ki, msl. Kahire şehrine esas karakterini veren de bu şekildeki yapılar olmuştur. Nihayet eski dört veya çok köşeli kule biçimi minare yerine silindirik, bâzan yivli, yüksek, ince minare şekli de İslâm âlemine Türk mîmârîsinin hediyesidir. Türklerin san'at bahsinde de dinî taassuba kapılmadıklarını Sultan Tuğrul Beyin Bağdad'da taç giyme ve kılıç kuşanması münasebetiyle bu törenin hâtırası olarak hazırlatılan, hem san'at tarihi, hem de tarih bakımından mühim, altın madalyadaki sultanı ve etrafındakileri gösteren tasvirlerle, bir Selçuklu prensesini gösteren bir stuk baş ve Türk yapıları üzerinde yer alan kuş, boğa, ejderha, çift başlı kartal v.b. kabartmaları ve Anadolu Selçuklu sultanlarının bastırdıkları, üzerinde insan şekilleri bulunan, paralar da ortaya koymaktadır. Bunun gibi, İran'da (Rey'de) saray hayatını tasvir eden "stuk pano" da, Selçuklu devri kabartma heykel san'atının bize kadar gelen nâdir örneklerindendir. Ayrıca Selçuklular Yakın-doğudaki Grek - Roma ve Bizans sütununa "demet sütun" denilen yapı şeklini, eski sütun başlıklarına da "istalaktit" ve "baklavalı" diye anılan iki ayrı yapı şeklini ilâve etmişler ve bu Türk yapı şekilleri Anadolu'da zengin

bir çeşitlilik kazanmış, bilhassa XVI. yüzyılda Mîmar Sinan devrinde büyük gelişme göstermiştir. Eski İslâm mîmârîsindeki "yuvarlak" ve "kırık" kemer yerine Selçuklular "sivri kemer" i getirmişler, bu son tarz da Osmanlılarda daha da çeşitlenmiştir. Câmilerde ve diğer yapılarda pencerelerin katlar hâlinde sıralanması Türk mîmârî mahsulü olup, başka İslâm ülkelerinde tanınmamıştır. Kubbe inşaatında Selçukluların ortaya koydukları mühim yeniliklerden biri de, ana duvarlardan kubbeye geçişin "üçgen" sahalar ile sağlanmasıdır ki, mîmârî tarihinde **"Türk üçgenleri"** adı ile anılan bu tarz Osmanlılarda türlü şekiller alarak gelişmiştir. İslâm san'atı mihrap inşaatında Türk yapı şekli, bunun dikdörtgen veya beş köşeli olması ve üst kısmın basamaklı bir kemer ile nihayetlenmesidir. Selçuklu üslûbunda daha ziyade basık olan bu mihraplar Osmanlı devrinde câmilerin azameti ile paralel olarak yükselmiş ve incelmiştir. Minberler bakımından süsleme için yeni sahaların bulunması, çeşitli nakışların meydana konması ve türlü tekniklerin kullanılması hususlarında Türk san'atının yaratma kudreti sonsuz olmuştur. Ortaçağ Türk mîmârî eserlerinde çeşitli yerlere serpiştirilen âyet ve duâların yazı şekillerinde de Türk zevki kendini göstermiş, bu suretle Selçuklu üslûbunda teşekkül eden, "Selçuklu sülüsü" "Selçuklu kûfîsi" ve "Selçuklu neshi" âbidelerin haşmet ve zarafetini arttırmıştır. Burada, eski Uygur-Türk san'atının devamı olarak kitap resmi ve minyatürde birer Selçuklu okulu kurulmuş olduğunu da belirtelim. Böylece Yakın-doğu'da Selçuklularla birlikte başlayan ve diğer Türk-İslâm

devletlerinde taklit edilip bilhassa Anadolu beylikleri kanalı ile Osmanlı İmparatorluğu devrinde en muhteşem şeklini alan mîmârî üslûp ve tezyini san'atlar Türkleri, yeryüzünde mevcut üç orijinal mîmâriden (**Grek, Roma ve Türk**) birine sahip olmak pâyesine yükseltmiştir.

Musîkî:

Uygur-Türk musîkîsi ile sıkı ilgisi belirtilen Oğuz musîkîsinin esas teşkil ettiği Selçuklu devri musîkîsi, meşhur musîkî nazariyatçısı, **Kitâb'ül-edvâr** yazarı **Safî'üd-din Abd'ul-mü'min** (ölm. 1294) tarafından işlenmiştir ki, daha sonra Mâverâünnehir, Azerbaycan ve Anadolu'da üç kol hâlinde gelişen ve Türklerin nüfuz ettiği yerlere kadar yayılan bu musîkînin nazariyatı hakkında birçok eser yazılmıştır.

VII

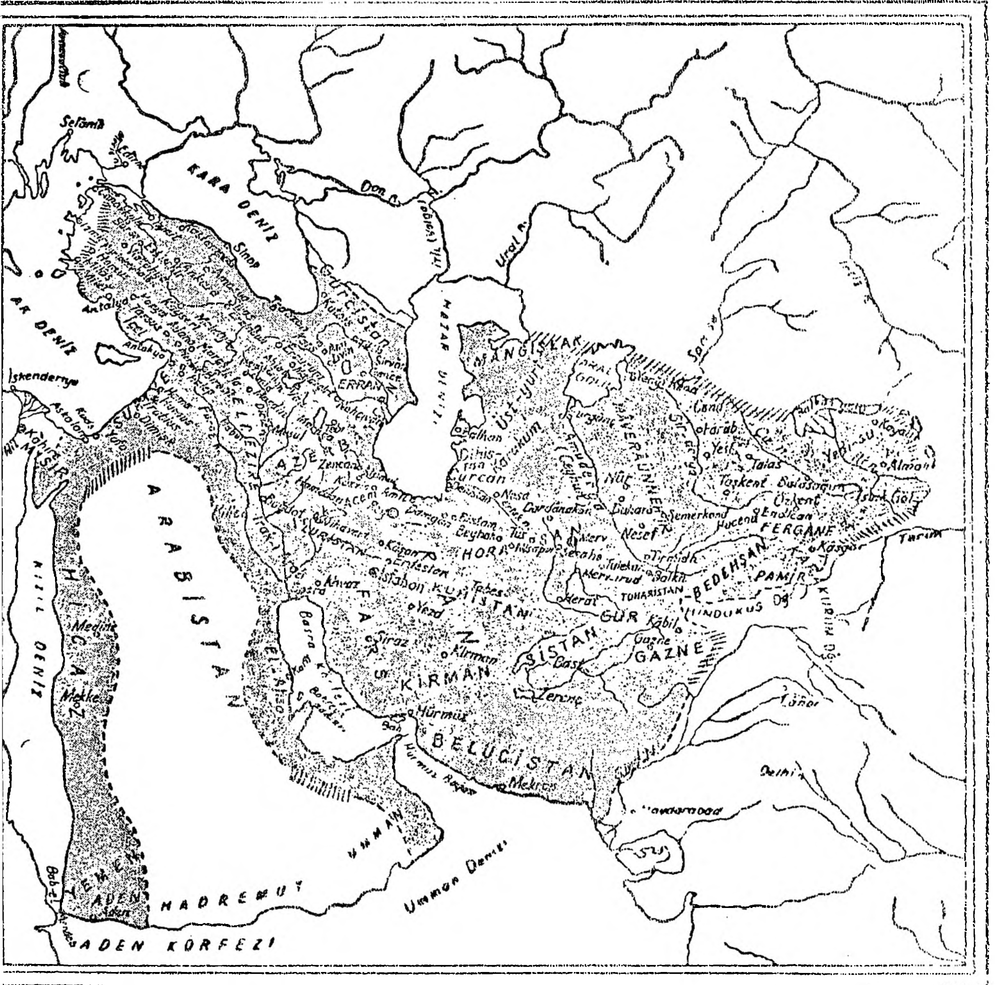
DÜNYA TARİHİ VE SELÇUKLULAR

Buraya kadarki açıklamalarımızla Türk tarihinin akışına yeni bir yön verdiğini, İslâm medeniyeti tarihinde bir devir açtığını ve Türk-İslâm devletleri ve İslâm kavimleri tarihinde 800 yıldan fazla bir müddet devlet telâkkisi, idare fikri, her cephesiyle teşkilât, edebiyat ve san'at sahalarında derin tesirlerini hissettirdiğini belirtmeğe çalıştığımız Selçuklu Türklerinin dünya tarihi bakımından da büyük ehemmiyeti vardır. Dil, edebiyat ve güzel san'atların türlü kollarında Gürcüler ve Ermeniler, hattâ teşkilât bakımından, İznik Rum devleti üzerinde tesirleri bulunan Selçuklu devri, bilhassa Gazan Han zamanında, Melikşah kanunlarını tatbik ettikleri bilinen İlhanlı Moğolları ve dolayısiyle Hindistan Türk devletleri, kuzey Afrika İslâm devletleri üzerinde tesir icra etmiştir ki, bu son yerlerde daha çok Türk âmme hukukunun esasları dikkati çeker. Fakat Moskova knezliği zamanında, Moğol devletleri ve Altın - ordu aracılığiyle, hâkimiyet telâkkîsi, askerî nizam, vergi usûlleri, posta ve diğer idare unsurları sahasında Rusların aldığı tesirler daha çok geniş görünmektedir. Selçuklu tarihinin büyük etkisi Avrupa üzerine olmuş ve bunda bilhassa Türklerin Anadolu'-

da görünmelerinin sebebiyet verdiği Haçlı seferleri dolayısiyle Doğu-Batı arasında kurulan münasebet mühim rol oynamıştır. Ortaçağ'ın durgunluk devresinde bulunan Avrupa, Selçuklu idaresinde parlak bir çağ yaşayan Doğuyu yakından tanımış ve ilmî, fikrî, ticarî ve teknik sahalarda ondan büyük faydalar sağlamış ve Batıya geçen bu değerler Renaissance'ın ve sonra üniversel Avrupa medeniyetinin doğmasına yardım etmiştir. Matematik, Astronomi, fizik, kimya, tıp ilimleri, bunların Doğudaki ilmî neticeleri ve kitapları ile, Avrupa'ya intikal etmiş, aynı zamanda, ıtrîyat, boya, cam, kâğıt, çini, halı v.b. Batıya geçerek imâl ve kullanma sahası bulmuş, Avrupa'da üniversiteler İslâm-Türk çevreleri ile temaslardan sonra kurulmuş, hıristiyan tarîkatler aynı tesirler ile tessüs etmiş ve Batının fikrî gelişmesinde rol oynayan P. Abaelardus (ölm. 1142), Albertus Magnus (ölm. 1280), Thomas Aquinus (ölm. 1274), R. Bacon (ölm. 1292), Duns Scotus (ölm. 1308), Ockham'lı Gulillaume (ölm. 1347) v.b. büyük şahsiyetler de İslâm-Türk düşünce ve ilminin Avrupa'ya aktarıcısı olmuşlardır. Böylece bir yandan, daha sonra ana kaynaklarına inmeğe imkân bulacakları eski Grek ilim ve fikir hayatını, İslâm-Türk ilim ve fikir adamları aracılığı ile öğrenirlerken, bir yandan da, evvelce kendinde ne bir sanayiin, ne bir tüccar zümresinin, hattâ ne de bir açık deniz seferinin varlığı bahis konusu olmayan Avrupa dünya iktisadiyatında hamle yaparak, hayrete değer bir hızla gelişmeğe başlamıştır. Batıya süratle zenginleşmek ve medenî merhaleler aşmak şansını veren bu ilerleyişte mühim âmil, Avrupa'nın İslâm-Türk dünyasını tanı-

ması olmuştur. Büyük ölçüde ticârî faaliyet ve denizler-aşırı seyahatlerin sağladığı iktisadî refah ise, Avrupa'da ortaya çıkardığı burjuvazi yolu ile, Ortaçağ derebeylik rejiminin yıkılıp yerine çağdaş devlet-düzeninin kurulmasına doğru başlayan gelişmede başlıca sebep teşkil etmiştir.

Not: Selçuklu tarihi ile ilgili 800'e yakın kaynak ve araştırma, bu kitaba esas teşkil eden şu makalede: (Selçuklular mad. İslâm Ansiklopedisi, c. X, s. 353 - 416.) yerli yerinde gösterilmiştir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu